

Воловик В. М.

ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО. ХРЕСТОМАТІЯ

Навчальний посібник для студентів
і викладачів географічних спеціальностей
закладів вищої освіти

ВІННИЦЯ 2024

Ухвалено до друку
Вінницьким відділом Українського географічного товариства
(протокол № 1 від 16.01.2024 р.)

ББК 26.821

УДК 911.375

Рецензенти:

Денисик Г.І., професор кафедри географії, доктор географічних наук (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського)

Лаврик О.Д., професор кафедри екології та географії, доктор географічних наук (Житомирський державний університет імені Івана Франка)

Ситник О.І., доцент кафедри географії, геодезії та землеустрою, кандидат географічних наук (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)

Воловик В. М.

В68 Етнокультурне ландшафтознавство. Хрестоматія:

Навчальний посібник. Видання друге. Вінниця, 2024. 299 с.

У посібнику проаналізовано етнокультурну стратегію репрезентації, орієнтована на самобутність і унікальність властивостей ландшафту. Розкриті форми та типи репрезентації етнокультурного ландшафту. Наведено значну кількість прикладів у вигляді хрестоматійної частини до кожного розділу та підрозділу посібника.

Для студентів географічних спеціальностей, географів, фахівців галузей рекреації і туризму, охорони природи та раціонального використання природних ресурсів, краєзнавців.

Volovyk V. V. Ethnocultural landscape science. Textbook: Study guide. The second edition. Vinnytsia, 2024. 299 p.

The manual analyzes the ethnocultural strategy of representation, focused on the originality and uniqueness of landscape properties. Forms and types of representation of the ethnocultural landscape are revealed. A significant number of examples are given in the form of a textbook part for each chapter and subsection of the manual.

For students of geographic specialties, geographers, specialists in the fields of recreation and tourism, nature protection and rational use of natural resources, local historians.

ББК 26.821

© Воловик В.М., 2024

ВСТУП

Унікальність і специфічність процесам регіоналізації надає основа життєзабезпечення: натуральне, традиційне і етнічне природокористування. У поєднанні зі зміною життєзабезпечення, репрезентації географічної реальності, цінностей культур, контактуючих у межах поліетнічного регіону, також врахування історико-географічного вектору, формується поле дослідження, яке вимагає методик відмінних від класичних фізико-географічних. Таким напрямом є *етнокультурне ландшафтознавство*.

Культура, перетворюючи природний ландшафт, разом з тим отримує особливі ландшафтні просторові ознаки, формуючи власні ландшафтні комплекси. Культура, диференційована на окремі етнічні групи, сформувала свої, особливі ландшафти – ландшафти етнокультури: палацово-паркові, містечкові, сакральні, тафальні, іноді досить реалістичні, а частіше – досить далекі від оригіналу. Природні та художні форми, об'єднуючись, формують особливу образну єдність. Формування відповідного образу місця стало невід'ємним елементом художньої творчості. Якщо ландшафт перетворювався у художні образи, то уявлення про артефакти, у свою чергу переносилися на усвідомленість природного ландшафту та його форм. В етнокультурному ландшафті розташовані локуси – місця концентрації духовної, ментальної та сакральної енергій: дім, сад, святилище, місто. Найтіснішим та найвідомішим результатом синтезу етнокультури, природи та людини є селитебні ландшафти, які у свою чергу є вузлами каркасних структур, що покривають земну поверхню. Вони формують неповторну структуру та візерунок у різних регіонах, тісно пов'язані з місцевими природними компонентами і формують відповідні «образи». З такими образами можна ознайомитися у різних напрямках образотворчого мистецтва, літератури, музики тощо. Вони є своєрідними доповненнями до наукового розуміння етнокультурного ландшафту або етнокультурного регіону. Зокрема, досить цікавими є території Західної України, розташованої у «маргінальній» етнокультурній смузі між Європою та Азією: *«Дійсно, ласий иматок представляла смуга землі обомоба берегами Бугу, починаючи від Вінниці до Саврані, на межі «диких полів»; незайманий ґрунт давав багатий врожай; колонізатор міг здобувати їжу без надмірних зусиль; при цьому багато приток Бугу, які не висихали у найжаркіше літо, не загрожували наводками під час весняних розливів, приток, утворюючих обширні ставки, розкішні притони для*

різноманітної риби, і даючих дармову робочу силу для млинів... А вздовж узбережжя річки і ставків розкішні сіножаті, на помірно сирих луках чудові трави для числених стад різної худоби; палюча спека півдня не тільки не псувала трав, але навіть приносила свою користь, стримуючи холод зі сходу, де височіли величезні ліси, відомі всюди під ім'ям бузьких пуц; останні тяглися і зникали поблизу Ладижина, на північному сході зливались з літинськими та хмельницькими лісами, а на південному заході зустрічалися з пуцями барського староства» (Ролле, 1890, с. 457) або у описі Східної Галичини початку XX сторіччя: «В'їжджаючи до Галичини ... кожен, хто бував у центрі України, може тут на власні очі бачити, як близька тутешня культура до нашої, – наприклад, Київської. Ті ж мальовничі села, з білими хатками, солом'яні і дощаті дахи яких виглядають із зелені верб, осокорів і тополь. Ті ж журавлі скриплять, витягаючи воду; ті ж зарослі ряскою ставки і свині, що ніжаться у бруді. На полях ті ж селяни в солом'яних капелюхах і в ті ж різнокольорові смужки жита, вівса, пшениці, що кивають за вітром яскраво-жовтими головками. Ті ж корчми та єврейські лавки, де турист одразу відчувається в Золотоноші чи Білій Церкві. Особливо тутешній ландшафт і нагадує нам український в цій широкій дністровській долині, обрамлений невисокими пагорбами» (Новицький, 1914, с. 38).

Такі локуси (синоніми – місця, топоси) продовжують існувати, маючи власне життя. Вони міфологізуються, сакралізуються, історично набувають нових значень. Досить часто такий підхід формує новий архетип / кліше, наприклад, Подільська Швейцарія: «Сутківці розташовані у глибокій долині річки Ушиці. Схилами долини серед садів туляться селянські хати, внизу блищить річка. Її швидкі води, прориваючись у Сутківцях через греблю і з шумом падаючи на колеса млина, рвуться вниз до ще більш глибоких долин Подільської Швейцарії» (Сецинский, 1889, с. 52), Нова Голандія, Третій Рим тощо. У такому ландшафтно-культурному «фронтирі» особливо актуальним стає питання репрезентації етнокультурного ландшафту, де крім наукового підходу, значну частину інформації дають зорові, слухові, мовні види сприйняття етнокультурного простору. Такий підхід дозволяє краще розширити кругозір дослідника (Денисик, 1998, 2001). У хрестоматії зроблено спробу узагальнення різних видів репрезентації етнокультурного ландшафту з використанням значної кількості емпіричного матеріалу: літературних та образотворчих джерел, що дозволяє використати матеріали з дисциплін «Етнокультурне ландшафтознавство», «Регіональне етнокультурне ландшафтознавство», «Природнича географія Поділля», «Природнича географія України».

РОЗДІЛ 1

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ

Питання репрезентації, або уявлення, культурного / етнокультурного ландшафту, як і будь-якого об'єкту географічних досліджень, актуальні не тільки при підготовці наукових доповідей або читанні лекцій – крім прикладних питань існують і специфічні теоретико-методологічні проблеми.

Теоретичні уявлення про репрезентацію географічного об'єкту. З одного боку, тематика репрезентації географічного об'єкту нагадує про проблему співвідношення географії й мистецтва. Значну роль у постановці цієї проблематики відіграв А. Гумбольдт. Про це ж писав його учень А. Гетнер, який розділяв географію як науку й географію як мистецтво: *«Мистецтвом географічний опис стає тоді, коли воно звертається не до розуму, а до почуття й настрою читача»* (Геттнер, 1930, с. 141). Він не приймав позицію деяких географів, що закликали до «географії імпресіоністського мистецтва», для якої важливе віддзеркалення природи в нашому серці, а не природа сама по собі. Разом з тим А. Гетнер добре розумів, що не завжди існує чітка межа між наукою й мистецтвом стосовно досліджень ландшафту: *«Мистецтвом географічний опис стає у тому випадку, якщо воно прагне передати словами або на картині красу ландшафту у найширшому розумінні слова, коли воно звертається не до розуму, а до почуття та настрою читача (або, при графічному чи картинному зображенні – глядача); у цьому і є різниця між наукою і мистецтвом»* (Геттнер, 1930, с. 141).

З іншого боку, репрезентація культурного ландшафту серйозною методологічною проблемою, сутність якої полягає в наявності двох принципово різних методологічних позицій.

Перша позиція виходить зі сполучення поняття об'єкту і його репрезентації. Проблема втрати реального об'єкту в деяких культурно-географічних дослідженнях відображає цитата, що належить англійським географам С. Деніелсу й Д. Косгроу: *«У постмодерністській перспективі ландшафт усе менш нагадує палімпсест, “реальні” і “автентичні” значення якого певним чином можуть бути виявлені з використанням коректних методичних, теоретичних і ідеологічних підходів; ландшафт усе більше стає текстом, що мерехтить на дисплеї глобального комп'ютера, значення*

якого може бути створене, поширене, змінене, удосконалене і знищене простим натисканням кнопки» (Cosgrove, 1993, с. 281).

Друга позиція полягає в тому, що внутрішня й зовнішня – змістовна й репрезентаційна – сторони ландшафту є двома гранями одного цілого (у цьому випадку способи уявлення об'єкту становлять лише частину дослідницького процесу). При цьому уявлення культурного ландшафту може здійснюватися на декількох рівнях: візуальне уявлення об'єкту дослідження, демонстрація своєрідності його просторової організації, формування географічного образу культурного ландшафту (Воловик, 2015).

1.1 ТИПИ Й ФОРМИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ

Простір репрезентації ландшафту формується за рахунок якісно різних *типів* (вертикальні й горизонтальні репрезентації) і через співвідношення різних *форм* репрезентації (Воловик, 2013).

Виділяють три основних типи репрезентацій етнокультурного ландшафту: вертикальна, горизонтальна і комплексна.

Вертикальна (перспективна) репрезентація представляє етнокультурний ландшафт у його вертикальному вимірі, дозволяючи виявити об'єм, властивості й структуру. В історії культури вона первинна щодо горизонтальної. У рамках цього типу ландшафт з'являється з позиції людини. Як справедливо зауважує Р. Хартшорн, таке уявлення про ландшафт припускає спостерігача, що розглядає конкретний вид (the scene) вертикально, так, як він проявляється в перспективі (Hartshorne, 1939, с. 152). Однією з найпоширеніших культурних форм вертикальної репрезентації ландшафту є пейзаж.

Горизонтальна (планова) репрезентація розкриває етнокультурний ландшафт у територіальних, просторово-організаційних, просторово-семантичному вимірах. В основі цього типу уявлення є погляд на територію з висоти пташиного польоту.

Вирішальну роль у формуванні горизонтальної репрезентації відіграло відкриття карти як способу зображення й бачення світу. У XIX сторіччі у картографії пейзажні замальовки й зображення географічних об'єктів були остаточно замінені на систему умовних знаків. До цього часу були поширені карти-картини світу й окремих країн, на яких сполучалися вертикальний і горизонтальний образ

місць – *комплексний* (вертикально-горизонтальний) тип репрезентації.

Відповідно до людських органів почуттів виділяються форми репрезентації етнокультурного ландшафту: зорова, тактильна, слухова, мовна, нюхова, смакова.

Зорова форма розділяється на *візуальну* й *образотворчу*. Візуальна репрезентація орієнтована на науково-об'єктивну передачу зовнішніх властивостей етнокультурного ландшафту. Розвиток фотографії (рис. 1.1), аерофотознімання, а потім і космічної зйомки розширило форми візуального уявлення територій: до карт (рис. 1.2) і картосхем додалися космічні знімки.

Образотворча форма, на відміну від візуальної, суб'єктивована. Вона визначається законами етичного й естетичного сприйняття ландшафту: «...поруч з географією-наукою існує географія-мистецтво» (Геттнер, 1930, с. 139). Генетично вона пов'язана з живописом і націлена на створення образу місцевості, на передачу певних ідей, установок і переваг художника – естетичних, політичних, світоглядних. Образотворча форма може бути пейзажною й непейзажною.

Рис. 1.1 Запоріжжя, кінець XIX сторіччя (листівка)

Пейзажне уявлення ландшафту має безліч варіацій: від малюнка й картини місцевості до особливих етнокультурних (писанки) і неканонічних форм (пейзаж на іконах). Нагадаємо, що А. Геттнер для проведення ландшафтних досліджень рекомендував

малюнок, а не фотографію, вважаючи, що остання за надмірністю деталей затушовує географічні закономірності, де географічним малюнком «...можна буде вважати тільки у тому випадку, якщо зображений предмет за розмірами простору, який займає або за своєю своєрідністю складає суттєву частину ландшафту» (Геттнер, 1930, с. 339). В.П. Семенов-Тян-Шанський, навпаки, надавав величезного значення фотографічному пейзажу в географічному дослідженні.

Рис. 1.2 Атлас Камалан (Catalan Atlas), 1375 р.
(History of the World, 2018, с. 9)

Непейзажні форми репрезентації етнокультурного ландшафту також різноманітні. До них, наприклад, відносяться портрет, що підкреслює антропологічний тип або характерний етнічний костюм жителя території, етнічна й авторська скульптура. Образотворчі форми поряд з художніми можуть вирішувати й ідеологічні, політичні, освітні й наукові завдання (Milani, 2009). Одним з унікальних прикладів повноцінної реалізації художніх і наукових завдань можна вважати не тільки художнім образом, але й реальною історичною реконструкцією міського культурного ландшафту. Польський художник Наполеон Орда, відвідавши у 1872-1874 роках Поділля та 1878-1879 роках – Галичину, замальовував культурні ландшафти регіону (рис. 1.3, 1.4, 1.5, 1.6).

Великий вплив пейзажного живопису на формування образу регіонів і місць, національного етнокультурного ландшафту. Особливе місце на стику образотворчих і візуальних форм репрезентації етнокультурного ландшафту займає географічна карта: з одного боку, як математична модель земної поверхні вона передає її об'єктивні властивості, а з іншого, знаковий спосіб передачі географічно значимої інформації для зображення Землі. Тому, географічна карта, навіть якщо при її створенні не ставилися спеціально художні завдання, несе образотворчу функцію й передає образ певного етнокультурного ландшафту, що співвідноситься з концепцією картографічних образів (рис. 1.7).

Тактильна форма представлена матеріально-речовинною репрезентацією – предметами, характерними для відповідного етнокультурного ландшафту, етнографічними й природними колекціями. **Смакова** форма включає напрями етноботаніки (Ethnobotany, 2017), етнзоології, що напряму пов'язано з кулінарним напрямом етнічного туризму. **Слухова** репрезентація поділяється на звукову (природні й техногенні системи звуків) і музичну (пов'язані з ландшафтом традиційні й авторські здобутки) форми.

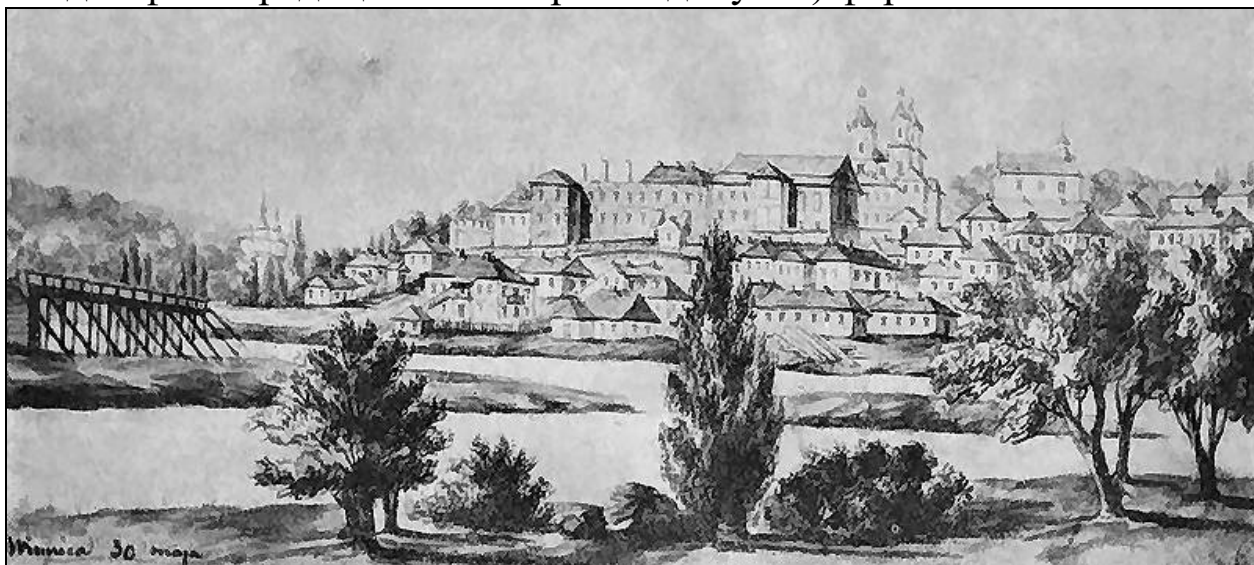

Рис. 1.3 Вінниця (приклад пейзажної репрезентації етнокультурного ландшафту XIX ст.) (Orda, 1873)

Ще В.П. Семенов-Тян-Шанський звернув увагу на зв'язок природних звуків певного ландшафту з його музичним фольклором. Він писав, що для північного етнокультурного ландшафту характерні бідність і одноманітність природних звуків: *«Тонкий, скромний, короткий свист синиці поодинокі, зрідка поспішне стрекотіння сороки, навесні й на початку літа кування зозулі – от, по суті, майже*

все найголовніше. Якщо ця тиша порушена чийось голосом, а тим більше різким, – це вже блюзнірство» (Семенов, 1928, с. 269).

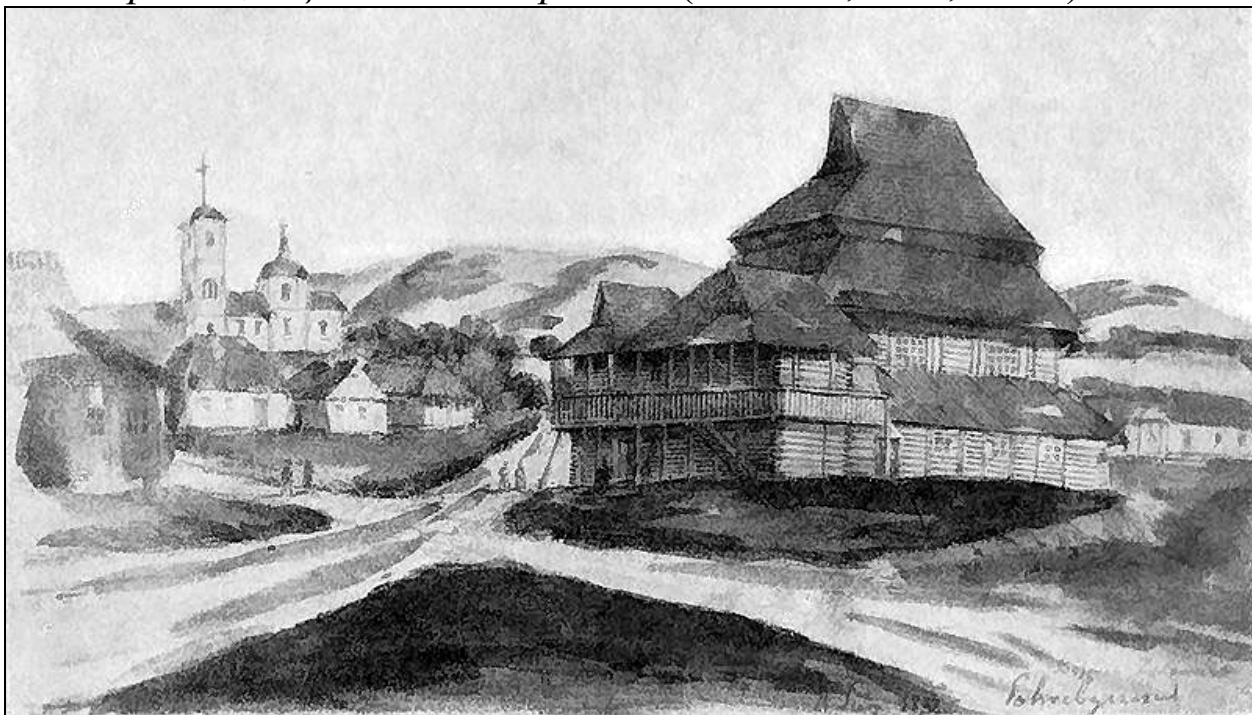

Рис. 1.4 Погребище. Синагога і парафіяльний костел (приклад пейзажної репрезентації етнокультурного ландшафту XIX ст.) (Orda, 1873)

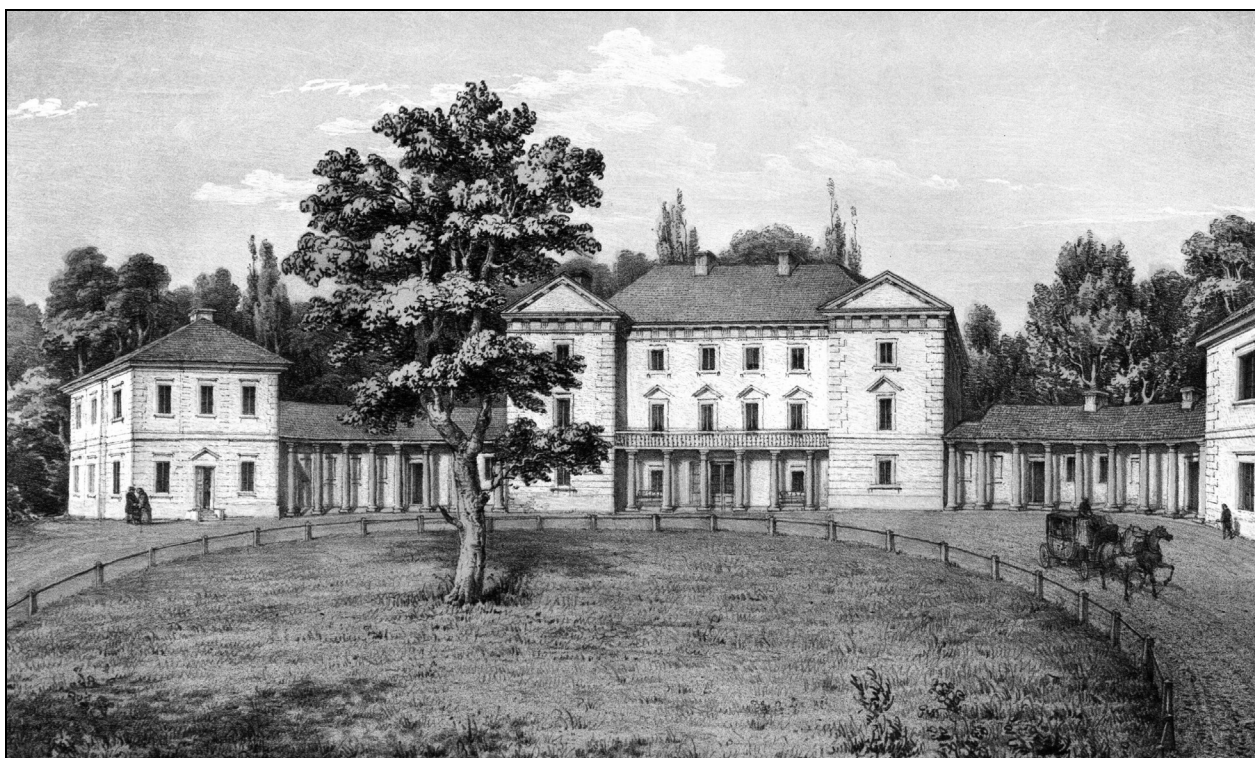

Рис. 1.5 П'ятничани. Палац Грохольських (приклад пейзажної репрезентації етнокультурного ландшафту XIX ст.) (Orda, 1873)

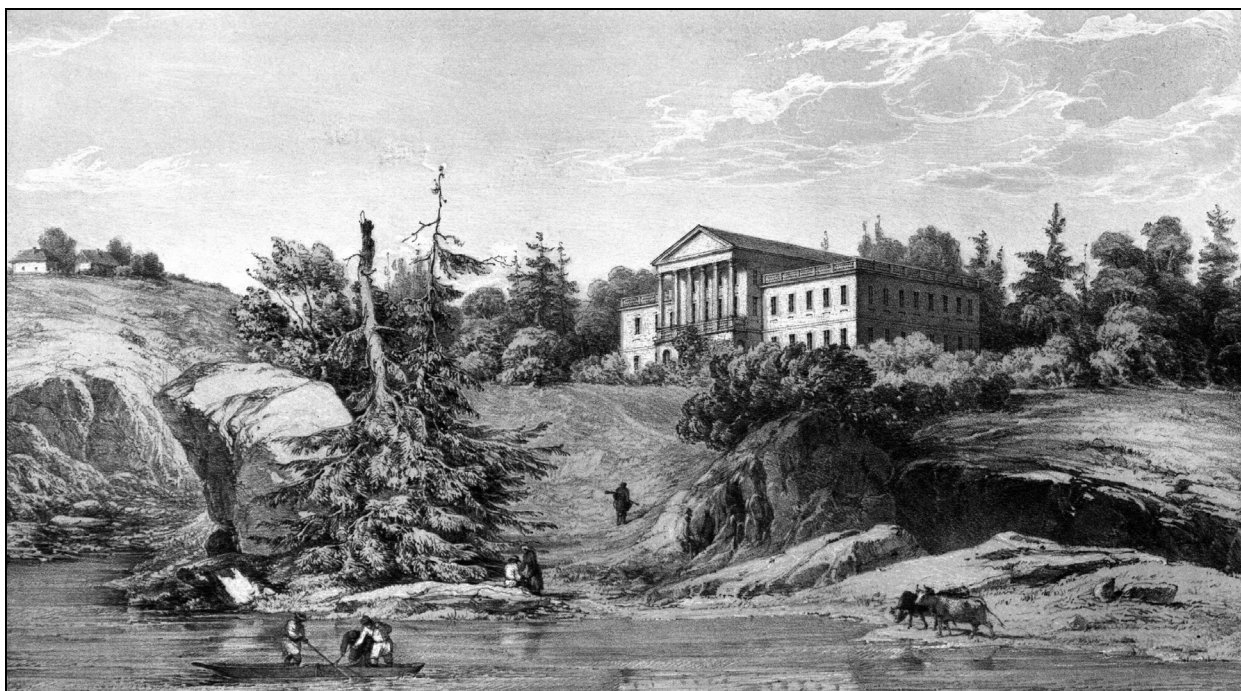

Рис. 1.6 Стрижавка. Палац Грохольських (приклад пейзажної репрезентації етнокультурного ландшафту XIX ст.) (Orda, 1873)

Лісова стихія привчила північного великороса до безмовності на повітрі: «Його говір короткий, одноманітний по співзвуччях і якийсь “дерев’яний” у відношенні до оточуючих його дерев. Пісня в нього зрідка й співається неголосно, приємно поблизу. Зате у світлиці він говіркий, і от у нього процвітають тут плоди поетичної творчості – у вигляді билин, казок... з мелодійними, але досить одноманітними інтонаціями» (Семенов, 1928, с. 270).

Зараз слухові репрезентації етнокультурного ландшафту стали предметом вивчення не тільки етномузикознавців, але й географів. Вони вивчають проблему музичного образу країни, використовуючи спроби комплексного аналізу звукового ландшафту.

Мовна форма уявлення підрозділяється на текстову й ономастичну (або іменну). Остання викликає особливий інтерес у зв’язку з тим, що топонімія, етнімія, місцева географічна термінологія не просто передають важливі характеристики етнокультурного ландшафту, але є особливою «мовою», за допомогою яких він може бути описаний.

І. С. Нечуй-Левицький досить яскраво описує єврейський штетл Білої Церкви у повісті «Живцем поховані»: «От коні влетіли в містечко, здорове, як город, перебігли через кілька жидівських смердячих улиць, і наш фаєтон вискочив на базарне місто, здорове, як вигон, обставлене мурованими домами, і неначе пірнув між

вози... Зазеленіли старі садки по обидва боки вулиці. З садків, з гайків виглядали невеличкі муровані й дерев'яні домки, дачки. Заманячили в квітниках перед домками усякові квітки. Тут живуть панки, підпанки та міщани» (Нечуй-Левицький, 1966, с. 264).

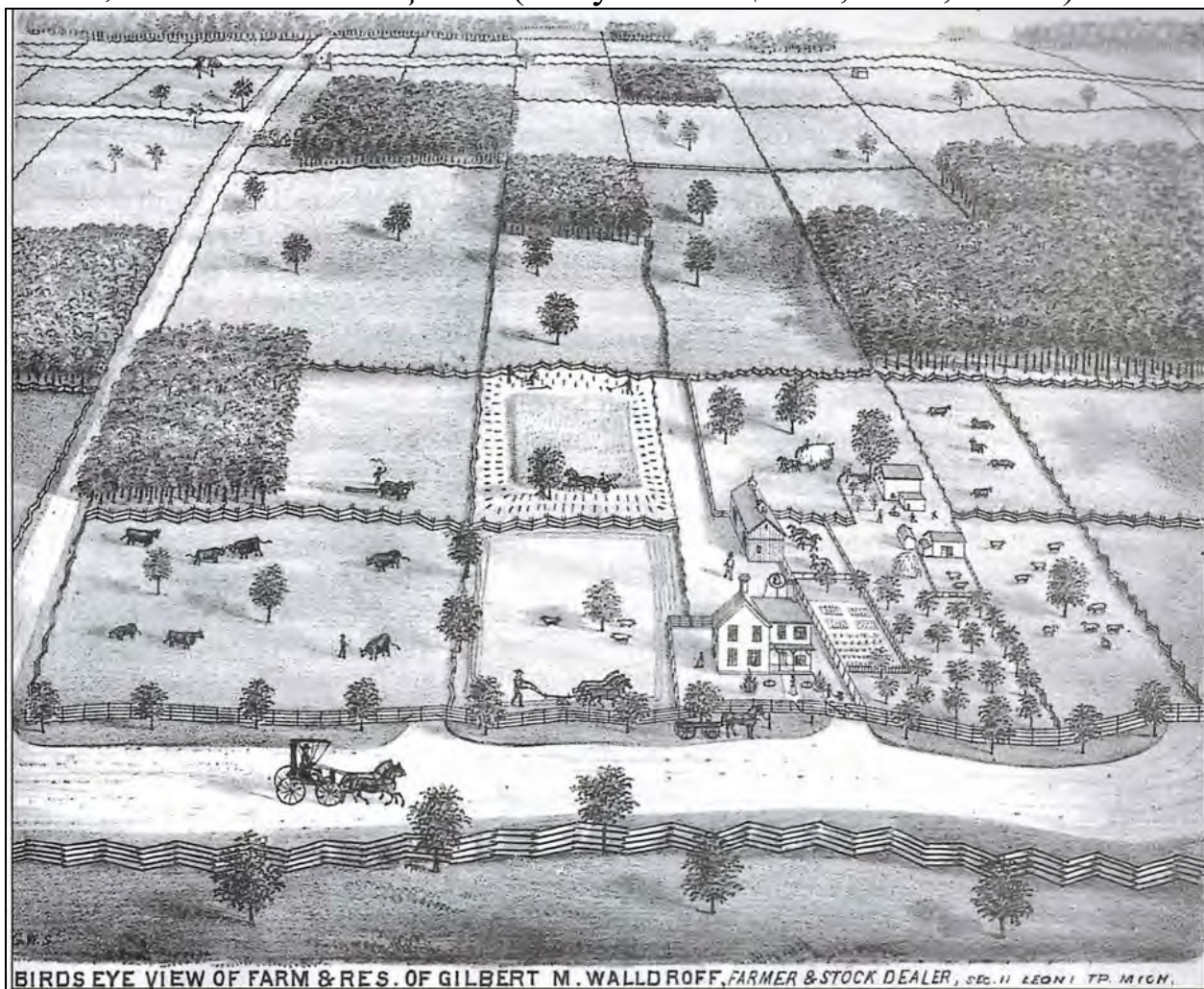

Рис. 1.7 Ферма Гілберта Уолдроффа, місто Леоні, графство Джексон, штат Мічиган, 1874 р. Художник показав формальність і начебто впорядкованість ферми атласі графства округу, підкреслений акуратними огорожами та частинами лісу (The making of, 2010, с. 151)

Текстові форми поділяються у свою чергу на письмові (літературні) і усні (фольклорні) репрезентації. На початку ХХ сторіччя виділяли образний опис ландшафту / місцевості, який досить часто переходить у художній (у понятті краси та настрою ландшафту). Як зазначив А. Гетнер, що науковий опис завжди повинен бути об'єктивним, а для репрезентації етнокультурного ландшафту оптимальним художній опис, який розкриває суб'єктивний настрій (Геттнер, 1930).

Прикладом мовної репрезентації є «Подоріжжя од Полтави до Гадячого», написаного Панасом Мирним, який образно змальовує українські села та містечка: *«...іноді по шляху прийдеться переїхати яке село або містечко, де по проїжджій улиці під дашками хат стоять жерстяні або ж і дерев'яні вивіски з намальованими склянками та чарками, а часом і половина пляшки бовтається, високо прив'язана на хворостині, – ознака, де шинки»* (Мирний, 1969, с. 9).

У гуманітарних наукових дисциплінах, що традиційно працюють із мовою, текстом і словом, використання в науковій праці автентичних усних текстів, записаних у польових експедиціях, є відпрацьованою технологічною процедурою (залежно від специфіки дисципліни): *«Зручніше за все, зазвичай, використовувати оригінальні описи з праць відповідного автора або з зібраних оглядів подорожей. Вони можуть бути різного роду і по різному приходить їх застосовувати. Часто застосованим джерелом стають описи країн, які склалися за державним дорученням у старовинному країнознавчому стилі опису, що вміщують багато цінного матеріалу, але за великим рахунком не знаходячи у їхніх авторах значного глибоко наукового інтересу»* (Геттнер, 1930, с. 169). З географічної позиції діалектний фольклорний текст з'являється як частина ландшафтної дійсності.

1.2 СТРАТЕГІЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ

Кожний виділений відповідно до типології ЮНЕСКО тип культурного ландшафту (цілеспрямовано створений, що природно сформувався й асоціативний) має свою стратегію уявлення.

Художньо-естетична стратегія націлена на створення візуального образу культурного ландшафту відповідно до принципів і законів естетики. Ця стратегія найадекватніша відносно цілеспрямовано створених культурних ландшафтів. Такі ландшафти можна назвати «авторськими»; вони віддзеркалюють талант художника, архітектора й відповідно художній стиль його епохи (рис. 1.8, 1.9). Характерний приклад культурного ландшафту, створеного талантом архітекторів і планувальників – ландшафт польської садиби. При художньо-естетичній стратегії переважають вертикальні репрезентації, пейзажні й фотографічні форми. При

цьому важливі й горизонтальні репрезентації, що підкреслюють особливості планування ландшафту.

Для **етнокультурної стратегії** характерні акценти на самобутність і унікальність властивостей культурного ландшафту. Ця стратегія краща у відношенні природних етнокультурних ландшафтів. Тут важливо продемонструвати своєрідність просторової організації (село й ріка, ближні й далекі угіддя), а також найхарактерніші артефакти й соціофакти (народна архітектура, одяг, предмети народних промислів). Етнокультурна стратегія відносно об'єкту репрезентації завжди в явному або неявному вигляді має охоронний характер. Характерний приклад реалізації цієї стратегії – музей хлібу, діючі млини.

Рис. 1.8 Дизайн дамби, 1834 р. (*Hints on landscape*, 2014, с. 127)

Концептуальній стратегії найбільше відповідають асоціативні культурні ландшафти. У цьому випадку важливий не тільки культурний ландшафт сам по собі, але його образ, міфологія, «дух місця» (*genius loci*). Таким умовам відповідають сакрально-тафальні й літературні ландшафти, поля історичних боїв, що одержали відображення в народній пам'яті й фольклорі.

Можливі й спеціальні стратегії репрезентації культурного

ландшафту, наприклад, територіальна стратегія рекомендується, коли потрібно продемонструвати просторову організацію культурного ландшафту (з перевагою територіальних типів репрезентацій, космічних знімків і карт).

Рис. 1.9 Хутір в болотистій місцевості, Київська губернія, кінець XIX сторіччя (поштова листівка)

У методологічному плані при проведенні досліджень культурного ландшафту важливо розрізняти об'єкт і його репрезентацію. Такий підхід, з одного боку, не дозволяє «втратити» ландшафт, а, з іншого, припускає зв'язок репрезентації ландшафту з його реальними властивостями.

Провідну роль в уявленні культурного ландшафту відіграють зорові форми репрезентації. Але ефективніший комплексний підхід до уявлення об'єкту, який включає різні форми й типи репрезентацій. При цьому система репрезентації культурного ландшафту вибудовується, виходячи зі стратегії репрезентації – художньо-естетичної, етнокультурної або концептуальної.

Питання репрезентації географічного об'єкту вимагають подальших досліджень. З одного боку, це визначається тенденцією візуалізації науки, пов'язаної з розвитком комп'ютерних технологій. З іншого боку, репрезентаційна проблематика, відображаючи процеси гуманізації науки, актуалізує зв'язок

географії з мистецтвом.

Наприкінці кожного розділу та підрозділу розташовано хрестоматійну частину, де подано описи етнокультурних ландшафтів з художньої літератури, переважно українських авторів та українських місцевостей. Такий підхід дозволить вивчити глибше різні типи етнокультурних ландшафтних комплексів, що сформувалися у різних часових зрізах України та країн Європи.

Особливу увагу потрібно приділяти збору емпіричного матеріалу, який автор використав як у паперових версіях, так й електронних книг. У ХХІ сторіччі значна кількість інформації доступна на спеціалізованих сайтах бібліотек, де викладено книги проаналізовані у посібнику. Значний «пласт» матеріалу потребує подальшого опрацювання, що знайде вираження у наступних виданнях хрестоматії. Хочу подякувати тим бібліотечним сайтам, де сконцентровано значну кількість україномовних книг:

1. <https://chtyvo.org.ua/>
2. <https://diasporiana.org.ua/>
3. <http://litopys.org.ua/>
4. <https://tula-online.org/items/browse>

І це лише незначна «частина» електронних ресурсів, які дозволяють отримати уявлення про формування етнокультурних ландшафтів у різні епохи та на різних територіях через «призму» письменників, які передають особливості міст, містечок, сіл тощо за допомогою «живого» опису, а не «сухими» географічними фразами.

1.3 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА

ОПИСИ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РЕГІОНУ

Який чарівний, який розкішний літній день у Малоросії! Які млосно гарячі ті години, коли полудень сяє серед тиші й спеки і блакитний, незмірний океан, жагучим куполом схилившись над землею, здається, заснув, весь потонувши в млості, пригортаючи й стискаючи прекрасну в ніжних обіймах своїх! На ньому ні хмаринки. В полі ні звуку. Все начебто вимерло; вгорі тільки в небесній глибині тремтить жайворонок, і срібні пісні летять повітряними сходами на закохану землю, та зрідка кигикання чайки чи дзвінкий голос перепела пролунає в степу. Ліниво й бездумно, ніби гуляючи без мети, стоять підхмарні дуби, і сліпучі удари сонячного проміння запалюють цілі мальовничі маси листя, кидаючи на інші темну, як ніч, тінь, на яку тільки при великому вітрі бризкає золото. Смарагди, топази, яхонти ефірних комах сиплються над барвистими городами, обрамованими стрункими соняшниками. Сірі скирти сіна й золоті снопи хліба табором розташовуються в полі й кочують по його безкрайності. Нагнулись від ваги плодів розлогі віти черешень, слив, яблунь, груш; небо, його чисте дзеркало – ріка в зелених, гордо піднятих рамах... Яке повне розкоші і солодкої знемоги малоросійське літо! (Гоголь, т. 1, с. 37).

Чи знаєте ви українську ніч? О, ви не знаєте української ночі! Пригляньтесь до неї: з середини неба дивиться місяць. Безмежне склепіння небесне розійшлось, розширилось іще безмежніш. Горить і дише воно. Земля вся в срібному світлі; а дивне повітря віє і теплом, і прохолодою, і дише млостю, і розливає океан пахоців. Божественна піч! Чарівлива ніч! Нерухомо, натхненно стали гаї, виповнені темрявою, і кинули велетенську тінь од себе. Тихі та спокійні ці стави; холод і морок вод їх похмуро оточений темно-зеленими стінами садів. Незаймані гущавини черешень та черемухи боязко простягли своє коріння в студені джерела і шепочуть іноді листям, немов сердячись та гніваючись, коли прекрасний зальотник – нічний вітер, закравшись зненацька, цілує їх. Увесь ландшафт спить. А вгорі все дише, все чудове, все урочисте. А на душі й безмежно, і дивно, і рої срібних видінь зграйно виникають у її глибині. Божественна ніч!

Чарівлива ніч! І раптом усе ожило: і гаї, і стави, і степи. Котиться величний грім українського солов'я, і здається, що й місяць заслухався його посеред неба... Як зачароване, дримає на пагорбі село. Ще біліше, ще краще блищать проти місяця гурти хат; ще сліпучіше вирізуються з темряви низькі їх стіни. Пісні замовкли. Скрізь тихо. Благочестиві люди вже сплять. Де-не-де тільки світяться вузьенькі вікна. Перед деякими тільки хатами, біля порога, запізнiла сім'я сидить за пізньою вечерею (Гоголь, т. 1, с. 80).

Любо глянути з середини Дніпра на високі гори, на широкі луки, на зелені ліси! Гори оті – не гори: подошви у них немає, внизу у них, як і вгорі, гостра вершина, і під ними і над ними високе небо. Ті ліси, що стоять на горбах, не ліси: то волосся, що виросло на патлатій голові лісовика. Під нею у воді миється борода, і під бородою, і над волоссям високе небо. Ті луки – не луки: то зелений пояс, що оперезав посередині кругле небо, і у верхній половині і в нижній половині прогулюється місяць (Гоголь, т. 1, с. 152).

Чудовий Дніпро у тиху, погоду, коли вільно і плавно мчить крізь ліси й гори повні води свої. Ані ворухнеться; ані прогримить. Дивишся, і не знаєш, іде чи не йде його велична широчінь, і здається, неначе увесь вилитий він зі скла, і неначе блакитний дзеркальний шлях, без міри в ширину, без кінця в довжину, плине і в'ється по зеленому світу. Любо тоді й жаркому сонцю глянути з височини і опустити промені у холод скляних вод, і прибережним лісам яскраво відбитися у водах. Зеленокудрі! Вони припали разом з польовими квітами до вод і, схилившись, дивляться у них і не надивляються, і не намілюються світлим зраком своїм, і посміхаються до нього, і вітають його, киваючи гіллям. В середину ж Дніпра во дивиться в нього. Мало який птах долетить до середини Дніпра. Розкішний! Немає рівної йому ріки на світі. Чудовий Дніпро і теплої літньої ночі, коли все засинає, і людина, і звір, і птах; а тільки Бог величаво озирає небо і землю, і величаво струшує ризу. Від ризи сиплються зірки. Зірки горять і сяють над світом, і всі разом відбиваються у Дніпрі. Усіх їх держить Дніпро у темному лоні своєму. Жодна не втече від нього; хіба що згасне на небі. Чорний ліс, унизаний сонними воронами і вдавнину розламані гори, нависнувши, силкуються закрити його хоч довгою тінню своєю –

марно! Немає нічого на світі, що могло б прикрити Дніпро. Синій, синій ходить він плавним розливом, і серед ночі, як серед дня, видно його так далеко, як тільки бачити може людське око. Голублячись і пригортаючись ближче до берегів від нічного холоду, дає він по собі срібний струмінь; і струмінь спалахує, неначе смуга дамаської шаблі; а він, синій, знову заснув. Чудовий і тоді Дніпро, і немає ріки, рівної йому на світі! Коли ж підуть горами по небу сині хмари, чорний ліс хитається до кореня, дуби тріщать, і блискавка, зламуючися поміж хмарами, враз осяє весь світ – страшний тоді Дніпро! Водяні горби гримлять, б'ючись об гори, і з блиском та стогоном відбігають назад, і плачуть, і голосять вдалині. Так побивається стара козакова мати, виряджаючи свого сина у військо. Розгульний і бадьорий, їде він на вороному коні, узявшись в боки і по-молодецькому заламавши шапку; а вона, ридаючи, біжить за ним, хапає його за стремена, ловить вудила і ламає над ним руки і заливається гарячими сльозами.

Дико чорніють поміж розбурханими хвилями обгорілі пні й камені на березі, що видався в ріку. Б'ючися об берег, підіймається вгору і падає вниз причалюючий човен. Хто з козаків насмілився гуляти в човні, в той час, коли розгнівався старий Дніпро? Видно, йому не відомо, що він ковтає, як мух, людей (Гоголь, т. 1, с. 171-172).

Далеко від Українського краю, проїхавши Польщу, проминувши і багатолюдне місто Лемберг, ідуть рядами високоверхі гори. Гора за горою, неначе кам'яними цепами, перекидають вони вправо і вліво землю і обковують її кам'яною товщею, щоб не просочилося шумне й буйне море. Ідуть кам'яні пасма у Валахію і в Седмиградську область, і громадям застигли у вигляді підкови між галицьким і угорським народом. Немає таких гір у нашій країні. Погляд не зможе охопити їх; а на вершину деяких не ступала й нога людська. Дивний і вигляд їх: чи не зухвале море вибігло в бурю з широких берегів, підкинуло вихором збурені хвилі, і вони, скам'янівши, залишилися нерухомі в повітрі? Чи не обірвалися з неба важкі хмари і захарастили собою землю? бо й на них такий самий сірий колір, а біла вершина блищить і іскриться на сонці.

Ще до Карпатських гір почуєш руську вимову, і за горами ще де-не-де обізветься начебто рідне слово; а там уже й віра не та, і мова не та. Живе не малолюдний народ угорський; їздить на конях, рубається

і п'є не гірше за козака; а за кінну зброю та дорогі каптани не скупиться виймати з кишені червінці. Роздольні й великі є між горами озера. Як скло, непорушні вони і, як дзеркало, відбивають в собі голі вершини гір і зелені їх підосви (Гоголь, т. 1, с. 175-176).

Бульба був упертий страшенно. Це був один із тих характерів, які могли виникнути тільки в тяжке XV століття в напівкочовому кутку Європи, коли вся Південна первобутня Росія, покинута своїми князями, була спустошена, випалена доценту невпинними наскоками монгольських хижаків; коли, втративши хату й притулок, стала тут відважною людина; коли на пожарищах, перед грізними сусідами і повсякчасною небезпекою, селилась вона і звикала дивитися їм просто у вічі, відучившись знати, чи є якийсь страх у світі; коли бойове полум'я охопило здавна мирний слов'янський дух і завелось козацтво – широкий розгульний нахил руської натури, і коли всі надріччя, перевози, прибережні пологі й вигідні місця засіялися козаками, яким і ліку ніхто не знав, і сміливі товариші яких мали право відповідати султанові, що побажав знати про число їх: «Хто їх знає! у нас їх розкидано по всьому степу: що байрак, то козак» (де маленький горбок, там уже й козак). Це був справді надзвичайний прояв руської сили; його викресало з народних грудей кресало лиха. Замість колишніх уділів, дрібних городків, наповнених псарями й ловчими, замість ворогуючих і торгуючих містами дрібних князів виникли грізні селища, курені й околиці, об'єднані спільною небезпекою й ненавистю проти нехристиянських хижаків. Уже відомо всім з історії, як їх вічна боротьба і неспокійне життя врятували Європу від цих невпинних наскоків, що загрожували їй зруйнуванням. Королі польські, що стали замість удільних князів володарями цих просторих земель, хоч далекими і слабкими, зрозуміли значення козаків та вигоди від такого бойового сторожового життя. Вони заохочували їх і улесливо потурали цьому нахилу. Під їх далекою владою гетьмани, обрані з-поміж самих козаків, перетворили околиці й курені на полки та правильні округи. Це не було муштроване зібране військо, його б ніхто тут не побачив; але в разі війни й загального руху, за вісім днів, не більше, кожен з'являвся на коні при всій своїй зброї, діставши один тільки червінець плати від короля, і за два тижні набиралося таке військо, якого неспроможні

були б набрати ніякі рекрутські набори. Кінчався похід, воїн ішов на луки й ниви, на дніпровські перевози, рибалив, торгував, варив пиво й був вільний козак (Гоголь, т. 2, с. 31).

Не мала ріка Дністр, і багато на ній заток, річкових густих очеретів, мілин та глибокодонних місць; блищить річкове дзеркало, над яким лунає дзвінке ячання лебедів, і гордий гоголь прудко несеться по ньому, і багато куликів, червонозобих курухтанів та всякого іншого птаства в очеретах і на прибережжях (Гоголь, т. 2, с. 128).

Південна Росія найбільше потерпіла від татар. Спалені міста і степи, обгорілі ліси, древній зруйнований Київ, безлюддя і пустиня – ось чим була ця нещасна країна! Перелякані жителі порозбігалися або в Польщу, або в Литву; багато бояр і князів виїхало в Північну Росію. Ще раніше населення почало помітно зменшуватися в цьому краї. Київ давно вже не був столицею; значні володіння були геть далі на північ. Народ, наче розуміючи сам свою нікчемність, залишав ті місця, де різноманітна природа починає ставати винахідницею; де вона розкинула степи чудові, вільні, з безліччю майже гігантських трав, часто несподівано серед них звела косогір, прибраний дикими вишнями, черешнями, або кинула ярок, весь у квітах, і по всіх ріках, що в'ються стрічками, розкидала чарівні краєвиди, простягла в усю довжину Дніпро з ненаситними порогами, з величними гористими берегами і незмірними луками – і все це зігріла помірним диханням півдня. Він залишав ці місця і скупчувався в тій частині Росії, де місцевість, одноманітно-гладка і рівна, майже скрізь болотиста, уतिकана журливими ялинами і соснами, показувала не життя живе, сповнене руху, але якесь животіння, що вражає душу мислячого. Немовби цим підтвердилось правило, що тільки народ, сильний життям і характером, шукає могутніх місцевостей або що тільки сміливі і чудові місцевості утворюють сміливий, палкий характерний народ (Гоголь, т. 7, с. 119-120).

Ця земля, яка дістала потім назву України, земля, яка простягається на північ не далі 50° широти, більше рівна, ніж гориста. Невеликі пагорби зустрічаються дуже часто, але нема ні одного гірського пасма. Північна її частина перемежається лісами, в

яких колись були цілі зграї ведмедів і диких кабанів; південна вся відкрита, вся з степів, буйно родючих, які, проте, тільки коли-неколи засівалися хлібом. Незайманий і могутній ґрунт їх сам по собі зрощував безліч трав. Ці степи кишіли стадами сайгаків, оленів і диких коней, які бродили табунами. З півночі на південь проходить великий Дніпро, обплутаний віттям річок, що впадають в нього. Правий берег його гористий і являє собою чарівні і разом круті місця; лівий – весь в лугах, вкритих гаями, що затоплялися водою. Дванадцять порогів – скель, які вирости з дна ріки, – недалеко від впадіння його в море перепиняють течію і роблять плавання по ньому надзвичайно небезпечним. Коло порогів водився вид диких кіз – сайгаки з білими лискучими рогами, з м'якою, атласною шерстю. Раніше води в Дніпрі були вищі, розливався він ширше і далі затопляв луги свої. Коли води починають спадати, тоді краєвид захоплюючий: всі високі місця виходять і здаються незліченними зеленими островами серед неозорого океану води. У Дніпро впадає тільки одна судноплавна ріка, Десна, що проходить у Північній Україні, з лісистими берегами, майже з обох боків затоплюваними водою; але й ця ріка тільки в деяких місцях судноплавна. Крім того, на півночі Остер і частина Сейму, на півдні Сула, Псьол, з рядом краєвидів, Хорол та інші; але ні одна з них не судноплавна. Сполучення ніякого нема, продукти не могли взаємно розмінюватися, – і тому тут не міг і виникнути торговий народ. Всі ріки розгалужуються посередині, ні одна з них не текла на рубежі й не була природною границею з сусідніми народами. Чи на північ з Росією, чи на схід з кипчакськими татарами, чи на південь з кримськими, чи на захід з Польщею, – скрізь вона граничила полем, скрізь рівнина, з усіх боків відкрите місце. Якби була хоч з одного боку природна границя з гір або моря – і народ, який оселився тут, вдержав би політичне буття своє, склав би окрему державу. Але беззахисна, відкрита земля ця була землею спустошень і нападів, місцем, де стикалися три ворогуючі нації, угноєна кістьми, утучнена кров'ю. Один татарський наїзд руйнував усю працю хлібороба: луги і ниви витоптувалися кіньми і випалювалися, легкі житла зносились дощенту, жителі розганялись або виганялись у полон разом з худобою (Гоголь, т. 7, с. 121-123).

Чудовий весняний ранок сяяв над прекрасним Поділлям. Край,

про який Трембецький писав, що там течуть медові і молочні ріки, в цю хвилину чарував більше своєю нетлінною красою, ніж багатством. Його гори й узгір'я, скелі, яри, потоки, ріки, долини, і старовинні зруйновані замки, і зелені дубові ліси стояли в усій своїй красі і юній чарівності.

Оддалік, на тлі хмар, що піднімалися, білили вежі Кам'янця, висока домініканська дзвіниця, стрункий мінарет і юрмище будинків, які тулились один до одного на високій скелі, ніби сховались від турецького нападу (Крашевський, 1979, с. 216).

Життєпис земельного спекулянта

З початком біжучого сторіччя на Україні ціни на землю росли дуже швидко, і на Полтавщині той зріст був особливо раптовий. Зріст земельних цін почався віддавна, та в минулому сторіччі йшов повільніше і від часу до часу спинявся, а з початком ХХ сторіччя пішов прискореним кроком, і перед війною ціни на землю на Полтавщині були сливе утрое більші, ніж в кінці дев'ятнадцятого віку.

Такий зріст виправдувався збільшенням прибутків хліборобства тільки для видатних господарств, господарі яких мали хист, енергію та грошеву можливість перейти від старих, досить первісних способів культури, до більш інтенсивних, бо ціни на продукти хліборобства здійсмалися значно повільніше од цін земельних. Се особливо треба сказати про головний продукт нашого хліборобства, про збіжжя, тільки ціни на худобу зростали сливе так само швидко, як і ціни на землю.

Інтенсивніші господарства надолужили тим, що урожайність в їх збільшилася, урожаї зробилися сталіші, рідше траплялися недороди через посуху або вимерзання (засівали більший відсоток належної їм земельної площі та позаводили нові культури, які видавали більші прибутки, як цукровий буряк, картопля для винниць та сіяні трави). А що одночасно прибутки з грошових капіталів теж зменшувалися, то і хлібороб мусів задовольнятися меншим прибутком з грошей, покладених у землю.

Завваженим виправдувався зріст земельних цін тільки для більше інтенсивних господарств, але не виправдувався для тих, що і надалі трималися старих способів хазяйнування. Становище господарів, що не вміли чи не могли впорядити свого господарства більше інтенсивним, було тяжке. Вони шукали порятунку в тім, що

з року в рік засівали усю свою землю, не даючи їй ні одпочинку, ні піддобрення, але від того врожайність ще занепадала, і прибуток часто ще меншав.

Тим часом людність наша дуже зростала численно, а промисловість не росла відповідно і не могла дати приміщення усьому надлишку людности. Сливه весь він залишався на селі і йому з старими способами хазяйнування було вже тісно на батьківській землі, а саме: одночасно в селянстві, з упадком патріярхальности значно зросли потреби та жадоба забагатіти і, за браком та за неумінням знайти інший заробіток, в селянстві розкорінилося гостре бажання поширити свою земельну власність (Леонтович, 2004, т. 2, с. 258).

Єврейська буржуазія є в провінції, як у містах, так і на селі, але її мало. Хто розбагатів, переселився до Мукачева, дехто до Ужгорода, але більшість ще раніше перебралася до угорських міст. їхнє майно майже повсюдно бере початки в минулих десятиліттях. їм колись було тут добре. На Підкарпатті із 709 тисячами населення нині проживає 90 тисяч євреїв, кожний восьмий – це єврей, тож зрозуміло, що при певній релігійній організації та при своїх зв'язках і впливі вони були і є бажаним матеріалом для правлячих партій на виборах і їхніми агітаційними кадрами. За це вони здобули привілейоване становище і зуміли його, як належить, використати. Крамниці та корчми у провінції опинилися виключно в їхніх руках. Вони орендували у великих маєтках віддалені землі і пасовиська, які з великим зиском передавали у найм селянам, брали від держави підряди на будівництво, ремонт доріг і транспортування матеріалів. Вони займалися грошовими операціями, тобто лихварством, яке набуло особливого розквіту в часи, коли була вигідна контрабанда і коли гроші позичалися тільки на декілька днів під нечувано високий процент. Економіка усього краю була в їхніх руках. Не один потрапив у їхню залежність. Селяни на їхніх підприємствах відробляли проценти або випасали їхню худобу у своїх стадах, і лихо було тому, хто збунтувався проти них чи то на виборах, чи то за інших обставин (Ольбрахт, 1990, с. 202).

[Чорний шлях] Наче крізь якесь дивовижне кладовище їхали їзді, кладовище, на якому поховано цілий народ. Ще заки

показувалися перші згарища, з сумом спочивало око на здичавілих нивках та ланах, зарослих бур'яном. Витолочила їх орда кіньми, випасла здичіла худоба, перерили дикі кабани. Ні плуга, ні воза, ні мужика на всьому просторі! А ось там уже показалося руде або окіпчене гілля дерев. Легкий вітерець підіймав цілі хмари сірого попелу і, граючись ним, кидав то сюди, то туди або вертів ними, наче водою у чорторії. Опісля появлялися по обох боках шляху згарища... Купи румовищ, попелу, головень, серед яких торчали лише виліплені з глини комини, неначе нагробні камені. Перед появою їздців раз у раз тікали зі згарищ собаки, які збігалися з усієї околиці, щоби спільно з вовками поживитися непохованим трупом. Тільки що вони одні живилися у днину, а другі вночі. Але для всіх старчило бажаної страви, а місце, де вона лежала, вказували цілі хмари гайвороння, круків, галок, що кружляли над ним (Опільський, 2000, с. 210).

Тим часом на Полі нічого надзвичайного не діялося. Не було ніяких битв і сутичок, окрім тих, які відбувалися там завше і про які знали тільки орли, яструби, круки й польовий звір.

Бо таке вже воно було, це Поле. Останні сліди осідлого життя кінчалися, йдучи на південь, недалеко за Чигирином по Дніпру, а по Дністру – недалеко за Уманню, далі ж, аж ген до лиманів і до моря – степ і степ, ніби двома річками оторочений.

У дніпровському закруті, на Низу, кипіло ще за порогами козацьке життя, але в самому Полі ніхто не жив, хіба що понад берегами де-не-де стирчали паланки, наче острівці серед моря.

Земля, хоч і пустувала, належала *de nomine* Речі Посполитій, і Річ Посполита давала на ній татарам випасати худобу, та позаяк козаки часто не дозволяли цього, то пасовиська були водночас і бойовищем (Сенкевич, 2006, с. 24).

Над берегами Сули шуміли величезні ліси, в яких майже не ступала людська нога. Подекуди по низьких берегах Сули, Рудої, Сліпороду, Короваю, Оржиці, Псла та інших великих і малих річок і приток утворювалися мочарі, порослі почасти непрохідними чагарями й борами, почасти травною – відкритими луками. У тих борах і багнищах знаходила надійний притулок усяка звірина; у дрімучій лісовій темряві водилася сила-силенна бородатих турів, ведмедів і диких кабанів, із ними сусідила незліченна сіра зграя

вовків, рисей, куниць, табуни сарн і красенів сайгаків; у багнищах і рукавах річок бобри мостили свої гнізда, а про бобрів на Запорозжжі ходили чутки, що поміж ними трапляються столітні дідугани, білі від старості, мов сніг.

Високими сухими степами розгулювали табуни диких коней із буйними гривами і кривавими очима. Річки кишіли рибою і водоплавними птахами.

Це була дивна земля – напівсонна, але така, що зберегла на собі сліди давнього людського життя. Всюди було повно попелищ від якихось стародавніх градусів, та й самі Лубни з Хоролом на таких попелищах підвелися, всюди повно могил – недавно насипаних і старих, уже порослих лісом. Тут теж, як в Дикому полі, ночами вставали духи і привиди, а біля багатьох старі запорожці розповідали один одному дива про те, що час від часу діється у тих лісових нетрях, звідки долинає виття невідомих звірів, напівлюдські, напівзвірині крики, страшний шум чи то бойовищ, чи то ловів. Під водою озивалися дзвони затоплених міст.

Земля ця була негостинна і недоступна – подекуди надто сира, подекуди майже безводна, випалена, суха і для життя небезпечна, адже осідлих, як тільки вони обжилися й обзавелися господарством, розоряли татарські набіги. Відвідували ці краї часто тільки запорожці заради бобрових хвостів, звірини і риби, адже у мирний час більша частина низових козаків розбрєдалася із Січі по всіх річках, ярах, лісах і очеретах на лови або, як вони казали, на промисел, полюючи на бобрів у місцях, про існування яких навіть мало хто знав.

Проте й осідле життя намагалось укріпитися на цих землях, як рослина, що пробує, де може, вчепитися корінням у ґрунт, але, вирвана не раз і не два, де може, відростає знову.

На пустищах виникали поселення, колонії, слободи і хутори. Земля була подекуди родюча, та й воля вабила. Але тільки тоді закипіло життя, коли землі ці перейшли у володіння князів Вишневецьких (Сенкевич, 2006, с. 57-58).

Тож усе розцвіло й буяло. По слідах давніх битих шляхів було прокладено дороги, річки приборкано греблями, насипаними невільником-татарином або низовим козаком, схопленим на розбої. Там, де колись вітер дико грав ночами в очеретах і вили вовки й утопленики, тепер гуркотіли млини. Понад чотириста водяних, не лічачи рясно поставлених вітряків, мололи збіжжя у самому тільки

Задніпров'ї. Сорок тисяч оброчників вносили оброк до князівської казни, у лісах з'явилася сила-силенна пасік, по кордонах з'являлися нові й нові села, хутори, слободи. У степах поряд із дикими табунами паслися цілі череди домашньої худоби, коней. Безмежний одноманітний вид степів і лісів прикрасився димами хат, золоченими банями церков і костьолів – пустеля перетворилася у досить заселений край (Сенкевич, 2006, с. 59-60).

За Кременчугом береги ставали нижчими і відкритішими.

– Погляньте-но, добродію! – зненацька вигукнув Жендзян, – ніби сонце пече, а в полях лежить сніг.

Скшетуський глянув. І справді, скільки сягало око, якийся білий покрив блищав у променях сонця обабіч річки.

– Гей, старший! А що це там біліє? – спитав намісник.

– Вишні, пане! – відповів старший.

Він казав правду. Вишневі ліси, що склалися з карликових дерев, густо вкривали обидва береги за гирлом Псла. Плоди їхні, солодкі й великі, були восени поживою для птахів, звірів і людей, що заблукали в цій глушині, а також були предметом торгівлі, який возили байдаками аж до Києва і далі. Зараз ліси потопали у цвіту. Коли наблизилися до берега, щоб дати веслярам перепочити, намісник із Жендзяном висадилися, бажаючи ближче розгледіти ці зарості. їх огорнув такий п'яний аромат, що вони ледве дихали. Безліч пелюсток уже лежала на землі. Подекуди деревця утворювали непрохідні хащі. Поміж вишнями буйно ріс і дикий карликовий мигдаль, укритий рожевим цвітом, що пахнув іще сильніше.

Мільйони джмелів, бджіл і барвистих метеликів кружляли над цим строкатим морем квітів, кінця-краю якому не було видно.

– Дива це, пане, дива! – захоплювався Жендзян. – І чому тут люди не живуть? Звірів тут теж, я бачу, вдосталь.

Поміж вишневими кущами шугали зайці – русаки й біляки, а також численні табунці великих голубоногих перепілок. Кілька з них Жендзян підстрелив зі штуцера, але був дуже розчарований, коли згодом від старшого дізнався, що м'ясо їхнє отруйне.

На м'якій землі видно було сліди оленів і сайгаків, а здалеку долинали звуки, схожі на рохкання диких свиней.

Мандрівці, надивившись і відпочивши, рушили далі. Береги то вищали, то ставали плоскими, відкриваючи вид на розкішні діброви,

ліси, урочища, могили і широкі степи. Околиці здавалися такими чудовими, що Скшетуський мимоволі ставив собі Жендзянове запитання: чому тут люди не живуть? Але для цього треба було, щоб іще один Ієремія Вишневецький узяв під свою опіку цю пустелю, впорядкував її і захищав від нападів татар і низових. Подекуди річка утворювала рукава, закрути, заливала яри, спіненою хвилею біла у прибережні скелі й заповнювала в них водою темні печери. У таких печерах і закрутах козаки влаштовували тайники і схованки. Гирла річок, порослі густим ситником і очеретом, аж кишіли усіляким птаством; одне слово, світ дикий, місцями урвистий, місцями низовинний, безлюдний і таємничий відкрився перед очима наших мандрівників (Сенкевич, 2006, с. 154-155).

Брацлавщина саме тоді залюднювалася. Вона була суміжна із степом, де кочували татарські орди, тому і життя тут було під постійною загрозою нападу, і тільки міцні замкові мури могли врятувати брацлавців від щохвилинної небезпеки. Ось чому першими прийшли сюди магнати-колонізатори з своїм військом, під обороною якого почували вони себе безпечно. І стала Брацлавщина країною великих латифундій, де кожен магнат володів мало не цілим повітом, а втікачі-селяни оселялися на неораних землях, але вже наданих магнатам від королівського уряду.

Залюднювалася країна швидко. Фільварків тут ще не було. Але чималі прибутки волинських та галицьких магнатів не давали спокою брацлавському панству. І, перетворюючи свої мрії на дійсність, почали вони наступати на селянина (Тулуб, 1991, т. 1, с. 303).

Сама Січ розташувалася на горішній частині острова і була оточена валом та глибоким ровом. На валах стояли гармати і гаківниці, щоб відбивати наглі напади ворогів.

Але центром військового життя був великий чотирикутний майдан, де збиралася рада. З трьох боків оточували його довгі одноповерхові курені, де жили козаки.

Років за двадцять до описуваних подій був на острові Базавлуку посол від цісаря Рудольфа, Еріх Лясота, але за ці двадцять років Січ багато в чому змінила свій вигляд. За Лясоти курені були плетені з хмизу, обмазані глиною і криті шкурами від дощу. З того часу зміцніла й збагатіла Січ. Замість злиденних напівкатраг-напівземлянок вирости

міцні рублені будівлі, кроків на сорок завдовжки і кроків на дванадцять завширшки. З чільного боку кожен курінь мав чотири вікна, а з причілка – два вузьенькі віконця та двері з напівкруглими поперечинами та різьбленими одвірками, пофарбованими в зелений або червоний колір. Висока триярусна стріха низько насувалася на вікна, і три димарі гордовито височіли над нею.

Розуміється, навколо майдану вміщалася тільки частина куренів. Решта мальовничо розсипалася вздовж суміжних улиць. І, як курчата квочку, кожен курінь оточували дрібні будівлі: чепурні сніжно-білі старшинські хатки з круглими, «як тарілочка», вікнами, курінна скарбниця, комори, склепи, льохи, комірки, а іноді й другий, менший курінь, коли головний не міг умістити всіх козаків.

З четвертого боку майдану розташувалися військові споруди: будинок гетьмана чи то кошового, писарева, суддева та осавулова хати, склепи на зброю, порохові льохи, комори на кінський запряг та всякий припас і скарбниця, де переховувалися військові клейноди та трофеї. За ними йшли будинки для чужоземних послів та мандрівників, для поважних купців Сходу і Заходу, різні майстерні та дрібніші господарські споруди.

І з усіх боків огортала Січ скляна гладінь ріки та зелена драговина островів (Тулуб, 1991, т.1, с. 436-437).

Тимотей Бордуляк. Бузьки

І та рідна країна вкінці розстелилась перед ними, наче красний, у

веселі цвіти тканий килим... Сонце любо усміхалося з синього неба, посилаючи на землю теплі, благодатні промені. Під тими променями льоди стояли, а річки весело грали, мов малі діти жебоніли, тулились до більших рік і плили все далше до моря. Біла скатерть снігу уступила з піль і лугів, а очам бузків показалися широкополі лани, зеленіючі густою рунню озимини, жита-пшениці, ополокані теплим весняним дощиком. А по полях, мов ті мурашки, заходяться коло весняної роботи хлібороби. Одні орють, вигейкуючи на сиві волики, другі сіють, з розмахом кидають зерно в сиру землю, а всі раді, а всі веселі, одушевлені надією на добрий урожай... Вздовж річок і рік тягнуться просторі луги-долини і ніби усміхаються до бузків, ніби запрошують до себе, щоб на них відпочили, погуляли. І лісів видно багато: одні зелені соснові бори, другі чорні, стоять, о чімсь шепчуть стиха межи собою, вигріваються до сонця. А серед тої різnorodності видніються порозкидані села, хати на весну свіжо повибілювані, окружені садочками... Ось ще недовго, а темний ліс розів'ється, зазеленіє, загуде могутню пісню, і луги зазеленіють, зацвітуть лотачею, зацвітуть садочки по селах, широкі поля заколишуться зеленим збіжжям, наче теє море, і тоді буде раз хороше! (Українська новелістика, 1989, с. 227).

Карпатська ніч

Сліпучо-білими снігами загорнувся гордий Бескид, що старшує своїм довгим гребенем над Карпатами і відмежовує Галичину від Угорщини. Колись по його зворах бавилися, як діти, ведмеді, а зимою вили голодні вовки. Колись пролітав його зворами славний Олекса Довбуш із своїми легінями і виливав свою гуцульську міць на багачах угорської і галицької сторони. Щороку тут аж кишіло літом від засмаглих на сонці міських паничів та панянок, що здалека приїздили на милуватися здоровою красою. І з давен-давна сох серед цієї краси, як розтоптана печериця, галицький бойко з довгим намащеним волоссям, на вівсяному хлібі та дрібній бараболі. А по той бік сох так самісінько угорський руснак. Це ті забуті, невідомі люди, що навіть не кожного року їли хоч раз на Великдень білу булку з вівсяним хлібом, а поза тим коротали тяжко свій вік. Література не знає про їх долю, тільки в географії українських земель є коротенька згадка про них, про їх назву.

Серед чарівної краси Бескиду розкинулись бідні бойківські хатки, брудні, закурені. Звичайно разом з хатою, де живе чимала

родина, є й стайня, а в ній корова та декілька овець. Хатки низькі, без коминів. З печі йде дим відразу на хату і наповнює її всю. В стелі прорубано чотирикутний отвір, яким і виходить дим. Звичайно люди, щоб дихати в такій хаті, прилягають на землю, куди дим не доходить. А ціла хата навіть без диму темна, з малесенькими віконцями, з вічно мокрою землею, і вонюча, повна блощиць та всякої нужі. В кожному кутку крайня біда. Глянеш на старого дядька і відвертаєшся, бо годі дивитися довго. На його обличчі такий жаль і журба, що найтвердішу людину зворушить. А жінки – невсипущі, брудні невільниці чотирьох закурених стін. Діти з неприродно надутими черевами, в довгих сорочках з грубого полотна, невмивані, тихі, мовчазні. З великим недовір'ям приймають вони від чужої людини шматок хліба, немов боячись, що «панич» хоче грубо пожартувати з них.

Бойко – споконвічний мешканець Карпат, як і гуцул, але він дуже різниться від гуцула. Гуцул теж бідний і темний, але зате він гордий, гарячий, твердий, як сталь на його різбленому топірці. Сумує гуцул тільки в полонині, як виграє на тужній трембіті, та ще хіба за переднівка, коли в його хатину заглядає неблаганне марево голоду.

Бойко – смирний, спокійний, покірний. Він вміє клонитися перед кожним, хто накричить на нього, а пісні його сумні, протяжно-жалісні і мало нагадують жваві гуцульські коломийки. Гуцул пана ненавидить, бойко – боїться. Він слухняно кориться своїй тяжкій долі і без голосних нарікань тягне тачку свого життя до смерті. Правда, є маленька частина бойківського племені з одною вродженою здібністю, якої майже ніхто з українців не має. Це природне замилювання в торгівлі. Бойки ці мають свою окрему назву «синевідські», бо звичайно походять з великих сіл близько міста Скольного-Синевідська. Вони з малих хлопців роз'їжджають по цілій Європі й по великих містах торгують переважно овочами. Зустрічали їх скрізь: в цілій Австрії, Швейцарії, Франції, Голландії. Жінки їх звичайно самі господарюють в синевідських горах, а дітей дуже часто посилають батьки-крамарі до вищих шкіл. Але таких бойків дуже мало. Треба визнати, що їхні мандрівки по цілій Європі мають чималий вплив і на їх села. Там вже хати не такі брудні та курні, там люди якісь веселіші та не залякані.

Решта бойків, що розсіялися своїми бідними селами по горах, капарила свій темний вік як не в горах, то по тартаках так на галицькому, як і на угорському боці. Тартаки і експлуатація

карпатських лісів були в руках євреїв-багатіїв, і вони немилосердно визискували темного бойка (Ірчан, 1987, с. 102-103).

Мандрівка з приємністю та й не без моралі

Од берегів тихого Дону до кременистих берегів бистроплинного Дністра – той самий ґрунт землі, та сама мова, той самий побут, та сама фізіономія народня, навіть пісні ті самі, як одної матері діти. А минуле життя цієї купки задумливих дітей великої слов'янської родини не однакове. На полях Волині та Поділля ви часто милуєтесь мальовничими руїнами стародавніх масивних замків та палаців колись пишних, як наприклад, в Острозі чи в Корці. У Корці навіть церква, сховище забальсамованих трупів фамілії графів Корецьких, сама собою обернулась у руїну. Про що говорять, про що свідчать ці похмурі свідки минулого? Про деспотизм та про рабство! Про хлопів та про магнатів! Могила на Волині та на Поділлі – річ дуже рідка. А на берегах Дніпра, на Київщині та на Полтавщині ви не пройдете верстви поля, не прикрашеного високою могилою, а іноді й десятком могил, і не побачите ні одної руїни на просторі трьох Губерній. Хіба тільки в якого багатого та примхуватого поміщика побачите в саду навмисне збудований, як руїни, дерев'яний розмальований храм Вести а la ротонда Тіволі. Що ж говорять допитливому нащадкові оті часті темні могили на берегах Дніпра та оті величезні руїни палаців та замків на берегах Дністра? Вони говорять про рабство та про волю. Бідні, малосилі Волинь та Поділля, вони охороняли тих, що їх розпинали, по неприступних замках та в розкішних палацах. А моя прекрасна, могутня, вільнолюбна Україна туго начиняла своїм вільним та ворожим трупом незліченні величезні могили. Вона своєї слави на поталу не давала, ворога-гнобителя під ноги топтала й вільна, нерозтлінна вмирала. От що означають могили й руїни. Не дурно сумні та журливі ваші пісні, задумливі земляки мої! Їх склала воля, а співала тяжка самотня неволя (Шевченко, т. VIII, 1960, с. 234-235).

Український народ Поділля носить назву. Подолян, на південнім сході над Дністром (головно коло Могилева, Ямполя) Побережців. Колись перед тисячу роками жило тут старе українське плем'я Тиверців. Подоляне високі ростом, кріпкі, чорняві, між жіноцтвом багато красунь. Ноша у муштин широкі штани, пояс, опанча з бо- родницею, кожух, шапка «на завісах» або капелюх, у жінок димкові або крамські спідниці, запаски й

катанки, сіряки й кожухи, гарно вишиті сорочки, намиста, перемітки. Хати всюди ліплені з глини, криті соломою, колись бували курні, тепер всюди з димарями. Села звичайно лежать в ярах, для захисту від вітрів та сніговиць, які на Поділля дуже прикрі. Тоді в них буває багато садів. Села, що положені на височині, звичайно дуже тісно будовані, без деревини, бо вона не хоче серед степу добре рости. Всі подільські села великі, звичайно далеко одно від другого положені. Хліборобство на дуже родючій подільській землі є майже виключним зайняттям Подолян, домашній промисел маленький (гончарство, ткацтво), фабрик поза горальнями та цукроварнями нема. Міст на Поділля небагато, всі вони невеликі, нехарні й ведуть торгівлю збіжем та худобою. На Галицькім Поділля зустрічаємо: Городок, старинний Рогатин, Бережани, Бучач, Чортків, Підгайці, Монастирська, Збараж і Зборів, де Хмельницький бився й мирився з Поляками (1649 р.), Золочів, Сасів, над Дністром Заліщики з їх садами й винницями. Найбільше тут місто Тернопіль (34.000 м.) має значну торгівлю і є осередком українського життя на галицькім Поділля. Недалеко лежить найстарше місто Поділля Тербовля, колись княжа столиця. На колишнім російським Поділля городів і місточок ще менше. Нинішнє губерське місто Камянець (50.000 м.), дуже гарно положене над Смотричем, стояло ще за княжих часів, потім було сильною кріпостою і дуже торговельним містом, тепер торгівля підупала. В 1918 р. założено тут український університет. В 1919 р. був Камянець навіть столицею української Народньої Республіки. Недалеко місточко Жванець, де воював Хмельницький з польським королем 1653 р. В ярі Дністра, серед садів та огорodів лежить Могилів (33.000 м.), що веде значну торгівлю, крім цього місточка Ушиця і Ямпіль. В сточищі Бога зустрічаємо: Проскурів (41.000 м.), недалеко Пилявці, де Хмельницький, розгромив польські війська 1648 р., старинні місточка Летичів, Хмільник, Літинь, Бар, Винниця (48.000 м.), колись козацький полковий город, тепер має значну торгівлю. Так само торговельні, та вже менші є Балта (23.000 м.) зі славними ярмарками й Ананіїв. Старинний Брацлав і новий Ольгопіль не мають тепер ніякого значіння (Рудницький, 1921, с. 113-114).

Подільський край дуже великий. Він лежить біля валаського та молдавського кордону на півдні. На сході він межує з рікою Доном, що біля Меотійського озера та Евксинського моря, тягнеться аж до перекопських татар. // (с. 20). Він має дуже великі порожні поля. Ця країна родюча і багата всім, що родить земля. Коли орач будь-як кине

насіння в землю, все одно буде мати у сто разів більше користі. Поля і луки там родючі напрочуд, а з трави ледве побачиш роги вола. Однак ця земля настільки тверда і так довго лежала цілиною, що орачі мусять впрягати у ярма по дванадцять волів і все одно неймовірну тяжкість праці побачиш із втомленого дихання волів.

Ліси дуже багаті на мед і пасіки, скрізь у дуплястих деревах і пнях повно бджіл, котрі накопичують там мед. Великі стада і зграї різних тварин і птахів дуже любляють цю країну. Тут спочатку жили алани, готи, гети, кумани, половці і роксолани. А черкащани (czerkasanie) й досі там, над Дністром, мають свої землі.

Ось найголовніші міста у цій країні:

Кам'янець. Це місто стоїть біля валаського кордону і збудоване, мабуть, Божою рукою між твердими й урвистими скелями. Воно має тільки дві брами. Внаслідок свого [вигідного] розташування замок теж напрочуд оборонний. Він скрізь оточений скелями, його, як і місто, омиває довкола ріка Смотрич. Його оточує і дуже високий вал, створений природою. Сам замок добре укріплений муром, баштами і вогнепальною зброєю. Кам'яна скеля робить місто неприступним і неможливим до взяття. Вона так оточує місто, що будинки, навіть високі, не видно, ледве можна побачити їхні дахи. Часто турки, татари й молдавани, облягаючи місто по кілька років, мусили відступати від нього з великим соромом і втратами. Кам'янець розташований тільки за дві милі від молдавського міста Хотин.

Бар. Це місто, оточене парканом, лежить на рівнині. Його збудовано за наказом польської королеви Бони, дочки Джованні, міланського князя, котра й назвала його Баром від міста Барі, що розташоване на її батьківщині. Бар, місто в Україні, широко розляглося. Його мурований замок, оточений багnistими і широкими озерами, стоїть на високій горі, через що його важко здобути.

Меджибіж. Місто і великий дерев'яний замок розташовані між великими болотами. До міста інакше не можна дістатися, тільки через мости. На нього часто нападають татари.

Брезан. Дерев'яне місто, що має високий мурований замок на горі.

Теребовля. Містечко лежить під високою горою, а добрий замок – на самій горі.

Хмільник. Дерев'яне містечко з обмурованим острогом; дерев'яний замок на рівнині стоїть над рікою Буг, яку *Геродот* називає *Гіпанісом*. Хмільник розташований за 20 миль від Кам'янця.

Брацлав. Дерев'яні місто і замок, оточені валом і ровом, // (с. 21)

довкола яких тече ріка Буг.

Вінниця. Дерев'яне місто, яке разом із замком оточене валом і яке стоїть над рікою Буг. Ці два замки [брацлавський і вінницький. – Ю. М.] частіше, ніж інші, стають метою нападів перекопських татар. Місцеві повіти такі великі, що їх вважають воєводствами. Вони мають особливий прапор, на котрому зображено герб Великого князівства Литовського.

Звенигород. Дерев'яні замок і місто у пустих полях. Тут чимало припасів зброї, яку мешканці часто використовують у битвах з татарами. За рікою Бугом черкащани й канівці простяглися [поселеннями] до Дніпра, не маючи ні гір, ні лісів, ні зброї. Вони живуть у чистих полях, що тягнуться на двісті польських миль понад Доном і Меотійським озером аж до Евксинського моря, до перекопських і кримських татар (Гваньїні, 2008, с. 416-417).

Волинь з Україною і Поділлям з давніх володінь Польщі називали найродючішою, і не без причини. Її великі степи, вкриті колоссям, не тільки живили відносно нечисленну людність, яка їх обробляла, не тільки підтримували полішуків, що, сюди забігаючи, збирали за сьомий і восьмий сніп, а й пожвавлювали також торгівлю збіжжям на Чорному і Балтійському морях.

Родючість Поділля, України і Волині відома здавна. Майєрберг завважив її під час своєї подорожі, а чужі автори наплели про неї багато байок. Так, приміром, Граціан Бурго С. Сепульхрі пише, що один раз тільки зачеплена плугом земля дає п'ятдесят зерен. Перебільшує й Опалінський, а ще більше Меховіта, пишучи про нібито два збори з одного висіву. Однак відбувається щось подібне на Поділлі і Побережжі, бо коли при зборі занадто дозрілого збіжжя воно висиплеться, то часто наступного року збирають з нього великий урожай, називаючи це падалицею.

Інші, описуючи дивовижну родючість Волині, згадують, що в степах ростуть такі високі трави, що в них може заховатися дорослий чоловік; що з них ледь видно роги великих тутешніх волів. Однак це не трави, а будяки, бур'яни з грубими стеблами, що цвітуть рожевим, різновид осоту (Крашевський, 2012, с. 216).

Усюди ми бачили весну, та усюди вона інакше виходить: не так у городі, як на селі, не так у горах, як у степу. І не кожному прийде на думку стежити за її приходом і розвитком. Зачинається від

прибільшування дня. Сонце йде що раз вище, воно набирає сили, і дужче гріє. Від того тає сніг, зіма бореться з літом і змагається непопускати свого володіння над землею. Бувають боротьби дуже завзяті. Ще нераз сипне снігом, зимний вітер повіє, та таки весна переможе. Приходить теплий вітрець з далеких сторін, забирає з собою усю вогкість і жене далеко на північ. Річки й потоки набирають жовтої води і несуть останки зіми геть до моря. Показується перелетна птиця. Крюкають журавлі, лопотять та погегують дикі гуси. Злітаються бузьки і бродять по болотах за жиром. Десь кудись покажеться зелена травка, покажеться вчасна квітка. Деревя випускають пупянки і все так перемінюється. Де недавно була біла плахта снігу, тепер простираються зелені коври. Під небесами жайворонок своєю пісоньку до Бога Творця защебече, а тут по болотах скигнить чайка, відзиваються цілі стада жаб, як лише сонце піде на супочинок. Хазяїни лагодять плуги та борони, із хат висипаються веселі діти, радіючи, що можуть вийти на світ Божий. Оживав надія у серці кожного на краще вільніше життя (Чайковський, 1927б, с. 218-219).

Була осінь, листя дерев пожовкло. Ні, не пожовкло! На південному боці Карпат, зарослому смереками, ялицями, буками, дубами, яворами, вязами, дикими черешнями – осінь виглядає як відданиця, що прибралася в барвисту одіж, завітчалася різнобарвним квіттем. Як лице молодого – усміхалося сонце до різнобарвних гір, освічуючи їх. А ці гори... – і тут відчув Березівський правду, яку виложив колись Лессінг у творі про межі поезії й малярства. – Словом краси не змалюєш! Гори, зарослі лісами, заіскрилися сотнями барв. Тут і зелень різних відтінків, зелень смерек та ялиць. Тут і жовті, осінні барви в сотнях відмін, бо інакше пожовкли буки, інакше вязи, інакше дуби, інакше явори. Долами майже біла барва якогось там дерева, побіч неї ясно-жовта, темножовта і цілком темна. А там знов дикі черешні, що цілий рік ховалися в лісах, тепер кричали своїм почервонілим листям на цілу околицю: – Ми тут! Якби так були вони кричали влітку, коли на них були смачні, – хоч трохи й гіркі овочі – хлопці зараз були б на них сиділи. Нині стояли мовчки, опущені як жінки восени життя – з почервоненими устами (Бірчак, 1938, с. 63-64).

Закордонний гість

Дільниця залізниці Вінниця – Жмеринка пролягає по одній із наймальовничіших місцевостей на Україні. В розлогих долинах біліють подільські села, течуть бистрі прозорі річки, видно невисокі гори з ніжними округлими обрисами, на горах гаї, що їх уже торкнула золотава осінь.

У лісі ходить тихий листопад, шелестить золото опалого листя, – золото червлене, золото жовте, золото матове. Його люблять сільські дівчата, – воно так гармонує з дівочим осіннім смутком.

Пливуть назустріч гаї, постелилися широкі бурякові плян-танції. На полі видно зігнуті постаті копачів, тягнуться довгою валкою селянські хури. На рівнині уп'явся в чисте небо високий димар цукроварні.

Ранок. В долинах туман стелється, тягнеться білими пасмами, дряпається на шпилі, обкутує їх, рожевіє на сонці.

Україна!.. Що за країна!.. Що за краса!.. Які колосальні можливості ховає вона в собі!.. (Лісовий, 1930а, с. 14).

[Кінець 20-х років ХХ ст., Полісся] ...З Бондарівки через Охотівку, Кам'яну Горку, Остапи, Возняки повертаємо назад до Лугинів.

До цього часу ми їхали здебільшого низькорослим лісом. Допіру за Охотівкою дорога пішла борами. Мій візник дивився на них і тільки головою похитував.

– Умирають наші поліські ліси, умирають. Зникає наша краса і гордощі!.. Тут стояли колись такі сосни, що як свічки на 60 аршин вгору підносились. З небом розмовляли. Увійдеш, немов до церкви. Тихо-тихо. Тільки де-не-де клаптик неба просвічує. А як дмухне вітер, як зашумить ліс, як заговорить. Угорі шум, а внизу тихо – не війне. Ні, не буде вже такого лісу!..

Так, з лісом ми розпорядились поганенько, не розумно, а почасти й по-хижацькому. Тільки допіру вхопились за розум. Округа починає розробку торфу, запаси якого на Коростенщині величезні; держава теж починає як слід порядкувати в лісах.

Обабіч бір. А внизу зеленими хащами поросла азалія, по місцевому «багон». Цвіте азалія в червні великими жовтогарячими квітками. Кажуть, що тоді зарослі азалії являють собою надзвичайну красу, ліс ніби полуменіє. Проте, ця краса небезпечна. Азалія має терпкий наркотичний запах, від якого дуже болить голова. Коли азалія

цвіте, то все живе звідтам виходить і вилітає, навіть гад і той виповзає.

Ліс скінчився. Почався «луг». Вечір. Над обрієм висить великий червоний молодик. Над ним стоїть чорна хмара, що повільно, як потвора, розповзається по небу. На заході догоряє ватра, запалена сонцем. Густа чорна темрява налягає над тихими порожніми полями. «Лях» починає сердитись і зрідка дмухає холодним вітром. Злякано тремтить придорожня осика. Великі дикі груші вартують над шляхом. Самітня береза в гіркій задумі опустила додолу своє тонке гілля. А далі, в полі, стоїть раясний дуб, широко розставив свої рамена, готовий прийняти на свої груди удари осінніх вітрів і зимових хуг та хуртів (Лісовий, 1930б, с. 76).

Юрко Крук

[Початок ХХ століття] Гарний прекрасний край – Покуття українське! З ясного півдня, з рожевого заходу й сходу, обіймає його дужим півперснем високе пасмо Карпатських гір – синіх, мов оте небо погідне. Начебто велетенська хвиляста гребля простягнулась довгим мереживом зелених гір та синіх замріяних верхів. А з півночі знов запашна рівнина піль тікає хвилясто аж ген-ген до краю неба, в безмежжя. Сонце тут падає щедро й стелиться по землі тепло, надійно...

В імлистому серпанку пилку гойдаються моря пшениці й жита, задумливо, мов сосни, шумлять зелені гаї кукурудзи, й розсипаною музикою грають на сонці рябі від зілля трави на сінокосах. Горою ж пурхає щебетом безліч пташок, що їм, мабуть, і назви в людей немає.

Долиною, попід поважно задумливі гори, поміж строкаті килими лугів і левад, срібною стрічкою в'ється Прут...

Пливе широко, розмашисто й журливо шепотить водами на бродях, немов оповідає горам і якусь одвічну казку. Де-не-де збентежена його вод розділяється враз на кілька річок – ніби шукає довженими руками вигіднішого місця срібній течії. Знайшовши ж таке, води квапливо єднаються знову в одне широке русло й спокійно плывуть далі до нових перепон-розгалужень. Обабіч Пруту туляться одне до одного тісні села покутські.

Низенькі білі хатки з солом'яними покрівлями, старі, похилені клуні й повітки, завжди гомінкі подвір'я з курми, дітиськами та собаками. Лише де-не-де поміж халуп виростають збиті докупі багацькі хазяйства, мов якісь фортеці серед сірої нужди. А окрай

кожного села стоїть панський двір. Стоїть він насторожено, наче огрядний жандарм у зеленому мундирі.

Та хто ж їх не знає, – сіл надпрутянських?.. Із вузькими поясочками щонайгіршої землі, із споконвічними голодними переднівками щороку, з неймовірною звичкою до всякого холоду-голоду, чорної нужди і злиднів?..

Добра, весела земля над Прутом, та невеселі підгірські села...

Звідусіль окружили їх безмежні панські лани, посідали на спину кожному панській маєтці з розкішними парками, і душаться села в ціпких обіймах ланів тих, гумен і парків.

Десь, оповідають люди, є краще на світі, десь, кажуть, не думають віковично про одну лише картоплю і хліб чорний, нетлений, — а тут усе по-старому, по-давньому: переднівки, ліцитації, вічний голод землі, вічна праця на несвоїх ланах розлогих.

Тихо, спокійно пливе Прут, чистий у сонці та погоді, але лихо селам, коли у горах дощі пройдуть великі, коли сині Карпати сльотяною мрякою затягнуться надовго...

У-у! Тоді Прут жовтий злітає з мокрих гір, як навіжений, і мутними, роз'юшеними хвилями ціліське море бурхливо розливає.

І горе тоді оселям понадбережним, горе мізерним хатам, клуням на чорній обробленій землиці. Люто ревучи, води змітають хати селянські, мов нікчемні іграшки, сказано рвуть-шарпають нивки безсилі, мов та хижа звірина здобич у лісі.

А як уже пройде з гір сіра негода, як уже протові води знов очистяться на звичайні срібlistі – чорна розпука і криваві плачі людські бродять обабіч по берегах.

Там, де були раніш доробки селянські, – одні марні спомини ріжуть повітря чайками; там, де зелені смужки всміхалися хлібом злидоті, – каміння леденить серця мужицькі.

О, страшний Прут у негоду бурхливу! (Козланюк П., 1974, с. 29-30).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке «репрезентація географічного об'єкту»?
2. Перерахуйте типи і форми репрезентацій культурного ландшафту.
3. Наведіть приклади зорової і тактильної репрезентації культурного ландшафту.

4. Чим слухова репрезентація культурного ландшафту відрізняється від мовної ?
5. Проаналізуйте головні стратегії репрезентації культурного ландшафту.
6. Які особливості репрезентації етнокультурних / історико-культурних регіонів України?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Створіть підбірку цитат з творів європейських / американських письменників, які б розкривали мовну форму репрезентації етнокультурного ландшафту.
2. Підготуйте реферат на одну з тем: «Етнокультурні ландшафти у роботах західноєвропейських та українських живописців», «Музичний образ культурних ландшафтів України / Європи».

РОЗДІЛ 2

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КАРКАСНИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ

Співвідношення міських, містечкових і сільських етнокультурних ландшафтів, їх взаємодія, взаємовплив є цікавою проблемою: *«Головна різниця поміж селом і містом полягає в відмінному господарському значенні і відмінних господарських функціях одного і другого. Село зв'язане лише з тією територією, на якій лежить і з якої селянин живе, воно може бути скрізь там, де тільки хлібороб має змогу прогодуватися, ціль села – сама в собі. Місто виконує функції господарського, культурного й адміністративного осередка»* (Кубійович, 1943, с. 345).

Особливість української ситуації полягає у значній швидкості процесу створення й освоєння міських ландшафтів: селянська країна менш, ніж за 100 років стала країною міст. Одним з наслідків цього швидкого історичного процесу – велика кількість сіл (сільські етнокультурні ландшафти), які можна вважати протоміськими ландшафтами. ХХ сторіччя викликало до життя новий у порівнянні з міським – мегаполісний тип культурного ландшафту. Одним з перших його описав В.П. Семенов-Тян-Шанський. Представляє інтерес його образна характеристика центру мегаполісу з гігантськими будинками-хмарочосами: *«Враження від цієї крайності – або нудне, або нервове, подібне до того, яке спричиняє неспокійна юрба»* (Семенов, 1928, с. 52). За поселенською основою в Україні та Східній Європі (Польща, Чехія, Білорусь) можна виділити сільські, містечкові етнокультурні та міські й мегаполісні антропогенні ландшафти. Містечка з відповідною структурою були характерні для майже усієї середньовічної Європи, де критерієм для виділення була топографічна відокремленість від сільських етнокультурних ландшафтів (Воловик, 2013).

2.1 МІСЬКИЙ ЛАНДШАФТ

Місто своєю динамічністю, щільністю культурного простору, інтенсивністю процесів, задіяністю в історичних контекстах завжди привертало увагу дослідників. Збереження історичної спадщини міст та містечок, розвитку етнокультурного середовища мають важливу роль у їх дослідженні. Ідеї ландшафту, комплексний підхід

до міста ще на початку XX століття.

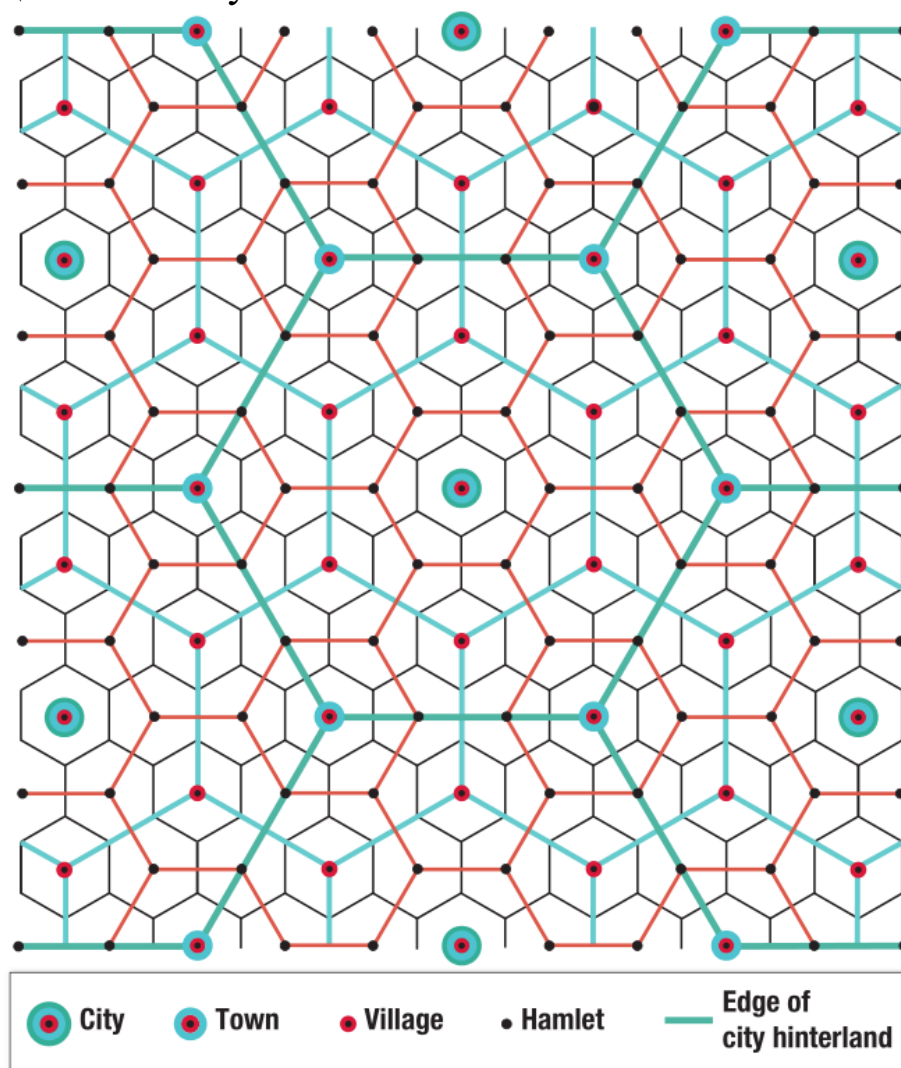

Рис. 2.1 Урбаністична ієрархія в ізотропичній площині
(Introduction, 2015, с. 408)

Сприйняття міста К. Лінча. Книга американського архітектора К. Лінча «Образ міста», написана в 1960 році, здійснила значний вплив на розуміння й дослідження міського ландшафту в середині XX сторіччя (Воловик, 2018). Ключовим моментом у підході автора з'явилося візуальне сприйняття міста, його візуальний образ. Звідси – орієнтація на «читаність» міста, на візуальні елементи, що виявляють емпірично видимі місця. У результаті К. Лінч розробив методику опису міста, що складається з 5 візуальних елементів: 1) виявлення шляхів – трас переміщення людей у місті; 2) виявлення внутріміських границь; 3) визначення основних міських районів; 4) виявлення найважливіших орієнтирів місця; 5) визначення міських вузлів – вокзалів, перехресть. Ця методика була спрощена й формалізована Д. Пококом. Методика будується на виявленні в місті трьох основних типів просторових

елементів – точкових, наприклад, пам’ятників, лінійних і площинних. Сьогодні – це типовий підхід, який використовується в ландшафтній архітектурі, ландшафтному дизайні (рис. 2.1, 2.2). Це у свою чергу дозволяє говорити про формування каркасних етнокультурних ландшафтів, проаналізованих у наступних розділах.

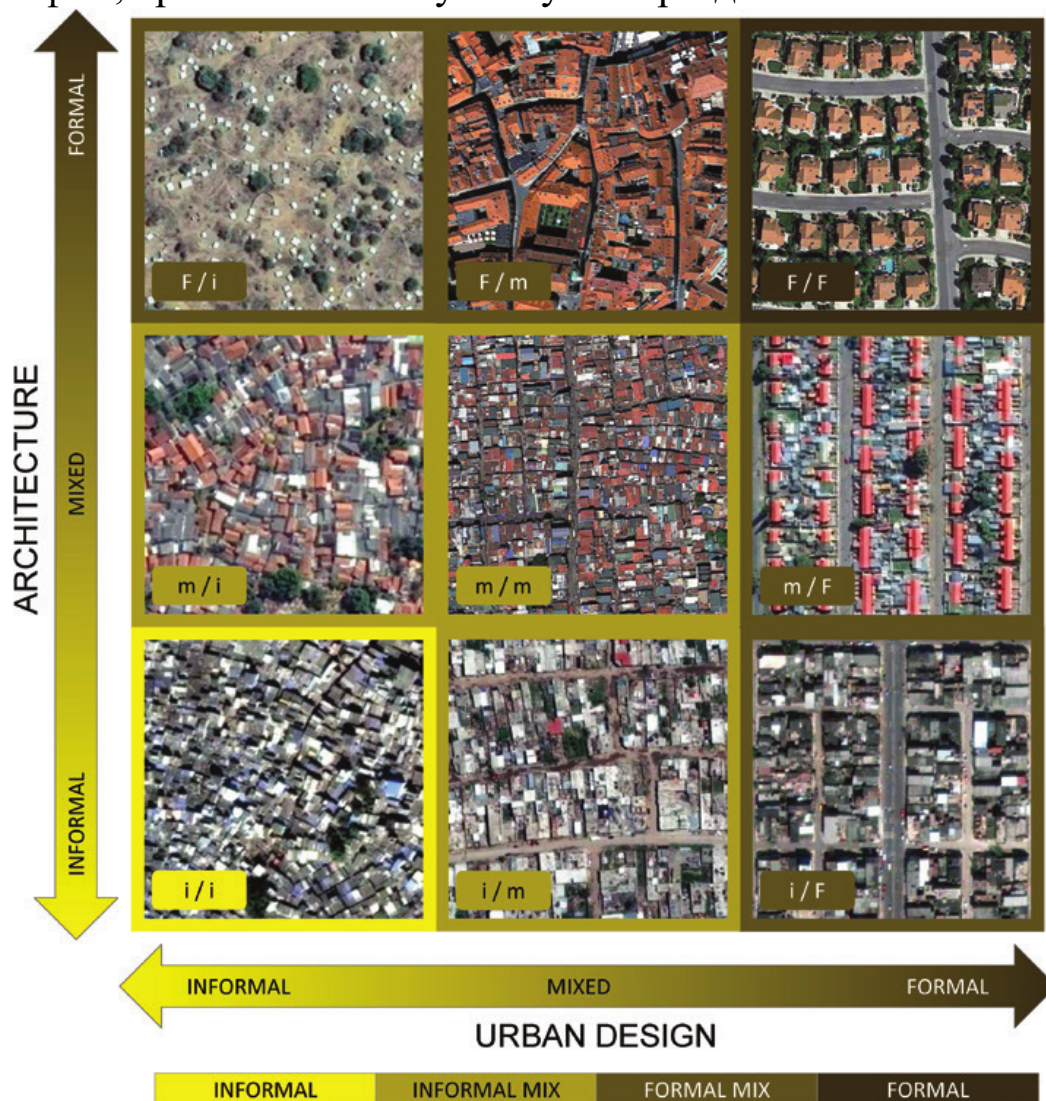

Рис. 2.2 Мультишкала інформальної типології у морфології міських ландшафтів (Mapping Urbanities, 2018, с. 226)

Образно-географічні підходи до міста. Розвиток гуманітарної географії, розробка теорії географічного образу, «обкатування» теоретичних положень при проведенні регіональних і локальних гуманітарно-географічних досліджень, що дозволило вийти на нові – образно-географічні – підходи в дослідженнях міста. Одним зі значимих результатів образно-географічних досліджень міста є метод культурно-ландшафтного профілювання, де профілюванню підлягають не тільки візуальні, але й «невидимі» символічні елементи міського ландшафту.

2.2 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИСИ МІСТ

Щира любов

Хороший город Харьков, великий, веселий; що церков божих, що панських хоромів, що казенних домів, як є палати, школи усякі – і для паничів, і для ради панночок, святого владики хороми, пошта, по тюремний замок, – батечки, яких то домів у ньому нема ! ... А скільки ж у Харкові вулиць, так батечку мій! Довгі та прямі, та є і мощені: хоч у саму у велику грязь нестрашно – не зав'язнеш, хоч які поганенькі волики будуть. Так оттакий-то наш город. Я ж кажу, що якби устав хто-небудь з дідів наших, що годів сімдесят як упокоївся, то і не пізнав би, що воно є таке, не розібрав би, де город самий, а де слободи, що геть за городом були, як ось Митрівка, Гончарівка, Панасівка і усякі прочі (Квітка-Основ'яненко, 1982, с. 318).

А геть туди далше пішли слободи – Панасівка, Гончарівка, а далі, як вистроїли кладбищенську церкву Митрия, так і на кладбищах стали люди селитись, от і Митрівка стала (Квітка-Основ'яненко, 1982, с. 319).

Починаючи від Карвасарів, польських маєтків, скрізь, куди не ступиш, дивуєшся величезній кількості пам'ятників на такій невеликій площі. На Вітряній брамі, через яку із польських маєтків в'їжджають до міста, звертає на себе увагу старовинний напис а також залишки критого мосту і мальовничі руїни. Краєвид звідси чудовий. Ці скелі, немовби відтяті просто від стіни людськими руками, прорізані стежками, здаються величезним мураховищем, в якому снують маленькі мурахи. А який краєвид відкривається з валів! І майже на кожному камені, на який ви ступаєте, бачите пошкоджені часом або зумисне знищені написи і знаки давно минулих літ.

Дві оригінальні, неповторні турецькі пам'ятки звертають на себе особливу вагу. Це, по-перше, висічена з однієї величезної брили граніту, дивної краси кафедра в домініканському костьолі; зверху її прикрашує напис із корану. Оригінальність малюнка, тонке виконання неможливо описати – їх треба бачити. Жаль, дуже жаль, що її недавно побілили, а посередині намалювали ангелів. Треба було зберегти її такою, якою вона була. Католицький капелан, що промовляє з цієї кафедри, був би для неї найкращою

прикрасою.

Над собором, ніби тоненька свічка, приліплена до нього збоку, височить пречудовий мінаретик. Його верхівку прикрашав півмісяць, він і досі залишився, тільки зверху над ним поставили ще матір божу. Що за поетична ідея! Всередині – покручені східці, яких нараховується понад півтораєста, ведуть на балкончик, з якого муедзин колись скликав правовірних на молитву. Всередині собору темно, але гарно; старі його склепіння справляють сильне враження (Крашевський, 1979, с. 218, Кам'янець-Подільський).

Лихо подоланим

З самого краю українського оселення на українській новоселиці, на надкавказькому надбережжі Чорного моря збудувалося в недавніх часах місто Туапсе. Місто було нове і поки що невелике та безладно розкидане. Поруч з великим заводом та більшими й чепурнішими будинками тулилися нашвидку збиті, так-сяк стулені робітничі бараки та рештки малого села, що здавна тут стояло понад малою та затишною пристанню.

Нове Туапсе розраховане було на велике портове місто. Закладено його волею та заходами Петербурзького уряду з адміністративного наказу. Почало міністерство робити тут при березі порт, а біля порту завод для будівлі та ремонту пароплавів, звеліло прокласти через гори залізницю, що сполучала його з загальною сіткою залізниць... Але місце було угадано, і Туапсе швидко розросталося, й можна було сподіватися, що встане тут незабаром велике торговельне місто, бо цілій великій країні, поки що мало залюдненій, що тільки починала переходити од скотарства до хліборобства, було найближче саме сюдою висилати закордон своє збіжжя та інші здобутки (Леонтович, 2004, т.2, с. 113).

Образки стародавнього життя

До кінця XIX сторіччя, коли повз Лубні проведено залізницю, вони, дарма на свій тисячорічний вік, були зовсім малим та тихим містом. Ще у вісімдесятих роках XIX віку людність у Лубнях не перевищала 9000-10000 мешканців і довгий час не зростала. Очевидячки, багато лубенців розтікалося хто куди з сього затишного місця, не маючи що робити дома.

Та, дарма на свою малолюдність, Лубні, дякуючи тому, що

стояли у самому осередку губернії, були її другим адміністративним центром. Пріч звичайних повітових інституцій у Лубнях був другий на губернію окружний суд, другі на губернію хлоп'яча класична й дівоча гімназії та ще бурса. Але і се не збільшило лубенської людности, а тільки трохи змінило вигляд будинків: у місті малося більше чепурніших, хоч і малих та одноповерхових горничок, ніж звичайно буває по малих повітових містах, малося навіть з дев'ятьдесять двоповерхих кам'яниць і, може, з двадцять півтораповерхих, але більшість домів були дильовані, мазані, повкривані очеретом чи шалівкою, вросли у землю, а вікна в їх були більше завширшки, ніж заввишки.

Лубні стоять над Сулою на високому, стрімкому її березі. Се була колись, мабуть, грізна фортеця князя Володимира Святого, збудована ним на межі своєї держави. Під горою блакитною стежкою в'ється по широких зелених луках Сула. За річкою, ген верстов на 20 здійсмається степ, а по йому подекуди бовваніють кущі хуторів та сіл у садках. То були тоді ще «степи і вежі половецькі». Та нічого не пам'ятають лубенці ні за ті часи, ні за пізніші, ближчі до їх, хоч і було б за що згадувати про минуле Лубень і за ті пізніші часи, хоч за три, за чотири верстви од Лубень на завороті берегової гори, на такому ж стрімкому березі, серед ліса стоїть монастир, заснований ще за Вишневецьких, у якому муровану велику церкву, що і досі пишається, блищить золотими хрестами, поставив гетьман Самойлович, а монастирі колись все зберігали пам'ять про старовину... Та усе забулося за щоденними клопотами, заспалося, заспівалося дівочими співами на вулиці, зникло з пам'яти в обіймах дівочих, в сварках з лихими жінками, та й тихо пливе лубенське життя, а коли життя тихо пливе, то й час тягнеться, усе здається давнім-давнім, колись-то воно було...

Обирався для Лубень місце, придатне для оборони від ворога. Глибокі яри оточують місто з усіх боків, позаплутувалися і в середину його. З однієї до другої вулиці, хоч і йдуть вони сливе рівнобіжно, не скрізь легко перейти просто, часом треба звертатися у середину міста на базар, звідки обидві вони починаються. На найвищій горі, що круто спускається до річки, оточена звідусіль ярами, порожній здичавілий майдан, а довкола його, як вінок на чолі гори, високі вали — єдине, що залишилося од колишньої фортеці; у місті, і поза містом, і по інших високих горбах якісь печища, звали ровів та валів, але у лубенців не допитаєшся, що то за

руїни, тільки два-три лубенські інтелігенти, що з книжок, не з переказів знають про минуле Лубень, змагаються між собою про те, де, на яких місцях що було.

Місто усе в садках. Малися дворища з садками, з левадами по п'ять-шість десятин, три-чотири навіть по 20-30 десятин. Одна вулиця завдовжки з верству, а з одної її сторони було тільки п'ять дворів, а з другої, може, з 20. Міщани мешкали переважно по ярах, там були їхні садки і їхні хати, там було своє особливе життя. В осередку міста, на горі, церква, базар, крамниці, інституції, дворища купецтва, панів, майстрових та декілька «постояльних дворів», тоді гостинцями їх не йменовано. Крамниці були дерев'яні, давні, цілком почорнілі, покривані шалівкою, не раз латаною, порослою зеленим килимом моху.

На ярмарки збиралося до міста повно люду, чимало і базарних днів, але звичайних днів, та ще в спеку, а надто в ті часи, коли урядовці на службі, а школярі по школах, глянеш часом вподовж вулиці, ані духа. Тогочасні лубенські крамарі сливе усі походили із старожитніх місцевих родів крамарських і переважно були українці за походженням, хоч здебільшого зденаціоналізовані, дужче навіть від панства. Таке враження справляли на їх московські мільйонщики, що наїздили на великий ярмарок (що збиравсь щорічно на Іллю попереду у Ромнах, а пізніш у Полтаві), у яких наші крамарі закуповували товари на рік, що вони з усіх сил намагалися підробляти і мову, і вбрання, і саме обличчя за їхню форму під московські. Не дуже те їм велося і видавало смішно, але своє, рідне таке затрачувалося.

Та і в комерційному, як і в національному відношенні сі нащадки старих українських крамарських родів були немічні і несталі. Один по одному спродували вони своє предківське діло та замикалися від усього світу по своїх обгороджених високими парканами, зарослих густими садками дворищах, сливе ні в кого не буваючи і нікого до себе не запрохуючи. Жили відрізнено від усього громадянства. Знатися з панами та старшими урядовцями не дозволяв гонор-боязнь, щоб ті не ставилися звисока, та почуття своєї, порівняючи до їх, неосвічености. Перед міщанами вже самі крамарі заносилися, а між собою в їх часто бував за давнілий нелад і добре було, якщо в кого з їх знаходилося «з своєї братії» два-три приятелі, щоб грати у карти, збираючися вряди-годи один в одного.

Де в кого з їх позабирали крамниці, часто розжившись

крадіжкою з їхнього ж добра, їхні прикажчики, але і сі звичайно не витримували довше як 20-30 років. Загальний же плин життя йшов у тому напрямі, що лубенська торгівля дедалі переходила до жидів. У середині XIX сторіччя їх було у Лубнях зовсім небагато, а на початку XX трохи не всі крамниці, нові побудовані заводи та фабрики, сливе половина домів в осередку міста належали їм. Вони наїздили з-за Дніпра і повоювали місто, забираючи до своїх рук усі діла, старі і нові. Дев'ять з їх руйнувалося та зникало десь, а десятий розживався і міцно займав позицію.

Навіть ремесла в значній мірі переходили до жидів. Старі місцеві ремісники, такі поважні, з деякими цеховими традиціями, привітні, але без лестоців, що гаразд знали не тільки кожного городянина, не тільки навички кожного з їх, а і те, кому, коли треба буде справляти нову одягу чи чоботи, десь зникали, і на їх місце приходили задніпрянські жида, вибиваючи з батьківського діла і полтавських жидів. Цуралися вони тільки тих ремесел, які вимагали тяжкої праці або здавалися їм небезпечними, так напр., ковалів, бляхарів та мулярів жидів не було.

Лубенська промисловість тепер вже значно більша, у 70-х роках XIX сторіччя обмежувалася одним топчаком-крупчатнею, виробленого яким крупчатного борошна вистачало на весь повіт, бо несірий хліб їли щодня, може, скільки родин, а решта хіба у свята, та ще невеликою броварнею, збудованою зайшлим німцем, котрому упала щаслива думка конкурувати з горілкою та привчати лубенців, хоч коли-не-коли, натомість неї випити пива.

Мався в Лубнях ще один розділ мешканців – вислужені урядовці або їхні нащадки, що так чи інакше придбали собі тут дімки та осілися. Сі ходили вже у піджаках, розмовляли хто по-українському, хто по-московському з українською вимовою та з великою домішкою українських слів. Іменовано їх звичайно «панами», хоч більшість з їх дворянами не була, на крамарів же тоді ніхто не казав «пани», казали «хазяїн».

З-поміж сих вислужених урядовців з домішкою крамарів і обирано тоді переважно гласних до думи. Найдужче піклувалися сі гласні тим, як би зменшити міські видатки, а найкраще було б, якби се було можливо, хоч і зовсім од їх здихатися. Кожен і найменший незвичайний видаток викликав серед їх велике невдоволення. На жадання директора гімназії лубенська дума якось зробила постанову засадити сквер напроти гімназії. Засаджувати доводилося

не більше як півдесятини, садилося звичайне дике дерево, саджанці накопувалися у лісі зразу за городом, отже видатки не могли бути великі, а якби не те, що сього бажалося директорові, а в багатьох гласних у гімназії вчилися діти, зроду не годилася б дума на такі розкоші, та і так назбирав голова більшість. Директор міського банку, Черниш, докоряв гласним: «Грошей нітелень, а вони сквер заводять» (Леонтович, 2004, т. 2, с. 242-244).

Князь Єремія Вишневецький

[Львів] Тіснувата долина була неначе в безладді закидана чималими панськими палацами, жидівськими невисокими хатами та крамницями. Високі гострі чорні покрівлі здалеки були схожі то на чорні велетенські кротовини, то на висипані купи порушеної землі. А з того безладдя витикались стародавні церкви, манячіли невисокі дзвіниці (Нечуй-Левицький, 1966, т. 7, с. 9).

Тридцятирічна жінка

Між Італійською і Тюремною заставами, з внутрішнього бульвару, що веде до Ботанічного саду, відкривається панорама, яка може вкинути в захват і художника, і мандрівника, знайомого з найчудовішими краєвидами. Якщо ви підійметеся на невисокий пагорок, де бульвар, затінений густолистими деревами, завертає, мов зелена лісова дорога, прегарна і оповита тишею, ви побачите під самими своїми ногами глибоку долину, з будівлями, схожими на сільські хатини, де-не-де вкриту рослинністю, зрошену каламутними водами Б'єври, яку ще називають річкою Гобеленів. На протилежному схилі долини скупчилися тисячі дахів, під якими скніють злидні передмістя Сен-Марсо. Величний купол Пантеону, потьмяніла і сумовита баня церкви Валь-де-Грас гордо височіють над цілим містом, що розташоване амфітеатром, чиї мальовничі уступи змережані покрученими вулицями. Звідси ці два архітектурні пам'ятники здаються величезними; поруч із ними маліють не лише ветхі будиночки, а й найвищі тополі, які ростуть у долині. Ліворуч видно Обсерваторію, схожу на чорний кощавий привид – крізь її галереї та вікна струменить світло, малюючи дивовижні фантастичні візерунки. Далі, між голубими будівлями Люксембурзького палацу і сірими вежами церкви Сен-Сюльпіс, мерехтить величний ліхтар Дому Інвалідів. Коли дивитися звідси,

обриси будівель зливаються з листям, з тінями, які залежать від примхливого настрою неба, що безперервно змінює колір, гру світла, вигляд. Удалині громадаються будинки, а навколо вас розгойдуються віти і тріпоче листя дерев, звиваються стежки. Праворуч, ніби широкий виріз у цьому неповторному пейзажі, біліє довга стрічка каналу Святого Мартіна, обкладеного червонястим каменем, обсадженого липами, з гамазеями по берегах, спорудженими в чисто римському стилі. Там, на задньому плані, окутані туманом Бельвільські пагорби, покриті будинками й вітряками, зливаються з обрисами хмар. Однак існує ціле місто, якого ви не бачите, місто сховане між рядами дахів, що обрамляють долину, та обрієм, туманним, наче спогади дитинства, величезний квартал, що загубився, мов у проваллі, між покрівлями лікарні для вбогих і високою огорожею Східного кладовища, між стражданням і смертю. Звідти долинає глухий шум, схожий на гуркіт океану, що б'ється об скелі; він мовби повідомляє: «Я тут!» А тільки-но сонце залле цей куточок Парижа потоками світла, очистить і пом'якшить його лінії; тільки-но воно спалахне там і там у шибках вікон, розсіється по черепичних дахах, загориться в позолочених хрестах, вибілить стіни й перетворить повітря на прозоре марево; тільки-но воно утворить мальовничі візерунки світлотіней; тільки-но небо заголубіє, а земля замерехтить блискітками; тільки-но заговорять дзвони церков, – і перед вашим зачарованим поглядом виникне феєрична картина, яка ніколи не зітреться у вашій уяві і якою ви захоплюватиметесь, милуватиметесь, як і чудовими краєвидами Неаполя, Стамбула або Флориди. Невиразні хори звуків зливаються в досконалу гармонію. Там і гудіння морського натовпу, і мелодія поетичного усамітнення, там і голос мільйона створінь, і голос Бога. Там столиця, що уже впокоїлася вічним сном і тепер спочиває під струнками кипарисами Пер-Лашеза (Бальзак, 1989, т. 2, с. 159).

Як ведеться, так і живеться

Картина була справді чудовна: з бурти, мов з високої гори, видно було на праворуч місто. Церкви підняли високо угору свої круглі голови, сяли у прозорому повітрі золотими банями, зеленіли їх залізні покрівлі, мов травою вкриті, білили білі боки, мов з крейди вистругані; поміж церквами хати, людські огороди тонули у гушавині темно-зелених садків – он і річка блищала, звиваючись

змією по жовтому пісочку і пускаючи легенький димок туману з себе, а через річку перекинувся міст – тонкий, узорчатий, мов з волосіні виплетений. Тут ж, недалеко від бурти, мов кріпость перед містом, висока кам'яна стіна обвивала кругом великий розкішний садок, здоровенну пустку-будинок – Ратієвщину (Мирний, 1968, т. 1, с. 132).

Покійний князь Ратієв, як заходився будувати собі дворище, велів той рів викопати. Сотні кріпаків місяців зо два тільки й знали, що рили сиру землю. Вирили баюру страшенну; в деяких місцях і до води докопалися, а то воду спускали аж із озера – тоді і озеро не таке, як тепер, гниле та миршаве, а глибоке та водяне було, – кругом двору, наче річка текла, облягав його водяний рів; тільки коло глухої залізної брами перекинули залізний місток, та й той часто-густо приймався. І ніяким побитом тоді не можна було добратися до двору. Як кріпость та, стояло те дворище у степу проти міста і грізно дивилося на його своїми високими бійницями, у широких пробоях тих бійниць тирчали горлаті жерла пушок, з котрих у великі свята, от як на різдво або на паску, стріляли. Дворище займало десятин з десять поля; багато там люду було поселено, і ніхто не знав, як там живуть вони, ото хіба тільки пушки давали ознаку, що ратієвці святкують свято...

І як умер старий, то довго жалкували, що не буде вже і ніколи для їх ніякої забавки. Справді, з старим умерла і його Ратієвщина: люди, що там жили, один по одному розтеклися-розбрелися, разносячи по всіх усядах кривні сльози та гіркі жалібниці, – чого їм стоїли панові затії, що вони там терпіли, як бідували. Зостався один сторож Грицько, старий-старий, аж зігнувся, а борода біла, як молоко, по коліна. Та й того вряди-годи побачиш: удень його зовсім не видно, хіба уночі почуєш, як старий неможною рукою глухо дзвонить у чавунну дошку, віщуючи про давню славу свого двору, про колишню розкіш-багатство. Старий і досі не стеряв віри, що та слава знову вернеться, знову настане, от тільки приїде молодий панич з столиці. Роки минали, панича не було. Широкий рів без підтримки сам собою засипався-осувався, вода висихала, і от тепер, де колись човни плавали, там лопушина розпустила свої широкі листи, і хіба тільки уночі кумкання жаб нагадувало, що там колись була вода.

З приїзду стіна тріснула, сипалася, бійниці попадали, і пушок не видно – сховалися під своїми руїнами; міцні залізні штаби, що держали глуху браму, іржа проїла, зламалися, брама лежала долі, ніхто її не

піднімав, і в роззявлені завжди ворота видно було, як колись чистий двір заріс бур'яном, як самий палац опустився. Двері його були наглухо забиті; шибки у вікнах, та й то з половини, поцвіли, запліснявіли – жалібно вітер свистав у їх чорні пробоїни; колись зелена залізна покрівля злущилася, іржею, мов кров'ю, покрилася, бурею задрало один ріг угору, нікому було те полагодити, вільно вітер гуляв по всій оселі, дощ лив у дірку; стіна тріснула, розійшлася, балки підгнивали-падали, димарі наполовину стриміли – мов каліка-старець, визирав той палац з-за бур'яну. А від кухонь, від сараїв, від людських хат – мало чого було видно; і дерево, і глина, і цегла позлазилися вкупу і виглядали страшною руїною. Одна тільки каплиця, під котрою сховали пана, веселенько визирала своєю гострою головою, на невеличкій баньці її блищав невеличкий злотий хрестик; у сонячний день він світив серед руїн двору, мов зоря серед чорних хмар... Та ще садок на волі розрісся, мов ліс. Колись невеличкі, замлілі дубки, кленки, бересточки, липи тепер визирали такими здоровенними, такими пишними велетнями, гордо, аж під хмарами, похитуючи своїми чубатими головами; поміж ними пустилося молоднику – як конопель на доброму підметі. То було не в родючій половині саду, а в родючій... дивні заморські яблуні, кримські груші повимерзали, повсихали, замість їх пустилися такі цвяхки, такі розхлясті дички! Кущова рослина: порічки, агрус – розпросторилося, розширилося, мішаючись з глухою і жалкою кропивою; сизий бузок, котрим обсажені були стежки, переліз на їх гладеньке місце і вільно ріс собі там, де ходили людські ноги; хміль, березка чіплялись за його тонкі гілки, лізли угору, спускалися униз, уростали у землю і знову піднімалися вгору – непролазною сіткою оповивали його. Бузина, котру так не любив старий князь і велів з корнем викорчувати, де й набралася – висока та розкішна поросла. Все казало, що тут не доглядувалося людське око, не ходила чоловіка рука; все, почувши волю, і росло на волі. Улітку стільки тут було птиці і якої тільки не було? Солов'ї сотнями щебетали, зозулі, іволги, ракші, горлиці, а горобців? Ті і зимою, коли над сим глухим, пустельним місцем жалібно гула одна буря, крутячи страшного веремія і закидаючи усе снігом, – ті і зимою хмарами носилися і несамовито цвірінькали... Така-то стала тепер ся Ратієвщина! (Мирний, 1968, т. 1, с. 141-144).

Хіба ревуть воли, як ясла повні?

Чим далі йшли, тим не краще, а гірше. Поминали вони ще

таких же сіл, може, з десятків; минули й город один... Церков біліло аж шість, чи сім, а то все чорніло сіро-чорним цвітом... За городом тільки якась фабрика муріла, бо до цегли не так дим приставав, а може, була ще недавно вимурована... Засумували наші некрутими! А до того, ще попідбивалися так, що молили бога, коли б уже швидше доставитись на місце, – хай воно удесятеро буде гірше того, що бачили, аби спочити. Ішли уже два тижні й два дні....

Аж ось, пройшовши ще днів з п'ять, сказано їм, що вже недалеко те місце, куди їх гнали. Ліси щодаля все рідшали та рідшали; почалося нив'я – не нив'я, а так поле з пеньками (видно, не дуже давно і там ліс був); а здалека заманячило їм щось високе – то там, то там... Підійшли ближче – побачили верховини церков – і з золотими банями, і з блакитними, а найчастіше – по зеленому полю золоті зірочки... Ще трохи – вітер доносив до них заводи дзвонів, гвалт, крик... Серце в кожного радісно забилося. Ось-ось таки спочинуть!

Велике місто з своїми церквами високими, з своїми палацами довгими та широкими, з кам'яними крамницями розкинулось на невеличкім згірку. Унизу, посеред города, текла річка – широка й глибока; багато по ній снувало барок, плотів, пароходів; коло річки й на улицах – гармидер, крик, тіснота, як на ярмарку...

Багатство міське некрутів здивувало. Там – ціла вулиця кам'яних крамниць, де видимо-невидимо понапихано всякого краму. У крамницях за прилавками сиділи бородаті кацапи-купці і закликали прохожих, разом викрикуючи, які у них товари. От – базари з усякими наїдками, напівками. «От би це у Піски перенести!» – не втерпів Максим... А це – величезні хорони з такими вікнами, що всього тебе з ніг до голови видно, як у дзеркалі... Улиці широкі, рівні, каменем убиті.

«Бач, бісові кацапи! – подумав Максим – які у себе городи позаводили, а села більше на загороди схожі, ніж на людське житво!? Усе, що було на селах найкращого, мабуть, постягали сюди...» (Мирний, 1968, т. 2, с. 146).

Передмістя Гасан-Баша було відокремлене од майдану тільки валом, що оточував сам кіш, і брамою з високою вежею, із якої виднілися жерла викочених на неї гармат. Посередині передмістя стояв кантарейв будинок і хати крамних отаманів, довкола ж досить просторої площі тулилися сараї, в яких поміщалися крамниці.

Це були загалом убогі будівлі, абияк збиті із дубових колод, які у великій кількості постачала Хортиця, й обшиті віттям та очеретом. Самі хати, а з ними й будинок кантарея, більше скидалися на курені, бо тільки дахи у них височіли над землею. Дахи ці були чорні й закіптюжені, бо, якщо у хаті розпалювали вогонь, дим виходив не лише через верхній отвір у стрісі, а й крізь усю обшивку, і тоді можна було сказати, що це не хата, а купа віття й очерету, в якій топлять смолу. У цих помешканнях панувала вічна темрява, тому в них постійно підтримували вогонь із скіпок або дубових стружок.

Сараїв із крамницями було кілька десятків, і вони поділялися на курінні, тобто такі, що були власністю окремих куренів, і гостинні, де в короткі години спокою іноді торгували татари й волохи, – одні шкурами, східними тканинами, зброєю і всілякою здобиччю, другі переважно вином. Але гостинні крамниці були зайняті рідко, бо торгівля у цьому дикому гнізді найчастіше закінчувалася пограбуванням, від чого ні кантарей, ні крамні отамани натовпу стримати не могли.

Поміж сараями тулилися також тридцять вісім курінних шинків, а перед ними серед сміття, стружок, дубових колод і куп кінського гною завжди лежали напівмертві з перепою запорожці, одні поринувши в кам'яний сон, другі з піною на губах, у конвульсіях або нападах білої гарячки (Сенкевич, 2006, с. 174, 177).

Облога Буші

На південь від Могильова, за двоє гін від Дністра, на високій скелі лівого бережжя притулилось містечко Буша в тверджею-замком, що панував над околицею. На вузькій стрімчаку, немов орлине гніздо, повис отой замок і на синьому небові далеко білів своїми зубчатими мурами, своїми бійницями-баштами. Край п'яти тієї скелі розсипались, мов курчата круг квочки, манесенькі селянські й міщанські хатки, окутані вітами зелених садочків; між критими соломою стріхами здіймались де-не-де й високі черепичні дахи, що червоніли між яриною здалеку. Саме місто Буша, – цебто торговий майдан, – з одного боку тулилось до стрімчастої скелі, а зокола було обмежене високим земляним валом і добрим дубовим остроколом. За містом уже посувався пригород аж до узбіччя; з двох боків його огортало провалля, з третього – вали, а 8 четвертого

– великий ставок, який набравсь в річки Бушки і тримавсь кам'яною загатою. Отой замок «Орлине гніздо» а містечком Бушею, з цілим ключем окружних сіл і маєтків належав до роду Чарнецьких; відтіля вони налітали на ратаїв українських, на сусідніх панків і шарпали в своїх пазурах неслухняних схивматів (Старицький, 1990, с. 6).

З П'ятничан виїхали на самий край Вінниці. Над шляхом шуміли промерзлі «катеринівські» липи, під ними горбилися їхні холодні тіні. Де-не-де над напівкруглими брамами єврейських заїздів блимали ліхтарі, а надщерблений місяць розтрушував над снігами прозорий ромашковий пилок. Здавалося, пройдеш кілька кроків – і вже рукою зможеш взяти цей пил (Стельмах, 1982, с. 181).

Просто перед ним здіймався королівський замок з невеликою вежею в стилі італійського Відродження, а за ним біла мармурова дзвіниця Свентоянського собору, і пан Бжеський скоріше вгадував, ніж бачив найтонше різьблення, що вкривало її зверху до низу, ніби вінчальна намітка. Праворуч занурювалася в небо гостроверха вежа ратуші і похмура чотиригранчаста дзвіниця костьола Святої Діви з двосхилою покрівлею, а ліворуч – палали і мінілися перламутром під першим промінням сонця кольорові вікна магнатських палаців, пишно розкиданих по краківському передмістю. І перед ними безсило горбився і вrostав у землю грибом старовинний замок князів Мазовецьких (Тулуб, 1991, т. 1, с. 32).

Хоча Київ і нараховував лише шість-сім тисяч мешканців, він був великим торговельним центром, куди стікалися товари не тільки з Польщі, Литви й Московщини, але й зі сходу – з Персії, Індії, Аравії, Сирії, Цар-города, Кафи й Трапезунда, прямуючи до західної Європи. Ішли вони величезними караванами по тисячі чоловік, озброєних до голови. Навантажені товарами вози й верблюди з важкими тороками йшли довгими валками, і Київ мав від них велику користь. Заробляли не тільки воєводи, митники, крамарі й міняйли, але й човнярі, шинкарі й усі, хто давав подорожнім притулок. У Києві було багато пивниць і заїздів, де можна було і смачно поїсти, і випити, і переночувати, а в непоказних одноповерхових домах із крутими гонтовими дахами

або солом'яними стріхами, насунутими, як шапки, до вікон, була не тільки достача, а навіть і розкіш.

Місто було переповнене найкращими фруктами, виноградом, рибою і дичиною, коштовними шовками й самоцвітами. Шовк був у Києві дешевший від льону, а перець – дешевший за сіль. Сила ком'яг, дубів та човнів стояло в гавані Почайни, що народжувалася з Оболонського озера і займала русло теперішнього Дніпра, а Дніпро протікав далеко, за Трухановим островом. Тільки пізніше, року 1712, під час весняної поводи, ринули дніпрові води до міста, проковтнувши гирло Почайни, що тепер вливається в Дніпро в Оболонській затоці.

І над усім височіла грізна фортеця на верхів'ї Замкової гори. Її недавно поновили після жакливої пожежі 1608 року, коли вогонь мало не знищив усього міста. Перед пожежею замок був більший як Краківський, кам'яний, тинкований на зразок західноєвропейських (Тулуб, 1991, т. 1, с. 180-181).

Антон Шабленко. За півдня

Миколка несміло відчинив двері в майстерню заводу і здивований, наляканий зупинився біля дверей. Те, що він побачив, разом вразило його і приголомшило... Механічна майстерня гулом гула від безлічі різноманітних машин, станків, котрі разом, наче по наказу якоїсь вищої таємної сили, крутились, совались, наповняючи страшенним шумом жарке повітря майстерні, пройняте горілим маслом і димом. Дрібно стукотіли слісарські молотки, верещали стругальні різакі, скиглили терпуги, сичали, мов роздратовані гадюки, приводні реміння, повзучи вгору під саму стелю.

А ген високо під стелею поважно повзав, по прокладених угорі рельсах, здоровенний міст-кран, трясучи своєю ходьою всю будівлю майстерні. Кран сей наче те величезне чудовище, про яке розказують у казках, хапав на свій здоровенний гак самі найвеличезні залізні та сталеві штуки і переносив їх хутко, легко, немов соломі, понад головами людей і понад машинами туди, куди було треба. Майстерня грюкотіла і стогнала. Тисячі різноманітних звуків родились. Тут умирали і знов родились. І хвилювали і висли ті згуки там високо попід скляною стелею, над головами робітників, котрі, немов ті комахи на розруйнованому жиллі, метушились, лазили проміж станків, допомагаючи їм виповняти свою

одноманітну роботу (Українська новелістика, 1989, с. 369).

Буйний вітер. Маруся Богуславка

І хто сплянував це місто!.. Маловідоме, а може, й взагалі невідоме в світі, воно ось розпросторилося на землі й існує, ще й вражає якоюсь оригінальною сплянованістю, сказати б, символікою тієї сплянованости, якимсь своїм таємничим смислом, як загадковий гієрогліф. Дивлячись на нього, тяжко відпекатись від думки, що це місто спеціально сплянував якийсь дотепний будівничий, хоча й постало воно тоді, коли на цій землі не було жодного «проектбюро» й коли міст взагалі ще ніхто не плянував наперед. Воно постало давно й формувалося протягом століть стихійно, невідомо для чого й невідомо з чієї волі... Ні, все ж таки це лише так здається. Коли судити з того, що є нині, то треба визнати, що це місто таки хтось сплянував, хтось Невідомий, але, без сумніву, геніяльний, і знав для чого. Лише нам ще не дано знати сьогодні, для чого він це зробив.

От він узяв циркуль, поставив його на степовім чорноземі й, не кваплячись, з віковими павзами, накреслив велике коло – це майдан. В центрі майдану, в тім місці, де стояла ніжка циркуля, він збудував величний храм. І назвав його Успенським собором. В тім соборі він поклав подарунок славного гетьмана Івана Мазепи – велике Євангеліє в коштовній оправі й з відповідним написом про гетьманську офіру. Від центру, від майдану, він провів довгі радіюси у всі боки, у всі кінці світу – це мали бути вулиці. І стали там вулиці, розходячись від центру віялом. І назвав він їх відповідно до того, куди вони націлені. Таким чином на південь йшли вулиці-радіюси: Нижнє-полтавська й Горішнє-полтавська. На південний захід – Миргородська. На захід – Старокиївська й Новокиївська. На північ – Сумська. На північний схід – Харківська. На схід, так як в тім напрямку не було значних історичних міст, а був просто широкий степ, йшла вулиця, що називалася Широка, при ній – Зелена. Помежи всіма цими магістралями йшли менші радіюси, такі як Повстяна, Підлозіївка, Калантаївська, Негребецька, Заозірна, Йондівка, Пархомівська...

Всі ці радіюси то там, то там з'єднані межи собою упоперек теж вулицями, завулками та перевалками.

Коли злізти на Успенську дзвіницю (а при Успенському соборі є височенна, слава на всю округу, дзвіниця, що від давен-давен

править за пожежну вежу) і висунути голову в малесеньке віконечко на самісінькій маківці тієї дзвіниці, то можна не тільки відчувати, як та дзвіниця гойдається, а й побачити все місто як на долоні. Влітку – це море зелені, з якого зринають острівці дахів, заводів, церков, шкіл та великий майдан під ногами, та ще видно велике зелене озеро осторонь головного майдану, таки посеред міста; взимку та восени – це чітке й гарне мереживо з вулиць, вуличок і перевалків, що нагадує собою величезну, строго зіткану павутину. Всі клітини того мережива на периферії забудовано хатами й хатками під соломою й під бляхою, під очеретом і під черепицею навіть, а ближче до центру забудовано міськими будиночками з верандами та залізними півнями на дахах, і великими будинками, школами (яких у місті зо два десятки, в тім числі з п'ять технікумів, один педагогічний інститут, один ІНО), магазинами, клубами, заводами (ливарня, три гуральні, три броварні, цукроварня, трубзавод, шкірзавод, ходовий завод), паровими млинами (вітряки не йдуть в рахубу, вони стовбичать загонами на самих околицях, так само не йдуть в рахубу й достославні водяні млини на ріках славних навколишніх). Цегельні – аж десяток – теж стоять на околицях, немов на варті, попідіймавши високо списи димарів і насваряючись в степ. Над усім тим морем хат і хаток, будинків і будиночків, димарів, різнокольорових дахів, дерев'яних та залізних парканів і тинів та загат височіє ще аж десять церков, крім Успенського собору.

Море хат і хаток та всіх інших будівель тягнеться вздовж на десять кілометрів і на стільки ж упоперек. А живе в ньому, бідує й радіє яких шістдесят – замалим не сто! – тисяч мешканців, що дуже люблять своє місто. Своє древнє, в павутинні вуличок і перевалків і в такім же мереживі легенд місто, розкреслене генеральними магістралями головних вулиць, вистрілених у всі кінці світу!

Крім поділу на вулиці, вулички та майдани з їхніми назвами, все це мереживо має ще інший поділ, древній адміністративний поділ, якого немає більше ніде – це поділ на «сотні». Все місто споконвіків поділене на «сотні». Всіх сотень десять. Поділ на сотні існує відтоді, коли це місто було козачим, військовим селищем. Відтоді поділ міста на сотні закріпився навіки й вже, мабуть, ніщо цього порядку не змінить. Всі спроби з боку уряду цей порядок зламати кінчаються нічим. Ніякі квартали чи ділянки не прищеплюються. Існують «Перша сотня», «Друга сотня» і т.д. Всіх

сотень десять, і це число стабільне, – кількість сотень за номером не збільшується, хоч збільшується кількість вулиць. Але справа розв'язується просто – кожна новозбудована вулиця додається до тієї сотні, до якої примикає, лише з додатком в назві «новозбудована». Таким чином є Перша сотня звичайна і Перша-новозбудована, 10-та сотня звичайна (стара) і 10-та новозбудована. Але немає 11-ї сотні, хоч відтоді, як постав адміністративний поділ міста на сотні, воно збільшилося, може, вдсятеро.

Це консерватизм. До такого ж консерватизму належить і стабільність назв вулиць та перевалків. Минають часи, міняються уряди, ті уряди прибивають на різках вулиць і перевалків свої назви, намальовані на залізі (щоб вічно трималось!), але залізо ржавіє, назви затираються або вилинюють від сонця, вітрів та дощів і ніхто тих назв не тримає в голові – вони забуваються, а в житті курсують старі, дідівські назви. Бляшки, нарешті, відпадають, і часто новий листоноша упріє, шукаючи якусь там вулицю Кагановича, як стоїть на конверті казенного листа з податковим повідомленням, і ніяк не може її знайти, бо мешканцям якого-небудь Ропасового перевалка і в голову не стукне, що їхній перевалок по-новому таки зветься вулиця Лазаря Кагановича. Дурниця! Їхній перевалок лічиться в історії й географії міста як Ропайв перевалок на 9-й сотні. Так було, так є і так завжди мусить бути.

Крім великого центрального майдану, місто має ще кілька більших і менших площ, розкиданих по всій його території, як от: Базарна площа, Сінна, Ярмаркова, Стрілецька, Юрівська, Козацька, але ті площі не змінюють основного рисунку міста – динамічної й чіткої спрямованості його головних магістралей.

Ось так воно спляноване, і в усьому тому є якийсь прихований смисл, якась призначеність і надзвичайна живучість.

Це місто пережило багато бур і потрясінь, і воно ж пережило багато епох. Зараз воно живе в епосі соціалізму. Але це тільки назва, як і ті таблички на різках вулиць і різних Ропасових перевалків, прибиті до дерев'яних парканів чи стін з іменами Кагановича, Сталіна, Ворошилова, яких ніхто не бере в рахубу, бо вони одгнивають і падають в кропиву та калачики.

Звичайно, це місто має електрику, і, звичайно, воно не має водогону, – воду дістає з безлічі криниць різних систем – з журавлями й з колесами, і з коловоротами, й так з мотузяною тягою або з допотопними «ключами» (дрючок з цвяхом).

Місто перетинає річка Чорна, вкрита ряскою й чуханнями й

заболочена. Вона тече зі степу й часто дуже міліє (Багрянний, 2006, с. 81-84).

Є Львов, Бобров, Маслов... вони губляться в загальному морі, розчиняються там і по кількох поколіннях «ов» уже не звучить. Бо, скажемо, нащадки зайти Боброва, купця першої Гільдії, переженилися з дочками й синами Курила, Бойка, Перебийноса – теж купців першої Гільдії – і у висліді не вийшло, правда, повноцінного Бойка чи Курила, але не вийшло й повноцінного Боброва, – вийшов новий тип, обчухраний і обтертий у місцевому морі, як та галька, й пригнаний до місця, часу й обставин, до національних норм козацької цієї древньої території... Це море, бурхливе й вічно живе, має колосальну вітальну силу й здібність кожне чужеродне тіло обточувати й підганяти до свого знаменника...

Були в цьому місті й німці – ковбасники, броварі, друкарі: Бахтик, Кайзер, Певзнер. Але найбільша броварня все-таки була Горобця (тепер ХАРЧПРОМУ), млин Курила (тепер СОЮЗМУКА), пекарня Бойка, рибний склеп Пономаренка й Перебийноса; цегельні

Карабана, Бугари; друкарня – Стешенка; цукроварня – Харитоненка; аптека – Скляра... Тепер, правда, все це націоналізовано й соціалізовано, але то нічого. Курили й Карабани (котрі не зникли взагалі) давно перетворилися на простих робітників, службовців, прикажчиків і прибиральниць в колишніх своїх власних магазинах, заводах, броварнях та гуральнях (Багрянний, 2006, с. 87).

Миколаївський майдан – кращий у Харкові. Хоч улітку він куриться пилюкою, але восени та навесні його вистилають соломою. А нещодавно почали брукувати. Колись харків'яни сходились сюди на ради. Тепер на чільному місці стоїть масивна - червонобока Миколаївська церква. Навпроти – білоколонний будинок дворянських зборів. За ним занедбаний козацький Покровський собор. Довкола чимало двоповерхових, є навіть кілька триповерхових будинків з прикрасами і багато крамниць з великими вікнами (Безхутрий, 1979, с. 10).

Садиба Васильківських – невеличке подвір'я на розі Катерининської вулиці й Єдиновірного провулку. Від вулиці, праворуч од ветхих воріт та блаженської хвірточки, – ріденький

штахетний парканчик, ліворуч – хворостяний тин. За парканом – палісадник, в якому ростуть ружі, калина, явори; за тином – рядок акацій. У глибині подвір'я повітка, поза нею – молоді вишеньки, яблуні, сливи. Улітку вся садиба в зелені й квітах. Господарі навіть курей та порося не випускають з повітки, аби не псували подвір'я: Двором дозволяється гуляти лише статечним індікам (Безхутрий, 1979, с. 11-12).

Сергій ще з Харкова пам'ятає картину барона Клодта, за яку автор одержав звання професора, – вид села, Орловської губернії. На передньому плані немазані халупи з дірками в солом'яній стрісі. Бідність така, що місточки через рівчак збити нічим – цвяха в селі не знайшлося, перила ликом зв'язані. Єдине світле місце в селі – біла церковка. І все це написано так, що на деревах листочки можна перелічити (Безхутрий, 1979, с. 86).

Я люблю знаходити у містах широку серцевину, ті площі, звідки вулички вистрілюють у різні напрямки, площі, які є не лише центрами, а й водночас початками. Ці центри вказують і на характер, і на планування міста. Вони тихі, тихші за інші частини або гучні, гучніші, ніж усі вулиці. Вони або немов освячені та надійно захищені, пишні й горді, або ж вирують життям, сповнені всіх можливих звуків, готові служити і свідомі своєї мети.

Але Турнон не мав центру. Він складався з вуличок, так тісно переплелих, що їх було би неможливо розплутати. Мене охопив панічний страх. Я прибув не в незнайоме місто. Я потрапив у невідоме століття. Я хочу назад у своє теперішнє.

По один бік пагорби, по інший – річка. Тут ніде дихнути. Будинки тут заплутались. їм годі вибратися звідси. Все місто в полоні. Воно зуміло захиститися від ворогів, але захист цей схожий на захищеність людини, яка лише тому нічого більше не боїться, що перебуває в довічному ув'язненні. Вулиця із зусиллями стає вулицею. Ох, вона вдаряється об мур, іще більше звужується, стискається, протискається та зустрічає свою сестру, справи якої не кращі. Вулички звиваються між будинками, немов покручені черв'яки. Вони впираються у річку та, може, і втонули б, якби їх не втримував міцний мур фортеці (Рот, 2019, с. 21-22).

За мною – монотонна пісня води, переді мною – різнобарвна

пісня міста, і наді мною – велика хмара галасу.

Я люблю галас Марселя, передусім те, як б'ють важкі дзвони веж, бурхають охриплі свистки пароплавів, як із блакитних висот скрапує мелодія птахів. Далі йде ціле військо буденних голосів, окликів людей, сигналів транспорту, брязкіт посуду, шелестіння кроків, стукіт копит, гавкіт собак. Це урочиста хода звуків.

Поволі з білизни міста з'являються сірі смуги вуличок, зигзагуваті та стрімкі сходи, постаті людей, яскраві прапори випраного одягу над вулицями, коричневі баки перед дверима, вузькі струмочки рідкого бруду, сірі намети вуличних торговців, темні гори мушель, яскраві вивіски крамниць, золоті вікна, в яких плаває сонце й оксамитова зелень дерев. Я люблю красиву, жваву, безділну та безцілну метушню вулиць. Здебільшого люди не йдуть виконувати свої обов'язки, а плентаються за ними. Одягнений в екзотичний убір чужинець, який прибув із далеких островів, занурюється в одязі своєї батьківщини у потік вулиці й відчувається як удома. Чужинець не змінює ні одягу, ні кроку, ні рухів. Він ступає наче власного землею, несе батьківщину на ступнях. Тут навіть найекзотичніший вигляд нікого не дивує. Тротуар Марселя належить цілому світові, пасажирам семиста кораблів зі всіх країн (Рот, 2019, с. 47).

Увечері ми причалуємо в Баку. Це столиця Азербайджану та нафти. Вона складається з нової (європейської) та старої (азіатської) частин. Європейські вулиці широкі, світлі та радісні. Азіатське Баку – холодне, темне та гнітюче. Перед широкими, величними, гарними арочними вікнами встановлені металеві ґрати. Кожен будинок є палацом, а всі палаци – в'язницями. Молоді мусульманки закривають білими і блакитними хустками нижню частину обличчя; вони на вигляд наче замуровані, кожна у своєму казематі. Магометанським жебракам перед великими воротами старого міста не потрібно нічого дарувати: вони тут для оздоби. Старі сеїди, послідовники Магомета у білих щільно закручених тюрбанах, лузають соняшникове насіння. Легковажна лузга зависає у жовто-сірих бородах. Дурноголові бездарні торговці сидять на каменях, перед ними лежать десять аркушів пожовклого паперу, вони нічого не роблять для своїх товарів. За похмурими, довгими та брудними проходами світяться білі двори з каменю, з декоративними

фонтанами – широкими, казковими, прямокутними, нецікавими. Мені видається, що тисяча й одна ніч у Баку є втраченою позицією: кілька кілометрів далі з землі б'є нафта...

Проте ринкова площа екзотична: багато вузьких брудних провулочків; пасажі, що використовуються як торгові зали; незліченні маленькі крамнички з вивісками турецькою, перською, вірменською мовами. Що це за відоме, надруковане латинкою ім'я? Кого тут звати «Левін»? Із іменем «Арвад Даржа» зрештою? Він – єврей-горянин. Торгує шкірою для підшов. Незважаючи на те, що він татського походження, тобто зовсім не семіт, німецькою розмовляє геть трохи. У сумні морди верблюдів, які проходять повз, він видихає довгий дим із люльки. Які неймовірно патетичні тварини! Їхня дурість цілком особливого типу: це святкова дурість. Можливо, у пустелі вона діє природніше. Ця екзотична ринкова площа – для верблюдів вона все ж недостатньо екзотична. Перед крамницею товариша Левіна вони видаються невдалими кіньми (Рот, 2019, с. 99-100).

Люборацькі

Камянець, як глянути на його здалеки, стоїть у долині; а прийдеться їхати, то на горі та ще на якій горі! Думаєш, дивлячись: тут була колись-то кругла яма, та чиясь невідома сила провела пальцем краями і в тім місці земля репнула; середину-ж зігнало до купи, а кругом став рів широченний та глибоченний. На дні річка потікла, Смотрич, от як Хорол завбільшки, і де-де реве по камінні. По-над річкою, де місця стало, люде, що та мурашня, купки собі понагортали й живуть. Глянеш з гори – голова закрутиться; глянеш знизу – шапка злетить. Що тісно, то інша хата прилипла до скали, як ластівчане гніздо під стріхою, що потребує лиш пів даху: інша під камінюкою стоїть, як під полою в батька. Камінюка нависла, вкуріла, а хатина тулиться під нею, як сирота під тинню.

Смотрич обтікає город кругом, що з якого боку не їхати в Камянець, конче треба через воду: з Руських Фільварків і мосту нема; від цісарського (остріяцького) кордону їдуть Підзамчем та крізь фортецю, а далі мостом, ще турецьким, кажуть. Тут і незавважно, що їдеш над безоднею, бо гора з горою тим мостом зведена, тільки вода шумить під ногами. Як їхати з нашого боку, то проїхавши підгорком – Польськими Фільварками, спускаються вниз

так узбіччю, бо рівно не можна зїхати, хіба впасти та вбитись.

Спустившись з гори, круто повертається соб – аж таки назад і ідеться по-під скали. Цабе тут Смотрич тече, а за ним височенна самородня стоїть стіна-круча, що по ній тепер ступанка в город. Оттак по-під скали, як проїхати з чверть верстви, повертається цабе на міст, а за мостом соб. Тут повище мосту притулилась до стіни башта, а понизите, ступнів з двадцять від башти – Польська Брама: стоїть стіна мурована від скали до річки. В давнину вона й через річку йшла склепінням до другої башти, що й тепер стоїть на польско-фільварецьким боці під скалою-ж; та склепіння розвалили, лиш купа каміння, чамуром поспоюваного серед Смотрича стоїть, де воно впало. В стіні розвороття для брами, та самої нема, лиш діра та назвище зосталось. На стіні від мосту, зправа від діри, католицький образ висить – св. Ганна; зліва була башта, а тепер руїни і в цих салдатська кашоварня. Отее все зветься Польська Брама. За нею в праву руку повз самісенку стіну тепер ступанка в город, а просто проти брами дорога вилами розходиться: та віднога, що на гору, йде в город крізь Вітряну Бриму, а друга йде долиною поуз тепер пусту пороховню, що ген-ген стоїть бід Польської Брами, і в город не виходить (Свидницький, 1886, с. 198-199).

Серед просторих мочарів облитий водами Горині і Вілії, околений довкруги великими лісами лежав Острог – столиця першого руського вельможи кн. Василя Константина Константиновича Острожського, на той час київського воєводи. Його ім'я надавало великого значіння городові, який кн. Константин на старості літ обрав собі на столицю. Його значіння притемнювало в житті України на той час значіння самого золотоверхого Києва. Тут почували себе православні цілком безпечними від переслідування латинства. Та не лише релігійним захистом був тоді Острог, бо за плечима могутнього князя всі тут жили безпечно. Хлібороб, що втік від поганого пана, як прийшов на вольницю князя, діставав шмат землі на двадцять чотири роки без ніякого обов'язку і тут його не досягла рука попереднього пана; державець за оплатою невеликого чиншу дізнавався опіки й охорони. Купець не потребував оплачувати дорогого мита по дорозі, коли виказався, що везе свій крам до Острога, та ще на границі Острівщини ждала його охорона княжого війська. Під оглядом релігійним панувала тут

повна свобода. Тут не лише православні заживали повної свободи віри. Жили тут і католики; протестанти і аріяни могли по своєму молитися. Тут навіть і магометанам вільно було свobodно до Аллаха молитися (Чайковський, 1927б, с. 45-46).

Одного дня йшов Березівський з грубою торбиною в руці в напрямку ужгородського замку. Ішов поволі, розглядаючися. Він любив деякі краєвиди Ужгороду та його найближчих околиць.

Любив винниці на поближких горах. Це вино розвернулося до сонця як господар в неділю по обіді. Від сонця і зі скелистого вульканічного ґрунту витягала винна лоза соки, які давали людині силу і вогонь. В душі розпалювали відважну думку, в уста вкладали сміливу пісню, а гнучкі ноги кидали в танець.

Винниці викликали в його душі завжди почуття достатку та багатства. Таке саме почуття мав, коли переїздив ланами хліба на українських степах.

Старинний ужгородський замок викликав до себе подив. На високих його стінах замість вояків у панцирях, із щитами та з довгими списами в руці, які тут колись відбивали напади ворогів – заніс вітер насіння берези, лози та яворів. Вони вирости на твердих стінах і тепер віттям як прапори мають. У стінах отвори, з яких колись виставали дула гармат. Нині загніздилися там горобці. Цвірінькають, нікому нестрашні. А долом, де колись стояли гармати і били об городові мури – нині на сором огірки й червона фасоль пнуться рапавими мурами вгору (Бірчак, 1938, с. 70).

Місце під будову лежало на одному з горбків на північній стороні міста. Коли Березівський тут станув, його душа зраділа. На півночі простягалися зелені, заліснені хребти Карпат. Думка Березівського полетіла понад зелені верхи на другий бік Карпат, де кинув свої дитячі й молодечі роки і родину і свою давню землю. На південь у його ніг лежав Ужгород – різнобарвні дахи домів, зелені сади і вежі церков. Між ними блищала до сонця ріка Уж і як бліда смуга шовку перепоясувала місто. За містом тягнулися угорські долини, як безмежні українські степи. Праворуч на горбках – зелені винниці (Бірчак, 1938, с. 168).

[Кінець 20-х років XX століття] Я залишив Київ, – Київ з його садами, де алеї посипані золотим листям, з вулицями, повними людського гамору, останнього крику моди для непманок, белядонових очей, нафарбованих облич, кармінових уст, неживих усмішок, – з вулицями, де нове й старе переплуталось, – вулицями, що говорять і кричать рекламами, вітринами крамниць, строкатими фарбами.

Я залишив Київ з його обмілілим Дніпром, що тепер світить ребрами своїх пісків, з його горами, маківками церков, з його героїчною боротьбою в недавньому минулому, коли по брукові цокотіли кулі, а вулиці виміталися від людської юрби, як вітер змітає опале листя восени і жене його десь у рови (Лісовий, 1930б, с. 5).

[Кінець 20-х років XX століття] Виходжу на берег Росі. Вона ще повита ранковим туманом і тихо тече в берегах, повних гранітних ізломів. Дряпаються на другому березі біленькі хатки Заріччя, жовтіють золотом осіннього листу сади, піднімається на дорозі від селянських возів порох. Не дивлячись на пізній жовтень, погода на прочуд тепла.

Біла Церква стоїть на колишній землі колишньої графині Браницької і до самого 1917 року вважалась за містечко. Тут же була і головна резиденція графині та ще в Корсуні. Кожний мешканець щороку платив графині данину за право жити й дихати на її землі, і можна собі уявити, яку колосальну суму одержувала графиня, коли перед війною в Білій Церкві налічувалось до 75 тисяч населення.

Над Россю графиня розвела чудовий парк, де був справжній звіринець і палац. Палац згорів, звіринець вимер в голодні роки, графиня щезла. Більшість її земель перейшла до селян, ліси до держави. Від 1919 року остаточно скінчилось царство графині. Палац, як і багато інших економій, спалили селяни.

Сама Біла Церква має вигляд досить заможного міста і слідів руїни в ній непомітно. Місцеві робітники мріють про електрифікацію Росі (Лісовий, 1930б, с. 7, 8).

[Кінець 20-х років XX століття, Коростень] Ви стоїте на старому городищі Мала, на тому самому городищі, де, за переказами начального літопису, стояла столиця древлян – Іскорость, над якою княгиня Ольга так жорстоко помстилася, за свого чоловіка.

Ранок. Повітря, по-осінньому, чисте й прозоре і з городища відкривається чудовий краєвид на Коростень та околиці. Видно села,

переліски, гайки, білі бані церков, лани, схожі на картату блідих фарб плахту. Ближче розкинулось саме місто Коростень, у недавньому зачухане містечко. Над низенькими будиночками, що побігли кривими вуличками, підносяться нові великі будинки.

А просто під ногами біжить гранітним ложисцем р. Уша. Дзвонять її водоспади, що носять тут поетичну назву «Ольжиної купелі». Трохи далі, де береги стрімкі, течія води спокійна, – це місце називається «Ольжиним дзеркалом», а напроти «чортів берег». З усіма цими назвами зв'язані легенди та перекази, що сягають у сиву старовину.

Уша біжить, розбиваючись об граніт, лиже його, піниться білою піною на водоспадах, дивиться прозорою водою, ніби ніжно-блакитними очима, в гранітних водоймах, а по горі, по лівому березі росте нове місто – Коростень, окружний центр Полісся, в майбутньому його індустріальне серце.

«Новий» Коростень не нараховує свого життя і десятих років і місто, буквально, росте на порожньому місці, але воно росте, розвивається.

Коростень стоїть в так званій «Гранітній місці», граніт вилазить всюди, він не тільки заважає будівництву, а просто стає на перешкоді, бо доводиться вживати динаміту, щоб зневілювати вулиці, закласти фундаменти під будинки.

Місто росте. Розбито кілька нових вулиць, причому одна центральна, Червона вулиця, своєю шириною може сперечатися з первоклясними проспектами. Тепер вона поволі прикрашується новими будинками. Будують пошту, окрсуд, уже готові – окрвиконком, земвідділ, фінвідділ, два клуби, театр; збудовано прекрасну лікарню; на правому березі стоїть нова велика семирічка; друга семирічка стоїть коло станції, там же росте ціле робітниче селище. Проведено електрику, прокладено водогін, більшість улиць забруковано (Лісовий, 1930б, с. 76-77).

2.3 ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ МІСТЕЧКА

Містечко, з погляду історичної географії та історичного ландшафтознавства, сприймається як об'єкт довкілля, в якому відбуваються процеси формування містечкових селитебних ландшафтів на основі геологічної будови, рельєфу, клімату, ґрунту, флори і фауни і нарешті етнокультурологічних особливостей місцевого населення.

Історичними категоріями поселень України та загалом, Східної Європи є місто, село та містечко. Містечко та село – відмінні поселенські структури: *«Різниця поміж селом і містом, що в середньовіччі були різкі, тепер часто сильно позатиралися. В середньовіччі місто було обведене мурами, мало окрему архітектуру, воно було торговельним і адміністративним осередком, накінець – мало окремі права. Згодом настали зміни. Мури, що відділювали місто від села, позникали, людність малих міст живе подібно, як селянин, – здебільша із сільського господарства; з другого боку – по селах розвивається ремесло й торгівля. Різниця поміж будівництвом села й міста наче затирається в міру того, як на селі поширюються будівлі з каменю та цегли; з другого боку, наші містечка, головню на своїх периферіях, мають будівлі сільського зразка. Назва „місто”, себто факт, чи якась оселя зачислена з правного погляду до міст, чи до сіл, не завжди відповідає дійним прикметам міста. Ось на Закарпатті не мають назви міст численні оселі, які насправді є містами, напр., Хуст, Свалява, Тячево. Зате назву „містечко” мають деякі оселі, які з господарського погляду є селами. Величина осель ще не свідчить про те, чи якась оселя є містом, бо ось на Україні є оселі, що числять понад 20.000 мешканців, а з адміністративного її господарського погляду є селами, напр., Петрівка з її 26.000 мешканців, Котельва (20.000) і ін.»* (Кубійович, 1943, с. 343).

Це різні системи самоорганізації етноспільнот, а конфігурації містечкового (міського) та сільського способів життя в усіх стратах мали більше відмінностей, ніж спільних рис (Верменич, 2010): *«Найменші міста – містечка – є осередками найближчих хліборобських осель; тут продають вони свої продукти, тут набувають продукти міста, себто місто живе з ремесла й торгівлі. З цих причин містечко мусить мати догідне комунікаційне положення, – воно мусить лежати на перехресті шляхів, його положення концентраційне – у протилежність до положення села. Містечка розташовані доволі густа, так, щоб селянинові було до них недалеко. Містечка із спеціально корисним*

положенням або такі, де є вища адміністративна влада, стають осередками більших районів. Новішими часами стають містами гірничі і промислові оселі, що їх господарський вплив поширюється на доволі широкі простори. Кожне дрібне містечко входить знову у сферу впливу більших міст» (Кубійович, 1943, с. 343). Для містечкової субкультури характерний потяг до інновацій, для сільської – перевага традицій. Хоча у старих містах та містечках забудова зберігала риси сільських поселенських структур.

Містечка Поділля – результат еволюції середньовічної урбанізації та її специфіки. У характері ландшафтної структури подільських містечок відбилися етнографічні особливості урбанізованої території. Про етнологічні особливості містечкок регіону Е. Реклю пише: *«Місто Проскурів, оточене високими пагорбами, лежить серед болотистої рівнини... там же знаходяться поселення поляків, відомих під загальним ім'ям «мазурів». Хмільник оточений дійсно полями хмелю, а нижче в долині Бугу лежить багата Вінниця, і єврейський Брацлав – колись головне місто великої польської провінції»* (Реклю, 1898, с. 844-845). Містечка є результатом внутрішньої колонізації регіону, розширення та укріплення феодального ладу на регіональному і локальному рівнях: *«Польсько-жидівське місто, з його никлим житєм, пародією торгівлі й промислу, – на місці колишнього інтенсивного міського життя руських часів – було одним з найбільш характеристичних дарів «культурної місії» Польщі на Русі»* (Грушевський, 1994, с. 261).

У 20-х роках ХХ сторіччя структура етнокультурних ландшафтів населених пунктів Поділля інтенсивно змінюється під впливом ряду історичних подій (революція 1917 року, економічні процеси, пов'язані з НЕП): *«Номенклатура населених пунктів надзвичайно обширна. Ми наведемо всі терміни населених пунктів, через те, що в них дуже часто плутаються. Ось вони: міста, поселення міського типу, містечка, передмістя, села, присілки, посілки, виселки, хуторі (одинаки й гнізда), фільварки, ферми, заводські посілки, радгоспи й колгоспи, посілки при залізничних станціях, роз'їзди й блок-пости, казарми й півказарми, сторожові залізничні будки, лісові сторожки. Більшість цих назв мають давнє історичне походження. Тільки три назви уявляють собою продукт революційного періоду, це – поселення міського типу, радгоспи й колгоспи. Останні дві назви для всіх зрозумілі. Радгоспи генетично*

безпосередньо зв'язані з бувшими панськими фільварками та садибами. В ролі самотійних населених пунктів вони виступають в тому випадкові, коли росташовані по-за селищем. Поселення міського типу, котрих на Поділлі нараховується 15, уявляють з себе продукт нового адміністративного перебудовання. З поміж містечок було переведено, на підставі даних економічного характеру, відбір тих з них, котрі при сприятливій кон'юктурі можуть через де-який час стати міськими поселеннями. Оскільки правильний цей відбір – питання спірне, всі суперечки про це поки що ні до чого певного не привели. Безсумнівне одне, що Поділля не має цілком скомпанованих поселень міського типу, промисловість розвинута надзвичайно хвало, сильних торгових ринків не має, навпаки, торгівля розпорошена серед цілої маси дрібних містечок. В економічному відношенні губернія уявляє з себе силу дрібних замкнутих в собі економічних районів. При цих умовах такі містечка, як Брацлав, Шаргород, Н. Ушиця, Меджибіж та інші вимагають утворення особливо сприятливих умов, щоби піти шляхом розвитку, а не, навпаки, стати на шлях поступового вбірання селом досить слабких елементів міського життя» (Населені місця, 1925, с. VII).

У ландшафтно-культурологічному підході під «містечком» розуміють селитебний ландшафт, з поквартальною забудовою і вираженим етнокультурним (моно- або полі-) ядром, яке є носієм місцевої культури (Воловик, 2013).

Ландшафтна структура містечок. У типологічних класифікаціях початку ХХ сторіччя (Х. Йєхт) мале місто (містечко) ототожнюється з аграрним типом господарювання: «Подільське містечко складається з самого власне містечка і села, безпосередньо росташованого навкруги нього, і звичайно оточено цілою низкою передмість та присілків. Ці останні росташовано навкруги містечка в віддалені від 1 до 3-х верстов, а иноді навіть більше. Генетично вони зв'язані з містечком, і хоч росташовані по-за містечковою межею, але, поступово їх було б проглинено, містечком і вони увійшли б до нього, як складова частина, коли б містечко виявило тенденцію до розвитку, але, оскільки таких тенденцій містечка не виявляють, передмістя і присілки, навпаки, набувають відокремленого характеру і мають всі права на те, щоб вважати їх самотійними поселеннями» (Населені місця, 1925, с. VIII). Воно є самотійним поселенням з малим радіусом активності.

Визначення «аграрний», «селянський» як синонім неповноцінної міської структури вживається у літературі до сьогодні: *«Питання з «посілком» стоїть инакше. Як правило, посілок не є зв'язаний органічно з місцевим життям, улаштовується звичайно біля фабрично-заводських підприємств, залізничних пунктів і заселяється в значній степені зайшлим елементом. Посілки – назва не українська, в минулому таких форм поселення Україна не знала, вони виникли в кінці ХІХ століття. В останні часи, однак, бувають випадки найменування посілком і звичайних виселків з сел.*

Таким же чужим для України поняттям з'являється «деревня». Ця назва чисто офіційного походження і в теперешній час на Україні ніхто її не вживає» (Населені місця, 1925, с. VIII).

Топографічне розташування містечок ХІІІ-ХVІ сторіч було результатом їх розташування у рельєфі по відношенню до природних водойм, лісових масивів та було результатом попереднього господарського освоєння регіону: *«Засновуючи міста, треба звернути увагу не лише на місцеве положення, яке ми саме пізнали, але й на комунікаційну зручність.*

Про місцеве положення міст можна сказати те саме, що й про положення сіл. У давніших часах велике значення мало оборонне положення. Для міста (часто й села) вибирали місце, яке можна б легко незручне. Є багато типів такого оборонного положення, та ми згадаємо про кілька частіших. У смузі височин міста лежали часто на островних горах або при гирлах приток (Київ, Львів, Галич, Крем'янець). Часто бачимо міста, розташовані у звивинах рік (Луцьк), на річкових островах, часами стрічаємо їх на півостровах серед озер і багниць (Нобель).

Тепер оборонне положення міста не має вже значення, воно утруднює його розвиток, тим то давні оборонні міста поширюють на відкритих рівних просторах свою площу поза колишні свої межі.

Більше значення має зручність комунікаційного положення міст. Положення містечок доволі просте; вони лежать там, де перехрещуються дороги. В горах природним місцем для містечок є китловина, місце, де сходиться кілька річкових долин, при виході з гір, де перехрещуються поперечні гірські шляхи з поздовжніми підгірськими. Такі містечка є: Сколе, Турка, Селетин, Волове, Рахів, Ясіня й інші, підгірські – Старий Самбір, Надвірна, Делятин, Вишниця й інші.

Коли комунікаційне положення якої оселі дуже корисне, вона розростається на більше місто. Буває це тоді, коли вона лежить на перехресті великих шляхів, як от наші надморські міста, де морська

комунікація переходить на сухопутню. Часто постають більші міста там, де треба переходити через більші ріки, бо тут водяний шлях перехрещується з сухопутнім. Ось такі міста Київ, Берестя, Галич і інші.

Зокрема в нас часто розвинулися міста на пограниччі різних географічних країн, бо тут буває природний обмін продуктами двох відмінних районів. Низка старих і великих міст розвинулася на границі лісової й лісостепової смуги. Низка міст розташувалася в підніжжі гір на перехресті поздовжніх підгірських шляхів із поперечними, які перетинають гори.

Часом вузли доріг виникають там, де на око немає корисного положення, напр., Львів і Харків, що постали далеко від водяних шляхів, у околиці не дуже багатій, але в місцях, де перехрещуються важливі шляхи. З другого боку міста, які обрано за адміністративні осередки, стягнули з часом до себе з усіх сторін шляхи і стали важливими комунікаційними центрами» (Кубійович, 1943, с. 350).

Ландшафтна структура містечок регіону пов'язана з аграрною домінантою (особливості природних умов, сприятливих для формування сільськогосподарських ландшафтів), а також потребами місцевого розвитку. Більшість містечок майже не змінювалися у ландшафтній структурі, залишаючись сільським селитебним ландшафтом (Город и деревня, 1910). Іноді населений пункт, досягнувши правової та економічної зрілості, здобував право на міське самоуправління (Немирів, Хмільник), або ж залишився у статусі села. Наприклад, на початку ХІХ сторіччя досить великим промисловим центром Поділля стає містечко Хмільник. Відбувалися і зворотні процеси, коли містечка ХVІ сторіччя, наприклад Кременець, не маючи сировинної бази для розвитку промисловості, залишався невеликим торговельним містечком. У Галичині у ХІХ сторіччі було 164 містечка (Архітектура, 1981, с. 49). Ця частина населених пунктів упродовж сторіч виконувала функцію зв'язку між розкиданими на величезній території селами-поставниками сировини і сільськогосподарських продуктів з крупними промисловими центрами.

Сільські риси містечок – не тільки українське явище. Так звані сільські міста зустрічаються по всій Східній Європі: у Польщі, Словаччині, угорському Альфельді, Болгарії. Класичними елементами такого містечка були: бург (укріплення), собор та ринок (Город в, 1999). У старих містах собори будувалися в укріпленому місці і самі

ставали «бургами». Поява містечок пов'язана з доволі рівномірним розподілом сільських селитебних ландшафтів і незначною кількістю міських. У Західній Європі відстань між містами була 20-30 км, інколи – 10-15 км, що дозволяло селянам за добу пройти цю відстань до міста й назад. На Поділлі цей показник вищий і був не менше 30-40 км, а врахувавши погану якість доріг перехід до міста міг бути декілька днів (до створення мережі залізних доріг у ХІХ сторіччі), ускладнюючи зв'язки міста та села (Воловик, 2013).

У другій половині ХІХ сторіччя у центральній та західній Україні проведено значну кількість етнографічних та історико-культурних експедицій, одним з аспектів яких були описи містечок та сіл досліджуваного регіону: *«Старе місто (Хотин – авт.), що тісниться на нагірному березі ближче до фортеці, складається з суцільних рядів лавок і лавочок, які займають нижні поверхи будинків, а у середині дворів, де битком набиті євреї, такий лабіринт різних прибудов, кліток, переходів, що важко дістатись толку. Двори ці в інших місцях мають одне з одним з'єднання, та, крім того, під деякими викопані великі льохи ще за часів турецького панування»* (Афанасьєв-Чужбинській, 1863, с. 82).

Врахувавши переважання аграрної продукції у регіоні, цілком закономірним є необхідність її збуту. У типовій структурі містечка виділяються: *«...ратуша, торгові ряди, окремі лавки, заїзди, житлові будинки, промислові будівлі, а потім, звичайно – культові – костьоли, синагоги, церкви, каплиці, нарешті, іноді фортеця, що має захищати все містечко»* (Короткі повідомлення, 1926, с. 193).

Ринку, зазвичай, відводили місце уздовж центральної вулиці, з часом перетворюючись на структуру прямокутної форми. У процесі еволюції ринкові площі з'являлися на перехрестях, у центральній частині міста / містечка.

Центральним елементом у структурі містечок Подільської губернії була чотирикутна ринкова площа, на якій проводились ярмарки, з великою будівлею торгових рядів; у Східній Галичині обов'язковим був будинок магістрату, який зводився на зразок ратуші на торговій площі; *«...навколо площі тісне каре з будинків, що чільними вузькими боками повернені до площі»* (Короткі, 1926, с. 193). Частину ратуш збудовано за принципом заїзду, з широким проїздом через всю будівлю (Озаринці), іноді поєднували з торговельними рядами (Заславль). Але містечка не були лише аграрними. Вони були аграрно-ремісничими. Ця спеціалізація

пов'язана з виробництвом продуктів та одягу: м'ясники, шевці, кравці, пекарі, пивовари, городники. Саме за цими фахами у середньовіччі формувались цехи, які у ландшафтній структурі містечка виражались у появі торговельних та ремісничих кварталів навколо ринкової площі: винокурні, ковбасні, столярні, чинбарні.

Містечко входило до господарської структури округи як центр локального обміну, де формувались чітко структуровані етнокультурні ландшафти: формування сільськогосподарських ландшафтів та сільських селитебних ландшафтів залежало від українських селян та литовських (польських) магнатів, містечкову структуру формували євреї (центр містечка), українці (периферія). У формуванні структури центру та периферії містечок регіону видно впливи різних етнокультур: на заході регіону – містечко імітує німецькі зразки, пристосовуючи їх до своїх потреб і зменшуючи їх розміри; на сході – на ландшафтну структуру вплинула українська культура: *«Характерною особливістю місцевих населених пунктів (Козятин – авт.) є білі хати українців, за типом своєї побудови зовсім відрізняються від хат селян-великоросів»* (Іллюстрированный, 1898, с. 145). Передмістя містечок, заселені переважно українцями, формувались завдяки приєднанню хуторів, слобід та сіл.

У XVI сторіччі, у містечках-фортецях (Брацлав, Сатанів, Тереховля, Кременець) культурні ландшафти формувались з натуральних ландшафтів, які мали захисну функцію (висока гора, меандр річкового русла); белігеративні ландшафти, – переважно польської генези (магнатський або державний замок). Під замками, у вигляді окремих секторів йшла забудова містечка (рис. 2.3, 2.4). Внутрішня частина такого містечка представлена ринковою площею, від якої розходились вулиці (радіально-кільцева структура). З кожного рогу ринку розташовані по дві вулиці, а від них відходили другорядні вулички. Назви вулиць були від етносів, які на них мешкали. Торгівлею займались: євреї, вірмени, турки, німці, поляки, українці.

Сатанівський замок є одним з найвідоміших на Поділлі, що представляв як белігеративний ландшафт, так і частину ландшафтних комплексів містечка: *«Сатанівський замок міститься на горі над річкою Збруч. За планом він п'ятикутний, не зовсім правильної форми: три сторони завдовжки близько 105 метрів, четверта сторона – 85 метрів і п'ята, південна сторона, близько*

65 метрів. Вся площа займає приблизно 1,5 га. На всіх рогах п'ятикутника були бапти» (Сатанів, 1991, с. 30).

Рис. 2.3 Меджибіж. Оборонний замок Коріатовичів (кінець XIX сторіччя) (Orda, 1873)

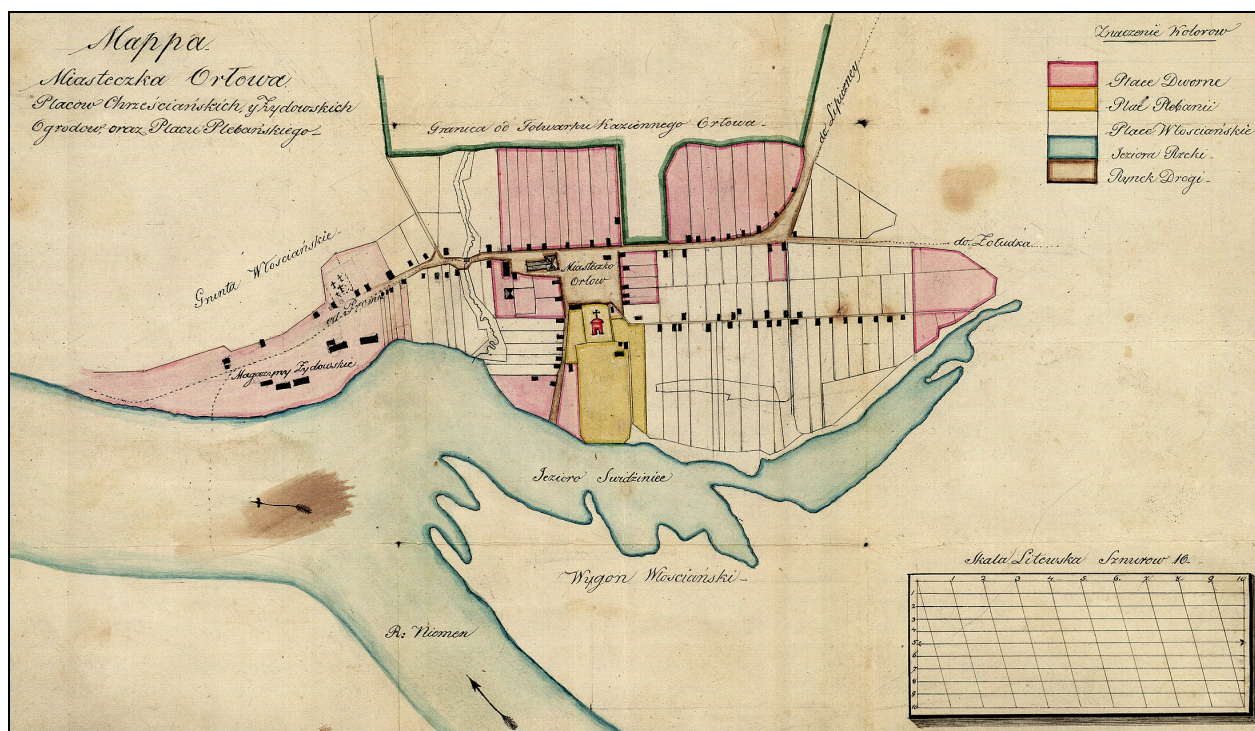

Рис. 2.4 План містечка Орлов (Білорусь), кінець XIX сторіччя

Структура зумовлена системою міських укріплень з воротами та сакральними ландшафтами у центрі. Зовні від белігеративних ландшафтів – розташовані селитебні ландшафти неукріпленого передмістя. Ця частина містечка мала вільну забудову. Важливим елементом у структурі культурного ландшафту містечка XVI

сторіччя є будинки садибного типу.

Інколи зовнішня частина містечка складалась з кам'яних мурів або земляних валів, які підсилювались сакральними ландшафтами (оборонні церкви, костели, синагоги). Внутрішнє коло формували сакральні оборонні споруди. Сакральні оборонні споруди розташовували на підвищених місцях, що посилювало оборонну функцію містечка-фортеці. Руйнування значної частини містечок-фортець відбулось під час захоплення регіону Туреччиною.

У периферійній частині містечка поселялись переважно жителі навколишніх сіл (українці, поляки), тому й ландшафтна структура була максимально наближена до сільських селитебних ландшафтів: *«По мірі наближення до міста (Ямпіль – авт.) картина децю змінюється – величезні плантації змінюються невеликими нивами, зораними абияк і засіяними здебільшого кукурузою та житом. Це починаються ділянки ямпільських селян, що живуть на околицях міста»* (На Дністровському, 1887, с. 642). Містечко Ямпіль приурочене до долини ріки Дністер, що вплинуло на його ландшафтну структуру: витягнутий уздовж схилу долини, і як зазначає автор – нагадує гарне містечко Південно-Західного краю. Автор детально характеризує типову ландшафтну структуру кінця ХІХ сторіччя: *«Спершу потягнулися по обидва боки вулиці охайні селянські хати, оточені тернистими садами та городами і складові передмістя, потім йдуть різнобарвні будиночки ямпільських міщан, жовті, зелені, блакитні, здебільшого в три вікна, з яскраво зафарбованими дверима і віконницями; за ними йдуть приміщення повітових урядових установ, житла місцевих чиновників, значно більші, але зате відрізняються більш казенною зовнішністю»* (На Дністровському, 1887, с. 644-645). Будівлі у передмістях містечок розташовувались хаотично. Вони зберігали типову структуру садиби, – коли будинок знаходився у глибині двору. У центральній частині містечка відстань між будинками була мінімальною (1-1,5 м). Значно більше місця відводилось для ратуші і культові споруди (синагоги, церкви, костели), які оточували загорожею: *«Посеред міста розташований ринок, занадто великий для такого містечка ... на ньому величезний корпус кам'яних лавок, розташованих у вигляді подвійного квадрата ... У проміжках між лавками розташувався базар, що також складається з двох частин, – одна майже виключно зайнята фруктами і площа ... буквально завантажена продуктами садівництва та городництва, в інших здійснюється торгівля*

всілякими припасами. Ринок оточений у кілька рядів єврейськими будинками, з яких кожен є в той же час і «заїзд», і лавка чи винний лъох... Ця частина міста нічим не відрізняється від того, що ми звикли бачити у всіх подільських містах та містечках; будинки стоять без дворів, без огорожі, без якихось господарських будівель, просто в ряд, на відстані одного-двох аришин один від одного, аби можна було пройти; потім йде вузький, брудний провулок, що представляє непрохідні піски або також непрохідне болото ... за ним паралельно першому тягнеться інший і третій ряд таких же заїздів, з тією тільки різницею, що ті, які виходять на площу і головну вулицю, охайніше на вигляд і взагалі складають аристократичний єврейський квартал» (На Днестровскомъ, 1887, с. 644-645). У цитаті зазначені головні риси містечок Поділля кінця XIX сторіччя: архітектурне планування, характерні особливості місцевих етносів. Як і Ямпіль, Могилів-Подільський, розташований у долині Дністра, наприкінці XIX сторіччя мав подібні риси забудови: «Розкинувся він на кілька верст у довжину, тому що трохи має простору завширшки, був стиснутий гарними і високими скелями. З Атак Могилів досить мальовничий і оригінальний, але з вершини однієї гори по брацлавській дорозі, а *vol d'oiseau*, представляє чудову картину, пожвавлену виноградниками та фруктовими садами, що не ростуть хіба на ринковій площі, картину, яка при обстановці іншого берегу, особливо під час заходу сонця сонця, прикрасила б альбом будь-якого талановитого живописця. У картині цієї немає далини, бо вона замкнена в ущелині, але очі не можуть відірватися від подробиць як бессарабського берегу, з його химерними формами, стежками та лісом, так і від вузьких та кривих вулиць міста з його давніми церквами та будівлями» (Афанасьев, 1893, с. 204).

Серед особливостей ландшафтної структури містечок Подільської губернії є полярне розташування сакральних споруд: біля церков формувався український квартал, костелів – польський, синагоги – єврейський. Для Галичини характерна дисперсна структура містечок, коли відсутні чітко виражені єврейські, польські та українські. Це помітно на карті Тернополя (1932 р.), хоча загальні особливості залишаються мало зміненими: замок (1540 р.) – ринкова площа – магістрат – синагога – костел, які формують історичний центр містечка (Przewodnik, 1937, с. 306). У центральній частині Тернополя сформувалась специфічна архітектурно-планувальна забудова єврейського кварталу, характерна для більшості містечок

Східної Галичини. Посередині головної осі, як правило, розташовувалась синагога. Головна вісь використовувала існуюче розпланування містечка та йшла паралельно до однієї із сторін ринку чи міських мурів, водойм, рідше до єврейського кладовища. Житлово-ремісничо-торгова забудова формувалась по паралельних та перпендикулярних, по відношенню до головної вулиці другорядних вулиць навколо синагоги та комплексу громадських споруд.

У Вінниці на початку ХХ сторіччя збереглась мало змінена структура містечка з поквартальною забудовою (рис. 2.5).

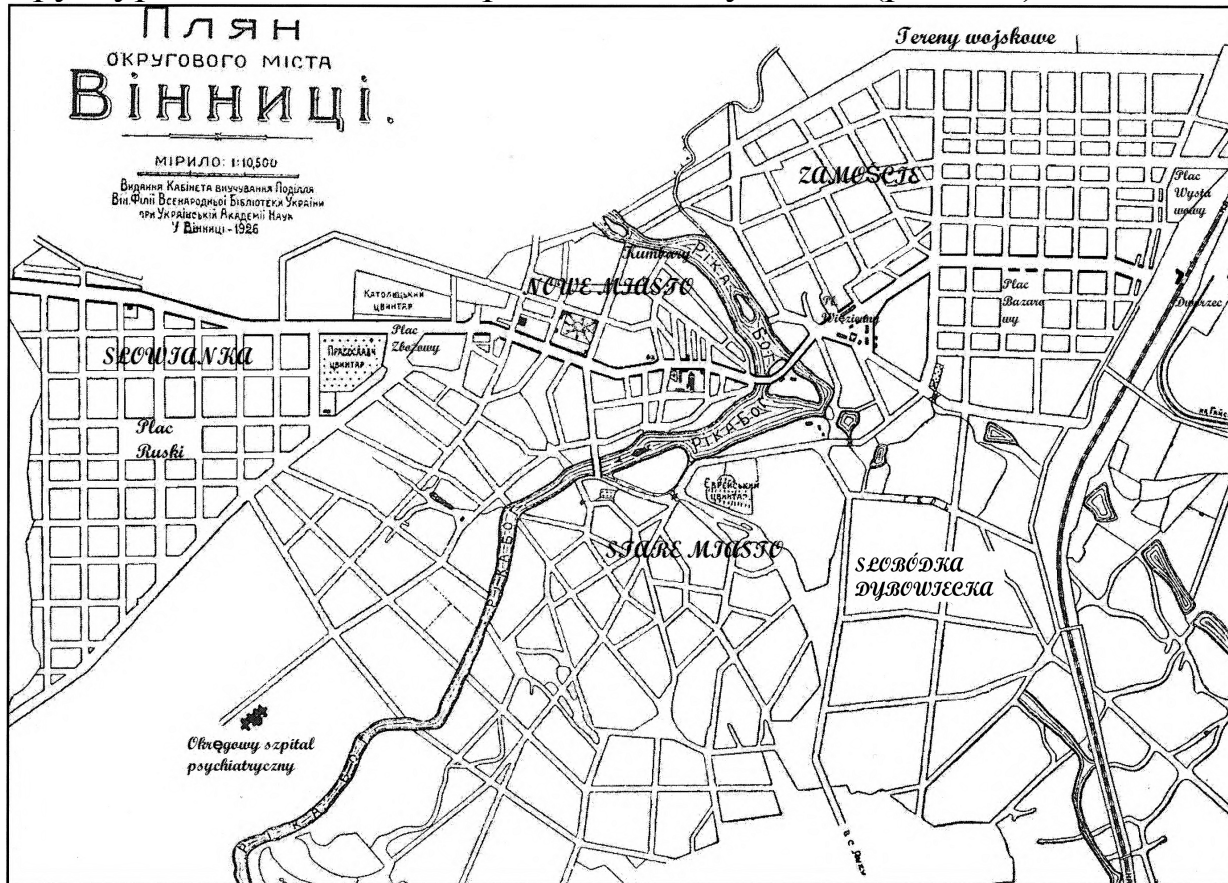

Рис. 2.5 План Вінниці 1926 р. (Wiraszka, 2008)

Поблизу Південного Бугу розташовувався єврейський штетл «Єрусалимка», через річку (що типово для євреїв) – єврейське кладовище. На захід від штетлу – костел, який зберігся і використовується за призначенням. Поруч біля Хлібної площі (базар) були розташовані польське та українське кладовища. Далі на захід – квартал «Слов'янська сторона», де судячи з назв вулиць (Сербська, Болгарська, Чеська, Богемська, Моравська, Хорватська) проживали різні етноси зі спільним слов'янським корінням. У сучасній Вінниці цей квартал має назву «Слов'янка». Подібна ландшафтна структура характерна і для містечка Брацлав. В

окремих містечках (Меджибіж, Сатанів) церкви та синагоги виконували белігеративну функцію: нижній поверх використовували для молитов; на верхньому розташовували башти зі стрільницями.

На межі XVIII – XIX сторіч у містечках починає формуватись регулярна забудова: прямі вулиці, широкі площі з казенними будівлями і палацами, торговими рядами, храмами (особливо російськими православними) (Отамановський, 1993). Завдяки неповторній природі регіону, унікальному географічному розташуванню і тому, що православні храми будували етнічні українці, зовнішній вигляд містечок продовжував зберігатись. Поява міст на противагу містечкам призвела до втрати культурної ідентифікації українського етносу та генерування російських новацій у місцевій культурі.

Серед сакральних ландшафтів у містечках регіону домінували католицький костел або кляштор; синагога, хоча й була розташована у центральній частині містечка, але обов'язково, десь у закутку; православна церква розташована серед українських селитебних ландшафтів передмістя містечка. Сучасна структура ландшафтів після 20-30-х років XX сторіччя втратила характерні етнокультурні елементи, набувши уніфікованого вигляду «радянського» міста.

Містечко Полтава (Рудницький, 1914)

2.4 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИС МІСТЕЧОК

Майдан, що мав квадратну форму, був зовсім порожній; на середині його ще стояли дерев'яні столики, які свідчили, що тут був ще тиждень, може, тільки тому харчовий ринок. Вулиця, яких тоді не брукували, була просто засохлою купою грязюки. Майдан обступали кругом невеликі кам'яні й глиняні одноповерхові будинки, в стінах яких видно було дерев'яні палі й стовпи на всю височінь стіни, навкіс перехрещені дерев'яними ж таки пов'язями, як взагалі будували доми тодішні обивателі, що можна бачити ще й по цей день у деяких місцях Литви й Польщі. Всі майже вони були вкриті непомірно високими дахами, з силою дахових вікон та душників. По один бік, майже біля церкви, вище за сусідні підносився зовсім відмінний від інших будинок, мабуть, міський магістрат або яке-небудь урядове місце. Він був на два поверхи, і над ним зверху надбудований був у дві арки бельведер, де стояв вартовий; великий годинниковий циферблат вставлений був у дах (Гоголь, т. 2, с. 69).

Коли половой усе ще розбирав по складах записку, сам Павло Іванович Чичиков вирушив оглядати місто, яким був, як здавалось, задоволений, бо визнав, що місто ніяк не поступалось іншим губернським містам, дуже била у вічі жовта фарба на кам'яних будинках і скромно темніла сіра на дерев'яних. Будинки були на один, два й півтора поверхи, з неодмінним мезоніном, дуже гарним, на думку губернських архітекторів. Подекуди ці будинки здавались загубленими серед широкої, як поле, вулиці та нескінченних парканів; подекуди збивались до купи, і тут було помітно більше руху народу й жвавості. Траплялись майже позмивані дощами вивіски з кренделями й чобітьми, де-не-де з намальованими синіми штанами й підписом якогось Аршавського кравця; де магазин з картузами, кашкетами й написом: «Чужоземець Василій Федоров»; де намальовано було більярд з двома гравцями у фраках, у які вдягаються в нас по театрах гості, що виходять в останньому акті на сцену. Гравці були зображені з націленими киями, дещо вивернутими назад руками й косими ногами, які щойно зробили в повітрі антраша. Під усім цим було написано: «І ось заведеніє». Де-не-де просто на вулиці стояли столи з горіхами, милом і пряниками,

схожими на мило; де харчевня з намальованою товстою рибою і встромленою в неї виделкою. Найчастіше ж помітно було почорнілих двоголових державних орлів, які тепер уже замінені лаконічним написом «*Путейный дім*». Бруківка скрізь була поганенька. Він зазирнув і до міського саду, який був з тоненьких, що кепсько прийнялись, дерев з підпорами внизу у формі трикутників, дуже гарно пофарбованих зеленою олійною фарбою. А втім, хоч ці деревця були не вищі за тростинник, про них було сказано в газетах при описі ілюмінації, що «місто наше прикрасилось, завдяки дбайливості громадянського правителя, садом з тінявих та гіллястих дерев, які дають холодок у спеку», і що при тому «було дуже зворушливо дивитись, як серця громадян тріпотіли в надмірі захоплення і струмили потоки сліз на знак вдячності до пана градоначальника» (Гоголь, т. 5, с. 10).

[Польща] Містечко Й. у Великій Польщі майже нічим не відрізняється від інших містечок цього краю. Тутешній залізничний вокзал – це велика одноповерхова будівля, пофарбована в сірий колір; над рейками, над ланцюгами червоних товарних вагонів, що стоять на запасних коліях, здіймаються залізні сходи й чорна арка залізного мосту, на якому лунко гримотять кроки перехожих. Від залізного віадук до ринку веде пряма вулиця, обсаджена підстриженими кущами глоду; коли я побачив їх уперше, вони нагадували рожеві кулі чи ті круглі тістечка з рожевою глазур'ю, що були виставлені у вітрині сусідньої кондитерської. Уздовж вулиці вишикувалися одно- і двоповерхові чепурні будиночки з палісадниками, оточені буйною зеленню, оповиті виноградом (Івашкевич, 1974, с. 59).

На ринку, забрукованому великим плескатим камінням, стоїть ратуша, під аркадами її містяться крамниці з усіляким товаром. В кутку майдану видніє вхід до величного костюлу в стилі барокко. На самотній вежі цього жовтаво-білого храму – великі потемнілі від часу дзигарі; дзвін їх лине над сонним містечком, відлічуючи години дня й ночі. За костюлом і ринком вулиця огинає величезний парк при колишньому князівському замку, де тепер розмістилася Спілка боротьби молодих а далі йде вже не вулиця, а дорога, понад якою стоять поодинокі будиночки, муровані з червоної цегли або вкриті червоною черепицею. Дорога розгалужується, права віднога

веде до містечка П., де такі самі, як у Й., оповиті виноградом будиночки, кущі глоду, така сама пошта, що потопає в жовтих квітах, такий самий парк і такі самі костьоли. Ліворуч шлях круто звертає до старого села, що зветься Вільковия.

Десь на півдорозі між містечком Й. та Вільковиєю в полі перекинуто місток через яр. Якщо біля цього містка звернути праворуч і піти стежкою понад неглибокою балкою, то за кілька хвилин опинишся серед густої колони молодого сосняка. Тут краєвид різко змінюється.

Нікому й на думку не спаде, що так близько від цивілізованого містечка, за кілька кроків од чудового асфальтованого шосе ще є незайманий, майже первісний ліс. Зараз за сосняком, переплівшись гіллям, щільною стіною стоять високі дуби, ялини та сосни. Але перше ніж подорожній дістанеться до них, перед ним між рівними рисками стовбурів розгорнеться смарагдова долина. Внизу, під корінням дерев, блищить спінена вода. Шумить маленький водоспад. Це і в Лютиня (Івашкевич, 1974, с. 60).

Старе й нове

Крім заможнішої частини Дубнів, на горі, де містилися казенні будівлі, крамниці, панські, крамарські та заможнішого міщанства горниці та оселі, де було і спродане тепер Чаплієве дворище, значна частина городу містилася по узгір'ю, що спускалося уступами до річки, та по кількох ярах, з яких інші починалися у самому городі, а інші обходили поза городом, наче оточували його. Се були правдиві нетрі, де не скрізь можливо було проїхати і однією конячкою, а до багатьох хатин поплелись тільки вузенькі стежечки, по яких і пішки не легко було доп'ястися; по сих нетрях мешкали найбільш дубенці, та й тут не скрізь велося однаково, – і між злиднями буває відміна. Ближче до річки та по широких гирлах ярів містилися хоч прості, та більші – у дві, три кімнати – хати; сливе біля кожної з них були садки й огороди, а вузенькі суточки поміж загущавілою садиною, з-за якої проблискували білі стіни сих хат, під час соняшних днів мали навіть ідилічний вигляд. Найбезталанніша голота тулилася вище по ярах, а вже надто на найвищій на усю околицю горі, так званому Замчищу, що виступала до річки наперед усього кряжа, на якому стояли Дубні, та у вузькому, глибокому яру, що починався у городі і робив кілька крутих зворотів, обходячи те

Замчище з трьох боків. На самому злобку сеї гори справді здіймалися вгору, наче корона, високі вали якогось давнього городища. Тут, між валами, по крутих узгір'ях Замчища, на розкопаних у горі маленьких площинах і у самій глибині яру, у страшній тісноті та бруді, стовпилися обідрані халупки найбіднішого лубенського міщанства. Низом по яру ледве струмився смердючий потічок, подекуди розливаючись калюжами; уся гора рябіла попелястими та рудими смугами і плямами від смердючої покиді, що викидали чимбарі, від попелу, гною та сміття, що ними забивали мешканці весняні та дощові вимоїни (Леонтович, 2004, т.1, с. 223).

Рибалка Панас Круть

Там на Україні, де долинами тихо тече Рось, там між горами, між дубовими та липовими лісами стоїть велике містечко Богуслав.

Висока гора спускалась покатом і обірвалась над самою Россю високими, рівними, як стіни, кам'яними скелями та проваллям... Понад самісінькою Россю, попід глинястими стінами, поміж купами каміння в'ється дорога, а по дорозі скрізь невеликі місточки на глибоких та вузьких балках, де глибоко на дні між високою кропивою та бур'янами, попід вербами тихо ллється з каменя на камінь вода: а по тій воді слідком дійдеш до криниці з погожою водою, до зелених верб десь в самому далекому куточку балки. На ту криницю з гори дивиться дві-три хатини з гарними зеленими садочками, з білими стінами, з веселими віконцями.

На самому покаті розляглося містечко. Туляться одна до одної невеличкі жидівські хатки з вікнами й дверима, обведеними червоною фарбою; обнизали вони кругом низкою глибоку долину. Декотрі попримощувались на крутих боках долини і були підперті од низу височенькими стовпами. Глянеш на їх, і здається тобі, що вони стоять або на дибах, або на химерних ногах. Декотрі позлазили наниз, поховались між купами каміння, попритулювались до провалин.

А в містечку хатка на хатці! З хатами помішані якісь маленькі загороди з хворосту, повіточки недобудовані, з однією або двома стінами, а часом з однією покрівлею на чотирьох стовпах. Кругом хат скрізь смітник, скрізь грязь, купки гною. Між хатами никають голодні кози, смикають стріхи корови. Попід дверима качаються

купами замурзані, обстьопані, закудлані, трохи не голі жиденята в лапсердаках на грудях, в ярмулках на головах.

На базарі стоять рядками малесенькі крамниці, наче скриньки, понизані низками... Рядочки крамниць схожі на рядочки яток або отих будочок, що ставляють на жидівських кладовищах над гробками.

І нігде ні садочка, ні квіток! Нема на чому спинить ока, нема на чому одпочити душі! Байдуже дітям Ізраїля про зелені садки, про пахучі гарні квітки! (Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 102-103).

Тільки де-не-де стоїть довгошия вишня, безлиста акація попід кращими хатками. На земляній покрівлі та крамниць повиростали кущі зеленої трави та берізки, зелене бадилля дикої лободи, та часом виплигувала на верх, на покрівлю прудка коза, щипала травицю або стояла, піднявши вгору мордочку з борідкою (Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 104).

Нанизу, од гатки ходить по Росі важкий пором на товстій кодолі; греблі з тарасу помережили річку, неначе чорними шнурками або стежками. Водяні млини, попритулювавшись до високого каміння, поховавшись під зеленими вербами, крутять день і ніч чорними колесами (Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 105).

А там за Россю, на роздолі, попід горами й по долинах розсипались, як та череда, невеличкі біленькі міщанські хатки в вишневих садках, в яблунях та кучерявих грушах. Городи скрізь пообсаджувані понад Россю високими вербами, а на ровах росте рядками, густими, як руно, зелена дереза. Між сірими скелями стоїть на низині стара церква з трьома банями, сіра, поросла сизим та зеленим мохом, як самі скелі; а друга, нова й гарна, мурована, стоїть над самою водою, на високім шпилі, з високою дзвіницею... (Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 105).

Причепи

А яр той був глибокий і не дуже широкий, увесь зелений, веселий, як рай. Одним кінцем він простягався до села, де на взгір'ї було видко веселі білі хати в садочках, де блищав проти сонця великий став з двома млинами, з високими вербами коло греблі. З-за гори виглядала церква трьома верхами, трьома хрестами. Другим кінцем яр йшов між горами далеко-далеко, доки не зустрівся з високою крутою горою, укритою до самого верху старим зеленим

лісом, розійшовся перед нею на два боки двома рукавами знов поміж горами, обминаючи під самою горою чималий ставок, світлий, як око... Попід горами були кринички – жолобки або плетінки при самій землі, під зеленими вербами. На однім узгір'ї того яру стояла економія, вся в зеленому саду, розстеленому на косогорі. По другий бік яру, на горі, між зеленими житами, стояла скарбова клуня, кошари і довгі, зчорнілі од дощу, скирти хліба (Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 164).

Дивні українські яри гайові між невисокими та крутими горами та шпилями, між дубовими та грабовими гаями, що розкішно поросли на крутих покатах та ребрах, на вершках гір та шпилів ! Ще недавніми часами йшли тими ярами стави за ставами. А ліс, не спиняючись ворожою людською рукою, обсіяв, обсадив деревом усі гори й неглибокі долини. Тепер ті веселі ставочки, знать, уплили в якусь кращу сторону! ... Колись у веселі ставки заглядали з гір столітні дуби та граби, свідки слави козацької, а тепер їх унучата обступили рівною межею ті зелені яри. А більш того, що панська сокира без жалю облупила, оголила милі гори нашої України. І більш там тепер стирчить їжаком малоросла ліщина, колючі будяки, як волосся на сирітській миршавій голові, обскублене руками мачухи. Сохнуть наші яри, висихає наша вода, горять од сонця наші гори, гадиною висисає останню силу нашої землі наш ворог, без сліду їдять панські сахарні нашу благодать, наші «зелені діброви», наші «темні луки», що так любо виспівано їх у піснях (Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 167-168).

Ідеш ярами, ніби чудовими покоями... В тихих закутках стоять там пасіки, гудуть там бджоли, пахне свіжим медом, гайовими квітками, свіжою травою, грибами. З дерева на дерево перескакують білочки (Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 168).

[Польський маєток] З-за гори разом устало все Кам'яне... Високі золоті верхи палати, збудовані в чудовім готичнім стилі, стояли на високому скелистому шпилі, над самою річкою, і дивились у тиху воду чотирма золотими баштами, веселими вікнами, високими стовпами. Той шпиль був на острівці, а через острівець лилася вода, розбившись на самоволки, падала з каменя на камінь, шуміла попід стрімкими боками високої скелі. І шпиль, і острів були вкриті чудовим парком-садом. Неначе поясом, був оперезаний понад річкою той шпиль мурованою стіною з чудними зубцями. Саме проти широкого мосту стояли високі дві башти з

зубчастим вінцем, а між ними була широка брама просто в парк. Проти палат на другім боці річки, на високому скелистому березі, стояла здорова церква, з тонкою готицькою дзвіницею. Муроване будівництво йшло понад берегом, натикане задля убрання вигляду. Все те місце, облите навкруги тихою, ясною, мов дзеркало, водою, залите промінням сонця, було надзвичайно гарне та веселе ! неначе то був казковий зачарований палац серед лісу.

На горі, на другім боці парку, стояв палац, високий, убраний в карнизи, завітчаний на покрівлі химерними шпичастими башточками (Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 175-176).

Рідко трапиться знайти на Україні таке чудове місце, де до краси природи прийшла на поміч людська вигадливість. На острові річка розлилася самоволками та поточками поміж купами каміння, між тісними розколинами скель. Все те місце було заросле зеленим деревом, заставлене по квітниках оранжерейними вазонами в чудових купах, залите квітками. Скрізь крутилися широкі, посипані жорствою та червонуватим піском, доріжки поміж купами зеленого дерева, по зеленій траві, понад водою, попід скелями, завішаними диким виноградом та листатим хмелем. Через річечки з острівця на острівце були перекинуті над кипучою, спадаючою водою легенькі місточки, обвиті повійкою та усяким крученим зіллям. В темних закутках, в сутінках, попід навислими скелями стояли марморяні статуї. За високою скелею плавали пишні лебеді; по зеленому, рівнесенько стриженому дерні походжали пави та павичі, порозпускавши свої пишні хвости. Тут же були розкидані кружала квіток; а в річку заглядали легенькі, як цяцьки, верхи високих оранжерей. На скелях скрізь були поставлені статуї, вазони столітників, кіоски. Все те було оплутано густим крученим зіллям, що спадало вниз густими зеленими гірляндами, китицями, понависало разками і різними гніздищами (Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 178).

Між бідними невеличкими міщанськими хатами високо виносилась покрівля його чималої хати з білими цегляними виводами. На ціле місто не було такого розкішного садка, таких високих верб на леваді, такої густої дерези на окопі, свідкові давньої оселі, і оселі багатенької давніх Лемішок... Уся оселя стояла, як звичайно стоять міщанські хати, далеко од жидівського базару, над річкою, на височенькім пригорку. З гори до берега простягся старий здоровий садок, а далі за ним зелена левада та зелені верби коло криниці на самім низу. З огорода видко було

недалечко водяний млин Леміщин, з чотирма колесами, з густим наїздом возів, навантажених мішками, з гуртом людей, застоюючи черги (Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 188-189).

З пригорка, де стояла управительська квартира, було видко сливе половину села. Ставки блищали проти сонця, проміння грало на воді. Сади цвіли рясно, неначе облиті молоком, обсипані пухом. Все село з білими вишнями, черешнями, з білими хатами здавалось заснованим найбільшим мушлином та тюллю, потрушеним зверху сріблом. Кругом білого села стлались зелені поля та луки, зеленів княжий сад (Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 359).

Микола Джеря

В Стеблеві, де кінчається містечко, де Рось виривається з тісних берегів, обставлених скелями, є дуже гарне місце. Там Рось минає чималий скелистий острів Замок і знов зливається з своєю Самовілкою...

На острові під кам'яною стіною притулився здоровий питель на два етажі і трохи не достав покрівлею до верха скелі. Коло самого питля з берега на острів висів перекинутий місток з поренчатами... Просто по Росі вгору видно високі скелисті покручені береги, а там далі над самою скелею, що зветься Спас, стоїть церква серед зеленого дерева, котру видно наче через кам'яні ворота.

[Німецькі ландшафти] В тому місці, нижче од Замка, під самою скелею стояла фабрика, здорова, біла, висока, з високим чорним стовпом, котрий виганявся трохи вище од скелі. Нижче од фабрики, на рівнині, між зеленими вербами, біліли рядки німецьких мурованих домків, з білими стінами на причілках до самого верху покрівлі. Веселі домки тонули в вербах (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 70).

[Німецькі ландшафти] Сахарні стояли за великим ставком, захищені глибоким ровом і обгороджені стіною. Шлях вився до великої мурованої брами... Бурлаки ввійшли в браму і побачили цілий невеличкий городок. Перед ними була зовсім міська вулиця з мостовою, з тротуарами. По обидва боки стояли невеликі муровані домки з здоровими вікнами; коло їх зеленіли садочки. То були житла для німців та для писарів... В кінці вулиці стояв високий будинок; то був театр, – панська примха..., а під ним були крамниці з усяким крамом. Далі йшли довгі магазини, а серед майдану стояла прездорова сахарня, з одного боку на чотири поверхи, з другого на

п'ять. Коло самого ставка стояв рафінад та костопальні з високими чорними стовпами (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 78).

Всі заводи належались до одного дуже багатого пана, котрий жив за границею й рідко приїздив на заводи. Єврейське господарство вже далось взнаки людям і кидалось в вічі. Огорожа місцями лежала на землі, по двору стояли гнилі калюжі; будинки були облуплені, вікна в хатах були повибивані; подекуди ціле стадо кіз гуляло по садочках і гризло дерево (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 79).

Ставок був здоровий і далеко розливався в поле між двома невисокими горами. За ставком, од самого берега йшов на гору й ховався в долині, за горою. Половина лісу вже пішла на сахарні, а друга половина, наче по шнурку обрубана, стояла в пишній красі, ніби хтось зумисне насадив його стіною до самого ставу (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 81).

Шевченкова могила

[Канів] Дорога з города тихо спускається вниз спуском над Дніпро, йде проз дерев'яну церкву, котра стоїть під самою горою, і потім в'ється по низині під самими горами. В городі, на половині гори, на широкій терасі, в зелені білів собор. На взгір'ї по косогорах червоніла та зеленіла покрівля невеликих домів, неначе приліплених до гори... Подекуди на самих верхах гір з долинок та западин виглядали жовті соняшники, гострі верхи кукурудзи, вибігали на самий вершок грядки картоплі та буряків. Під самими горами тяглися одна за одною рибальські хати в зелених садках та вербах. Часом траплялись гарненькі білі домки заможних міщан з здоровими веселими вікнами (Нечуй-Левицький, 1966, т. 4, с. 5).

Старосвітські батюшки та матушки

Богуслав був в той час повітовим містом. Балабушина оселя була горі коло возвоза, край самого міста. Містечко розстелялось наниз попід горою й спускалось до самої Росі, де край берега зеленів вишник та високі верби... На горі сіріли жидівські хати й крамниці, то криті бляхою, то черепицею, то соломою. За Россю на низині зеленіли левади, то сіріли скелі, виступаючи з-під землі високого берега до самого монастиря на крутій горі (Нечуй-Левицький, 1966, т. 4, с. 137).

*Долина річки Смотрич з видом на Кам'янець-Подільський
(Рудницький, 1916)*

Ми увійшли в город, на широкий плац. Кругом плацу були примітні в смерековій сутіні два масивні костьоли – монастирі та дві менші білі церкви (Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 17).

Кругом плацу стояли невеликі жидівські хатки, навіть без заїздів з широкими ворітьми серед дому, як буває в інших містечках.

Ми обійшли плац і пустилися до одного масивного монастиря. Монастир пустував. За мурованими стінами було видно ряди чорних високих домів, а серед двору стояло прездорове будування костюлу з червоної цегли.

По другий бік плацу стоїть ще масивніше будування єзуїтського костюлу, так само не пощикатурене, з червоної цегли, зовсім ціле, але з повибиваними вікнами, повнісіньке голубів та сичів (Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 18).

За монастирським єзуїтським садом од плацу містечка йде улица вниз. На цій улиці стримить по обидва боки кілька вбогих міщанських хаток, але мостова й досі збереглася. Ця улица йде вниз до руїн панянського католицького монастиря. Ця руїна стоїть за

городом в узькій долині і заставляє всю долину, неначе ворота. Посередині стоїть костюл чудової напівготицької архітектури, без портика, з двома масами колон по обидва боки дверей (Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 19).

Остріг дуже схожий на Дрегочин як місциною, так і своїми руїнами. І тут так само гори виступають клином на широку болотяну рівнину, і на самому високому углі, на крутих шпильях стоїть город і давні руїни.

На самому високому шпилі, з самого краю велично стоять руїни церкви, збудованої князем Костянтином Острозьким в XVI віку. Церква була чудової візантійської архітектури; сліди краси її видно ще й до сього часу (Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 21).

Під горами внизу стоїть прездорове єзуїтське будування, збудоване квадратом, з двором всередині. Це будування таке здорове, що в йому можна помістити всіх теперішніх острозьких жидів з їх мізерними крамницями.

Теперішній Остріг – то, власне, тільки одна улица, котра йде з гори вниз. Вона обставлена жидівськими домиками та крамницями. Невеликий куток города, де живуть міщани, розкинутий коло руїн церкви Острозького на горбах. Тут на двох горбах стоїть православна городська церковця і католицький костюл, схожий на хату (Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 22).

Князь Єремія Вишневецький

Вигляд на береги Сули, на гори і справді був пишний. Палац стояв над крутими горами. Од самого палацу гори неначе спадали наниз до Сули невеличкими поламаними крутими горбами, неначе східцями. Здавалось, ніби хтось зумисне насипав здорові сходи од палацу до самого берега й недбайливою рукою обкутав їх зеленим оксамитом з старих дібров. Зелене оксамитове убрання побгалося, позападало в узькі глибокі яри, піднялося на горби, вкрило їх кругом, бгаючись сотнями вередливих, надзвичайно гарних складочок, фалдів, западин. З одного горба на другий вилися широкі доріжки, обсіпані жорствою та посипані жовтим піском. За Сулою поламани гори, суспіль вкриті старим лісом, то западали, то виступали кручами над самісіньку Сулу. В одному яру височенько над берегом, де була криничовина, біліла недавно загачена гребля, блищав ставочок, неначе дзеркало, кинуте у яр серед розкішної

діброви. Через муровану греблю тихо лилася вода, булькотіла й шуміла по східцях і вливалась у Сулу. А там далі гори розступались, і понад берегами зеленіли розкішні луки й сіножаті, неначе закидані купами та букетами верболозу та вільхи. За лісами лисніли та блищали бані та хрести Мгарського монастиря. Кругом палацу були посаджені кущі бузку, троянд та усякого дерева, розкидані квітники. На терасах нанизу манячіли усякі гульбища, то хатки, вшиті черепицею, то маленькі гарненькі каплички з позолоченими хрестами (Нечуй-Левицький, 1966, т. 7, с. 71).

Роковий український ярмарок

Серед Білої Церкви такий здоровецький пляц, як на Подолі коло Братства, а серед його мурований гостинний ряд, так само як є на Подолі, з двором всередині, з чотирма брамами, з крамницями на південь – на два поверхи, бо пляц згористий, а на північ на один поверх. Ставили цей мур графи Браніцькі, щоб звити торговельне кубло для своїх улюблених крамарів та ходячих банкірів-жидків. До цього кубла з двох боків причеплено ще з сотню дерев'яних крамниць в трьох рядках під однією покрівлею, а коло їх ще попримощувались ятки та рундуки з дрібним крамом. Тут аж кишать крамарі-жидки, неначе комахня в комахнику. Кругом майдану знов ліпші й багатші крамниці сливе суспіль навкруги, ще й паростками лізуть в ближчі вулиці... В головному мурі 80 крамниць, а навкруги майдану – їм я й лік погубив... (Нечуй-Левицький, 1966, т. 7, с. 351).

Ніч на Дніпрі

Вишгород розкинувся на широкому невисокому шпилі. Од цього давнього акрополя київських князів zostалися тільки вали та окопи, що заросли травою. Ввесь вишгородський широкий шпиль був ніби помережаний смугами розкішних зелених огорodів. На сукупних, скрізь не одгороджених тинами городах зеленіла розкішна соковита бутвина та бадилля кукурудзи, цвіли маки, подекуди зеленіли смужки житів. Коло хатів у садках темніли купи вишень та стриміли здорові старі дикі груші. На шпилі на чолопочку біліла весела невеличка церква й неначе оглядала вікнами навкруги і біленькі хатки, і зелені огорodи по спадиcтих горбах та переярках (Нечуй-Левицький, 1966, т. 8, с. 189).

[Підкарпатська Русь, Чехія] Воловоє. Екермезе. Волове.

Усі ці долини однакові. Глибоке провалля у земній корі, ніби зроблена ножом зарубка в липовому дереві, внизу шумить і стрибає через валуни гірська річка. Гори під гострим кутом хилиються одна до одної, вкриті лісами, кущами, лісними пасовиськами, а крізь один з крутоярів прокладена дорога. Там, де схил розширюється в долину, так що дорога може бігти по підніжжю одної гори, а ріка по узбіччю другої, а між ними накреслені вузькі смужки поля, лежать села та міста. Між ними Волове. Зелено-жовте є Волове, принаймні влітку: яскраво-зелене від конопляних та кукурудзяних полів, жовте від дисків соняшників, що світять на окрайках нив. І довге є Волове: ідете півгодини, а там ще довгу хвилину, аж вийдете на кінець.

Обабіч дороги тягнуться ряди приземкуватих дерев'яних хатин з великими проміжками між собою. Це лишень за кладковим містком через поточину, там, де якийсь середньовічний млинок, а вже ближче до центру міста будинки збиваються вкупу. Єврейські будинки (Ольбрахт, 1990, с. 192).

Там, де паралельно витягнуті дороги деформуються, роздуваючись, ніби гадюка, що ось-ось збирається лопнути, є центр міста: греко-католицька церква, чеська школа і чеські управи, розміщені в старих одноповерхових панських кам'яних будинках, а також чеський трактир. Тут також стоять три єдині однотипні двоповерхові будинки окружного міста; в найменшому лікарня, в середньому виставляє взуття Батя, на першому поверсі найбільшого Легіонарське товариство має крамницю. А крім того, ще тут стоїть фонтанчик, жовта бензоколонка та синагога з жахливо поламаною огорожею. Називати це нагромадження біля дороги площею немає підстав. З чеської школи випинається перша початкова. Розмовляють між собою по-єврейськи. Єврейські дівчата і бліді хлопчики з переляканими очима та світлими, чорними й рудими пейсами.

Місто колись було єврейсько-угорським. Тепер по-угорськи розмовляє декілька пенсіонерів, адвокат, старий лікар. І звичайно, греко-католицький піп, я не чув, щоб вони розмовляли на Підкарпатті по-іншому. Теперішнє Волове – єврейсько-чеське. На вулиці розмовляють по-чеськи і по-єврейськи.

А де ж русини?

Між вулицею та річкою. Якщо вмієте ходити через перелази – знайдете, їх. Хати русинів під солом'яними дахами стоять посеред

кукурудзи, коноплі, картоплі та соняшників. Кожний з тих клаптиків землі загороджений від худоби тином із тичок, огорожено кожна хату, кожне обійстя, це якийсь неймовірний лабіринт парканів і парканових вуличок, у якому б ви, мов у кукурудзяній хащі, без сумніву, заблукали, якщо б не знали, де перелази, і блукаєте, навіть якщо про них знаєте. Перелази – це місця в тинах, де кілька тичок не сягають вище бруска. Порядні господарі по обидві сторони тину ставлять маленькі лавочки, отже, досить одного великого кроку, але інколи замість лавичок тут бувають лише великі камені, більше нічого. Тут живуть у злиднях, як і мешканці гірських сіл. Хоч земля й родючіша – її мало, а худоби теж менше. Живуть, сховані від міста й світу, в зеленій кукурудзяній хащі, над розкішним волоттям якої видно лише шматочок голубого неба. А тут – як на бескидах: кучеряві кабани з довгими чорними рилами, глиняні долівки, терлиці для коноплі, а над ліжком на ланцюгах колиска. Русинам нічого видивлятися в буденні дні на вулицях міста (Ольбрахт, 1990, с. 193).

Ярмарок у Сморжу

Гірське містечко Сморже лежить близько угорської границі в Стрийському повіті, в долині горішнього Стрия. Містечко саме невелике і нічим особливим не визначається, окрім хіба прекрасного положення між горами, з котрих деякі пишаються ще в своїх темно-зелених лісових плащах, а інші стоять, мов сироти, позбавлені лісів та покриті декуди мізерною вівсяною ріллею, а декуди рідкими корчами, пасовиськами, а то й голим шутром та камінням. У самім містечку звичайно досить пусто й глухо; по широкому ринку тут і там блукаються жиди або ліниво проходять бойки в коротких киптарях та овечих кучмах на голові. Пустують широкі сіни заїзних домів, нікого не ваблять до себе склепи з убогим товаром, і здається, що якийсь сонний дух витає над цілим містечком (Франко, 1979, т. 19, с. 342).

Ми на хвилю присіли спочити над самим містечком на крутій каменистій горбі, відки весь ярмарок видно було як на тарелі. Все, але то буквально все містечко заповнене було возами, людьми і худобою. Худоби, великої й дрібнішої, зігнано, певно, з 10000 штук. Були там величезні сиві угорські воли з великими рогами, так звані кайли, і чорні гірські, крепкі до роботи воли з невеличкими та

крутими рогами, звані барнами, і жовті воли з невеличкими та майже простими рогами. Корів було менше, на воли тут головний торг. Воли, пригнані прямо з полонин, привиклі до свободи та тиші, тут стояли мов здивовані, не їли, не ремигали, а тільки роззиралися довкола своїми великими сивими очима. Пару платили по 200-300 золотих, та були й такі велетні, що купці давали за пару по 400-500 золотих і, певне, що в Відні, куди мали їх везти, заробляли на них удвоє стільки (Франко, 1979, т. 19, с. 344).

BOA CONSTRICTOR

І досі він живо нагадує ту напіврозвалену, підгнилу, вогку, нехарну й занедбану хатку на Лану в Дрогобичі, в котрій побачив світ. Стояла вона над самим потоком, напротив старої і ще відразливішої гарбарні, відки щотижня два струпуваті, каправоокі робітники виносили носіями спотребований і переквашений луб, котрий на всю пересторону ширив кислий, задушливий, убійний сопух. Побіч хати його матері стояло багато інших, подібних. Усі були скопичені так густо, дах у кожної був такий нерівний, перегнилий та пошарпаний, що ціла пересторона подобала радше на одну нужденну руїну, на одну велику купу сміття, плюгавства, гнилого дилиння та шмаття, як на людське житло. І повітря тут раз у раз таке затхле, що сонце сумрачно якось світило крізь шпари в стінах і дахах до середини хат, а зараза, бачилось, тут плодилася і відси розходилася на десять миль довкола. В кожній із тих хаток жило по кілька родин, т. є. по кілька сварливих, лінивих і до крайності нехлюйних жидівок, а кругом кожної роїлося, пищало та верещало бодай по п'ятеро дробини-жиденят. Мужчини, руді пейсаті жиди, рідко коли зазирали сюди, найбільше раз на тиждень, у п'ятницю вечором, аби перешабасувати (Франко, 1979, т. 22, с. 112).

Вершники повернули біля префектури на площу. Площа являла собою великий незабудований чотирикутник, який перетинали нерівні стежки, викладені кам'яними плитами, між якими вільно розрослася трава. В центрі стояла колонка з водою, там її набирали у відра і глечики кілька жінок, служниць багатіїв і начальників. Дві з них розмовляли з індіанцем, що сидів на невеликому підмурівку колонки і дивився, як його худа, погано осідлана конячина, тягнучи за собою повід, задоволено скубала траву. Церква була замкнута, а

залізний півень на одній із бань, здавалось, ось-ось закукурікає. Більшість будинків навколо площі були двоповерхові, у кількох із них містилися крамниці, їхні вітрини вабили око яскравими тканинами, блиском виставлених у них речей, що їх купували індіанці в щотижневий базарний день – неділю. У будні тут продавався лікер постійним відвідувачам. Як і в усіх невеликих містах, біля дверей субпрефектури стояли поліцейські в своїх бридких синіх із зеленою смужкою уніформах, що надавало установі офіційного вигляду. Були в цьому місті ще й інші важливі посади – суддя першої інстанції, військовий начальник, головний лікар, інспектор з питань освіти та інші (Алегрія Сіро, 1976, с. 55).

Як воно починалось

Глибока осінь зависла над невеликим повітовим містом Охтиркою. Січе дрібна мжичка, мрячно й холодно. Пройди трохи вбік від забрукованого центру міста – і ти побачиш посеред вулиці загрузлого в багнюці воза, з якого хазяїн випряг з одчаю коня й поїхав наохляп додому. Поза центральною вулицею, де світять чотири газові ліхтарі на все місто, скоро зайде ранній осінній вечір, лягає непроглядна тьма, яку не можуть здолати кволі вогники гасівок, що тьмяно поблискують крізь вікна старосвітських одноповерхових будиночків. У всьому місті є тільки три світляні точки. Це парові млини Курила та Виноградова й ще велика мануфактурна крамниця Пономарьова, де світить електрика від малопотужного динаміка на цих млинах. Коло великої вітрини Пономарьовської крамниці завждилюдно (Антоненко-Давидович, 1969, с. 14).

Смерть

Це кляте повітове місто з його безглуздими брудними заулками, шопою на базарі, незграбними рожевими купецькими домами, місто, де всі знають про кожного всяку дрібницю й один одному осточортіли, це місто – свідок. Воно знає все. Ось народній будинок. Тут стояв батько з царським портретом, коли була маніфестація з нагоди здобуття Перемишля; ось базар, за ним – ліворуч вулиця, де жила в своїй тітці Надя...

Кость швидко ступав по м'якому базарному поросі. Тепер базар був мертвий. Огидливо стирчали гнилими кроквами напівзруйновані ятки. Це жертви боротьби комунвідділу з

приватним торгом. Від яток смерділо людськими екскрементами і довгий понурий м'ясний ряд скидався на перекинуті кінські кістяки.

Десь у кутку під кам'яницею, як неприкаяні, сиділи кілька перекупок з яблуками, ще далі селянський віз, збоку мур і на ньому розсічений ринвою напис:

Сапожная мастерская Уездсо / беса.

Ринва нещадно розлучила дві частині слова і зробила так, що коли »уездсо« почувало себе якось сиротливо й самотньо, то »беса« було ніби саме на місці. Воно глузливо одскочило від ринви і, показуючи вгору язичка від »б«, знущалося з правовірних міщан (Антоненко-Давидович, 1954, с. 11).

Коли запалає світло

Їх будиночок стоїть у провулку. Деревя сусідніх садків майже влізають у вікна. Над канавою, що заросла кропивою й лопухами, – три дощечки – хиткий місток, а там уже й дорога, бо їх вуличка – це, власне, дорога, без бруку, без тротуару. Літом тут здійсмається курява, навесні й восени стоять великі калюжі, в яких так приємно хлюпатися босими ногами. За домом – смітники, полянки, самотні похилені дерева, і містечко майже непомітно переходить у поля, яри, в низький схил над річкою. Річка тече в заростях розкошланих зелених лоз, де галасують щебетливі, малі птахи, що їх назви Олексій навіть не знає. Там, де вода впливає на білий дрібний пісок, видно зграї мікроскопічних рибок. Вони стоять нерухомо, майже прозорі, мало відрізняючись від пережитого течією піску. Та коли необережно підійти до них, вони, сполохані шумом, блискавично кидаються в глибину, і тільки ти їх і бачив. А там, у глибині, в затінку вільх, дрімають слизькі миньки (Василевська, 1966, т. 6, с. 23).

Мальви та брухт

За Таганчею в'їжджаємо до справжнього пралісу. Стелється долина вздовж пагорбів, сонні очі ставків дивляться з-під зеленої ряски, великі дерева шумлять десь високо, виспівують на пагорбах дубову, грабову, соснову пісню. Терпко пахне нагрітим зелом, чути солодкий, золотавий спів вивільги. Зелений мох глибокою тінню лежить навколо дерев. Тут теж тріпотять темними крилами дикі качки, і тільки чекаєш, що от-от вийде з запашної зеленої тиші золоторогий олень і гляне зачарованими очима.

І знов поля, а на полях могили. Нові, з цієї війни, і старі, прадавні, одвічні. Їх дуже багато. Лежать у них шведські монети, і лицарські панцири, і козацькі списи, кам'яні сокири і золоті скіфські прикраси. Вся історія дрімає в цих великих, плоских курганах, з яких досліджено досі лише невеличку частину. А з ланів, де тривають жнива, лине Шевченкова пісня, бринить жайворонковою мелодією.

А от і Умань. Знов польські асоціації. Це ж тут, в Умані, закінчував гімназію Северин Гоцинський, поет, солдат і революціонер, найвидатніший представник того напрямку, який зветься в польській поезії «українською школою». Він полюбив український степ, українську криваву, трудну історію, і Україна дала йому натхнення, так само, як давала його Мальчевському, Залеському, Словацькому й ще багатьом польським поетам, слова яких надто часто забували, слова яких надто мало розуміли.

Край міста парк – Софіївка. Колись у гімназії доводилось читати поему польського класика Трембецького, що докладно змальовував красу Софіївки. Доводилось слухати на уроці романтичну історію красуні грекині Софії, задля якої Щенсни Потоцький створив цей чарівний парк.

Але ні строфи Трембецького, ні любовна історія не можуть відтворити справжньої Софіївки, не можуть віддати її чарів, її історії.

А ця історія досить похмура. І не можна не згадувати ту історію, дивлячись зачарованими очима на всі навколишні дива, що їх створила людина вкупі з природою.

Це ж для красуні грекині Софії – колись невільниці, а потім дружини Потоцького – кріпаки тягали велетенські брили, щоб розкидати їх примхливо по всьому паркові. Це задля неї кріпаки рили гроти, вичищали мул із ставків. Це через неї під велетенською скелею загинуло триста людей, що несли ту скелю на власних плечах.

Важко, майже неможливо повірити, що все тут зробили самі людські руки. Що без кранів, лінв, машин можна було зрушити з місця оці скелі, вирвати їх з землі, попереносити на інші місця. Здається, вони були тут споконвіку, і сила велетнів була потрібна, щоб зрушити їх звідси.

З найвищого, горішнього, ставка лине підземна річка. Вона вихоплюється назовні зеленим озерцем, щоб ринути вниз шумливим, спініним водоспадом. На озерці внизу б'є з пащі

мідяного змія високий фонтан, мов велетенське, сріблясте дерево. Граби, дуби, ясени, клени, десятки різних дерев утворюють алеї, лабіринти, гаї, лісочки. У Лев'ячому гроті плескотить вода, обростає зеленню камінь – лава біля кам'яного столу, за яким, здається, граф Потоцький програв Софіївку в карти. У хащах біліють статуї – рештки того, що не встигли пограбувати гітлерівці. У чарівних закутках криються джерела, струмочки, висячі містки, тягнуться романтичні стежки по зелених, замшілих брилах. На вигляд дикий, буйний, величезний гай – насправді витвір кріпацьких рук, залятий кров'ю й сльозами, витвір митців і нелюдської селянської праці (Василевська, 1967, т. 7, с. 65-66).

Нарешті замаячив удалині міст, і човен поволі доплив до чорного берега, стоптаного сотнями людських ніг та ратиць худоби. Виросли на високім косогорі халупки, маленькі, чорні й обшарпані, збудовані з дикту, із старої бляхи, із ганчір'я. Роїлися тут всюди єврейські діти, брудні, обдерті. Побачивши чужого, вони недовірливо відступали, але за хвилину вже бігли за ним великою юрбою, похмурі, верескливі, з великими животами, бігли, кидаючи підозріливі погляди гарних великих очей з-під розкуданого вошивого волосся.

Хожиняк здригнувся, входячи в болотяну вузьку вуличку. Тут згасла блакить і золото дня; хмурим страховищем дивилися хати, що невідомо яким чудом трималися купи. Тхнуло смородом з чорних низьких сіней, крізь чиєсь вікно долітав лемент, пронизливий покрик, ритмічний, монотонний, що підносився й опадав, мов хвиля на бистрій течії. Перед невеличким шинком стояли два вози, і коні бездумно дивилися перед себе, потопаючи майже по коліна в багні. Стара єврейка йшла посеред вулиці, тримаючи за руку худеньку дитину, і її очі в червоних обводах довго і з жахом придивлялися до чужого. Хожиняк почав розпитувати про Вольського. В дитячій юрбі знявся щебет і гвалт. Показували й пояснювали наввипередки, штовхаючи один одного і сперечаючись. Хожиняк махнув рукою і зайшов до шинку. Там допитався легко: він мусив проминути містечко; склади дерева були вище, над річкою (Василевська, 1965, т. 3, с. 116).

У лихому товаристві

Містечко, де ми проживали, звалося Княже-Віно, або, простіше, Княж-городок. Воно належало одному зубожілому, але гордовитому

польському родові й мало всі типові риси будь-якого з невеличких міст Південно-західного краю, де, серед тихого плину життя важкої праці і дріб'язково-метушливого єврейського гешефту, доживають свої сумні дні рештки гордої панської величі.

Якщо ви під'їжджаєте до містечка зі сходу, вам передусім впадає в очі тюрма, найкраща архітектурна окраса міста. Саме місто розкинулось унизу над сонними, запліснявілими ставками, і до нього доводиться спускатися по похилому шосе, загородженому традиційною «заставою». Сонний інвалід, поруділа на сонці фігура, втілення безтурботної дрімотливості, ліниво піднімає шлагбаум, і – ви в місті, хоч, можливо, не помічаєте цього одразу. Сірі паркани, пустирі з купами всякого мотлоху потроху чергуються з підсліпуватими, вгрузлими в землю хатками. Далі широка площа зяє в різних місцях темними ворітьми єврейських «заїжджих домів», казенні установи наганяють нудьгу своїми білими стінами і казармено-рівними лініями. Дерев'яний міст, перекинутий через вузьеньку річечку, крекче, здригаючись під колесами, і хитається, мов старезний дід. За мостом потяглася єврейська вулиця з магазинами, крамницями, крамничками, столами євреїв-мін'яйлів, що сидять під зонтами на тротуарах, і з ятками калачниць. Сморід, бруд, купи дітей, що повзають у вуличній пилюці. Але ось ще хвилинка – і ви вже за містом. Тихо шепочуться берези над могилами кладовища, та вітер хвилює жита на ланах і дзвенить сумною, нескінченною піснею в дрогах придорожного телеграфу.

Річка, через яку перекинуто згаданий міст, витікала із ставка і впадала в другий. Отже з півночі й півдня городок оточений широкими водяними плесами і трясовинами. Ставки з року в рік міліли, заростали ряскою, і високі густі очерети хвилювались, як море, на величезних болотах. Посеред одного із ставків був острів. На острові – старий, напівзруйнований замок.

Я пам'ятаю, з яким страхом я дивився завжди на цю величаву дряхлу будівлю. Про неї ходили перекази та оповідання одне страшніше за інше. Говорили, що острів насипаний штучно, руками полонених турків. «На кістках людських стоїть старе замчище», – переказували старожили, і моя дитяча налякана уява малювала під землею тисячі турецьких скелетів, що підтримують кістлявими руками острів з його високими пірамідальними тополями і старим замком. Від цього, зрозуміло, замок здавався ще страшнішим, і навіть у ясні дні, коли, бувало, підбадьорені світлом і голосним щебетанням птахів, ми підходили до нього ближче, він нерідко наганяв на нас

панічний жах, – так страшно дивилися чорні западини давно вибитих вікон; в пустих залах чулося таємниче шарудіння: камінчики й штукатурка, відриваючись, падали вниз, будячи голосну луку, і ми тікали не оглядаючись, а за нами довго ще лунали стукіт, і тупіт, і гоготання (Короленко, 1979, с. 5-6).

Прикордоння між Австрією та Росією, на північному сході монархії, було на той час одним з найдивовижніших її країв. Єгерський батальйон Карла Йозефа стояв у містечку з десятима тисячами мешканців. Тут був просторий округлий майдан, у центрі якого перетиналися дві великі дороги. Одна пролягала зі сходу на захід, друга – з півночі на південь. Одна вела з вокзалу до цвинтаря, друга – від руїн замку до парового млина. З десятка тисяч мешканців містечкадесь так третина жила з різного ремесла. Ще третина перебивалася, обробляючи злиденні клаптки землі. Решта провадила яку-такую торгівлю (Рот, 2014, с. 133-134).

Казарма стояла за міським парком. Неподалік неї, ліворуч містився окружний суд, навпроти – окружне управління, а за його вчистими старезними мурами – дві церкви – римо-католицька й православна; праворуч від казарми височіла гімназія. Місто було таке маленьке, що його перейшов би за двадцять хвилин. Найважливіші міські будівлі тіснилися одна біля одної в настирливому сусідстві. Мов ті в'язні на тюремному подвір'ї кружляли, прогулюючись вечорами, люди правильними колами паркових доріжок (Рот, 2014, с. 136).

З другого поверху готелю Бродніцера Карлові Йозефу видно було все містечко. Він бачив фронтон будівлі окружного суду, білу башточку окружного управління, чорно-жовтий прапор над казармою, подвійний хрест православної церкви, флюгер над магістратом і всі темно-сірі гонтові дахи низеньких одноповерхових будинків. Готель був найвищою будівлею містечка. Він так само правив за орієнтир для подорожнього, як і церква, магістрат і загалом усі громадські будівлі. Тутешні вулиці не мали назви, а будинки – номерів, і коли хто запитував тут, як потрапити до певного об'єкта, він мусив орієнтуватися приблизно – на той предмет, який йому описували. Мовляв, той, про кого запитують, живе за церквою, чи навпроти міської в'язниці, чи праворуч від окружного суду. Можна сказати, жили тут, як у селі, і таємниці людей, що мешкали в низеньких будиночках під темно-сірими гонтовими дахами, за невеличкими

квадратними вікнами й дерев'яними дверима, просочувалися крізь щілини й шпаринки на багнисті вулиці й навіть за вічно замкнену браму казарми: того зраджує дружина, а той продав доньку російському капітанові; той торгує несвіжими яйцями, а отой живе зі щоденної контрабанди; цей сидів у в'язниці, а той мав би сидіти, та викрутився; цей давав офіцерам гроші в борг, не беручи відсотків, а його сусіда здирав із кожного третину платні (Рот, 2014, с. 137-138).

Граф мешкав по черзі в двох будинках, відомих серед тутешнього люду як «старий» і «новий» палаці. Так званий старий палац був чималий і досить давній мисливський павільйон, що його граф з невідомих причин не хотів реставрувати. «Новим палацом» звано простору двоповерхову віллу, горішній поверх якої завжди заселяли якісь чудні, а часом навіть зловісні незнайомці. То були графові «бідні родичі». Сам він, навіть за найстараннішого вивчення історії власного роду, не зміг би визначити ступеня спорідненості з цими людьми. Поволі стало звичаєм приїздити до «нового палацу» як «родичі Хойницького» й мешкати там улітку. Нагодовані, відпочилі, іноді навіть одягнені в нове вбрання від тутешнього графового кравця, ці гості, ледве-но озивалися ночами, відлітаючи у вирій, перші шпаки, а на ланах починали збирати кукурудзу, поверталися до незнаних країв, де, можливо, була їхня домівка. Господар не помічав ані приїзду, ні перебування, ні від'їзду своїх гостей. Він раз і назавжди постановив, що перевіряти родинні стосунки гостей, порядкувати видатками на них і виряджати їх до настання зими буде єврей-управитель. Будинок мав два входи. Граф і ті гості, що не зараховували себе до його рідні, користувалися парадним входом, родичам же доводилося давати гаку через сад, щоб заходити чи виходити невеличкою брамою в садовому мурі. За винятком цього, непрохані гості могли робити, що їм заманеться (Рот, 2014, с. 141).

Маленьке містечко розташувалося посеред рівнини, поруч – ні тобі гори, ні лісу, ні річки. Воно розтягнулося рівниною. Починається невеликими хатинами і ними ж закінчується. На зміну хатинам приходять будинки. Аж тоді вже починаються вулиці. Одна тягнеться з півдня на північ, інша – зі сходу на захід. На перетині цих вулиць – ринкова площа. У самому кінці північно-південної вулиці стоїть двірець. Раз на день сюди прибуває пасажирський потяг. Раз на день пасажирський потяг звідси відправляється. Попри це увесь день багато

людей на вокзалі мають що робити. Адже вони торговці, їх також цікавлять товарні потяги. Крім того, вони несуть на вокзал термінові листи, оскільки листи з поштових скриньок у місті виймають раз на день. До вокзалу п'ятнадцять хвилин ходи. Коли падає дощ, треба брати бричку, адже дорога зле посипана і стоїть на воді. Бідняки скидаються і наймають бричку разом, правда, для шести осіб сидячих місць не вистачає, проте хоч є, де притулитися. Багач сідає у бричку один і платить за проїзд більше, ніж шестеро бідняків. Усього бричок, якими можна користуватися, вісім. До шістьох упрягають одного коня, а дві брички із запряженою парою коней призначені для вартісних гостей, яких випадок зрідка заносить у містечко. Всі восьмеро візниць – єврейські. Це правовірні євреї, які не стрижуть бороди, щоправда, їхні каптани не такі довгі, як у інших хасидів. їм зручніше виконувати свою справу в короткому каптані. У шабат вони не їздять. У шабат тут на колії взагалі нікого немає. У містечку 18 000 мешканців, з них 15 000 – євреї. Серед 3000 християн – близько ста торговців і купців, тоді сто чиновників, один нотаріус, один крайовий лікар і восьмеро поліціантів. Тобто всього поліціантів десять, але дивним чином двоє з них – євреї. Що роблять інші християни, я достеменно не знаю. З-посеред 15 000 євреїв – 8000 заробляють торгівлею. Вони-дрібні крамарі, більші крамарі і великі крамарі. Решта 7000 євреїв – дрібні ремісники, робітники, водоноси, книжники, служителі культу, служки в синагозі, вчителі, писарі, переписувачі Тори, виготовлювачі талесів, лікарі, адвокати, службовці, жебраки та несмілива біднота, що перебивається крихтами громадської благочинності, а ще гробарі, фахівці з обрізання і витесувальники надгробків.

У містечку дві церкви, одна синагога і близько сорока невеликих молитовень. Євреї моляться тричі на день. Тож їм треба було би шість разів ходити у синагогу й назад додому чи у крамницю, якби в них не було так багато молитовень, в яких, до речі, не лише моляться, а й можна вивчати єврейську науку. Єврейські книжники з п'ятої ранку до півночі студіюють у молитовнях – так, як європейські вчені, наприклад, у бібліотеці. Додому вони приходять тільки в шабат і на свята – поїсти. Живуть, якщо у них немає маєтку або покровителів, із невеликих дарів громади та принагідних побожних послуг, як, наприклад, молитва для громади, чи уроки дітям, чи гра на шофарі у великі свята. їхня сім'я, дім, діти – повністю в руках жінок, які влітку приторговують кукурудзою, взимку – гасом, а ще продають мариновані огірки, квасоллю та печиво.

Гендлярі й інші ділові євреї моляться скоромовкою і зрідка знаходять час на обговорення новин, політики великого й малого світу. В молитовнях вони курять цигарки і неякісний тютюн. Поводяться там немов у якомусь казино. Вони до Бога не в гості приходять – вони там як удома. Приходять до нього не з урочистим офіційним візитом, а збираються щоденно тричі за його багатими і бідними святими столами. У молитві вони Ним обурюються, волають у небеса, нарікають на Його строгість і позиваються з Богом перед Богом, щоби врешті визнати, що грішні, що жодне покарання не буде несправедливим і що вони виправляться. Немає жодного іншого народу, який мав би до Бога таке ставлення. Та вони прадавній народ і Бога знають уже дуже давно! Народ, який зазнав і великої милості Бога, і його крижаного правосуддя, народ, який часто грішив і гірко розкаювався, народ, який знає, що Бог може його покарати, але ніколи не покине (Рот, 2019, с. 185-186).

Люборацькі

Се діялось у Крутих. Крути, місто на Поділля в Балтянськiм повіті. Стоїть воно на двох горах й має дві церкви. Лівобіцька й правобіцька Україна – то все один край, одні люде й одна лиха доля; та хто не був по сей бік Дніпра, жадної тям не має про сьогобіцьку Україну; хто не був по той бік, не зна України тогобіцької. От хоч би й міста. Лівобіцькі міста для правобічан здаються селами – не більше, бо тамтешні ось які, – подивимось на Крути.

Крути мають в собі дві парафії: міську й другу, де нема жадного жида. Як їхать від Кодими, то в'їжджаєш в міську парафію. Довгенько треба сотатись про-між хати й хатки, нім доберешся до «міста». «Місто» – то саме коло містечка; по самій середині чотирогранястий пляц, де ярмарок стає. Кожна сторона сього пляцу впирається в ряд самих лучших домів, все жидівських. Нема в сих рядах жадної хрещеної душі, хіба жидівська наймичка, або хто ночує. Тут мало не кожен дім з заїздом, а постояльних дворів там й зазору нема, бо що заїзд то й постояльний двір, а з заїздом, мовляв, мало не кожен дім. Кожен ряд домів там зветься перія: се поздовжня перія, то поперечня. Се саме чоло міста; тут найбагатші купці, тут крамниці й усе... Серед пляцу колода стоїть. За главними періями, чим далі від міста, – дімки все дрібніші, жиди все бідніші, все більше неохайности.

Як іти та йти, то кинеться в очи, що вийдеш на пусте «місце», де

ні однісенької хати; а там знов починаються забудинки, й всі на другий штиль: де двірок стоїть, де просто як сільська хата. Се вже пішли хрещені люде. Так всюди, й нігде нема того, як в правобіцькій Україні, що живують мішма, що й не пізнаєш, де жидівська хата, а де не жидівська. За містом де-небудь особний пляц, де також стають ярмаркові, вже з кіньми та з товаром. Сей пляц зветься торговиця й ділиться на кінську торговицю й на волову торговицю. Кому що завгодно купити, так й знає, куди вдаритись, де чого шукати. То таке місто Крути. По-за містом живуть хрещені люде, й місто наче в загорожі: на захід сонця по-за місто йде поперечний яр, й яром вода слезить. Сей яр сходиться з поздовжним, що ділить Крути на дві половини – міську й не міську. Ті кутки, що за містом та за ярами, звуться магала, та магала, – ніби-то: ся сторона, та сторона; де хто живе, ту сторону й зве: ся магала.

Класи біля міста стоять на косогорі; як вийти за ворота від класів, то на ту магалу повертають в ліву руку й у долину. Сюди то й бігла школа ото, мовляв я.

Славна церква на тій магалі! Будував її князь Абомелик й не жалувал грошей. Й у хорошім місці поставив: обібрав круту гору, що до Балти по їй дорога лежить, вирізали пляц на цвинтар й вигнали храм Божий на диво дивнеє на весь край. Церква крижова б то зветься, а замість притворів – піддашші на товстих мурованих стовпах. Що вже повироблювано горорізьбою, то ніщо й казати! Долівка камінням виложена, плитами, й до даху так високо від землі, що торкни чоботом, то так й піде якийсь голос – не луна, а задзвенить – тр-р-р! З трох сторін такі піддашки. На кожному хрест, білою бляхою обкований, а самий дах червоний (Свидницький, 1886, с. 23-24).

Йдучи в місто від Кодими тощо, з полудня, як вже доїжджати до жидівських домів, по праву руку стоїть церква міська, а по ліву, далеко від дороги, вниз за пустим городом – двір, чолом проти гори, з рундуком, й перед двором великий пляц, штахетами обгороджений (Свидницький, 1886, с. 30).

Від Тернівки до Тульчина таки чималий світ, то в Уманщину й чутка не дійшла про дивне життя теперішньої пані Печержинської.

Задаєки видно Тернівку, а тернівський костьол, що за торговицею стоїть, звідкіль оком засягти, біліється. Тепер Тернівка – погане місто: дома все соломою криті, десь-то якийсь-то під гонтою, – і як порівняти її з другими містами на Поділля, то вона трохи лучша від Шашови, а села єсть кращі. По лівий бік Дніпра міста нігич не

походять на тогобіцькі, то й рівнять нічого.

Йдучи грядою від Теплика на Вищий Ташлик до Серебрії – собліс тягнеться, – зветься Сибір, – а цабе долиною села; та хіба під вечір або дуже зраня можна здогадатись, що там села, бо дим зніметься, а другої позначки нема, – сказано, в яру; а село з селом, як кільце з кільцем в ланцюгу звязується. Вищий Ташлик, Нижчий Ташлик, Середина, Березівка, Чан ідуть долиною, бік-у-бік труться. Долиною, вважаєте, річка тече – Вудич тощо, – й стави все долиною, то села й тягнуться по-над воду. А Серебрія на поперечнім яру, як до Тернівки їхати, в сторону від тих сіл. Так їдучи від Теплика, як минет Вищий Татлик та Серебрію та спуститися в видолинок, а там виберешся на невеличку гору, та проїдеш мимо одного хреста, що стоїть при дорозі, та не доїздячи до другого, бачиш, що Тернівка як з землі росте. Всамперед покажеться з-за гори костюл мурований, білий й червоний дах під бляхою; там один за другим жидівські дімки, все з заїздами й новий недостроєний ратуш, та коло його журавель над колодязем (а там й колодязь звуть криницею). Підїзджаючи все ближче та й ближче, бачимо тепер нову церкву, що років зо два як вистроїли, й другу стару, маленьку, убогу, аж нижче пляцу, де ярмарок стає, – аж за жидівськими домами за поперечною перією. Дімки потягли й долинами, й по узгір'ях, – все хрещений люд живе за містом. То тепер така Тернівка, що вигоріла здорово; а колись вона була гарна: дома все були під черепицею, жили все багаті купці, багатими крамами торгували (Свидницький, 1886, с. 68-69).

Правік – місце, яке лежить у центрі всесвіту.

Якби швидким кроком пройти Правік з півночі на південь, це б зайняло годину. І так само зі сходу на захід. А якби хтось схотів обійти Правік довкола, повільним кроком, приглядаючись до всього докладно й розважливо, – то в нього піде на те цілий день. Від ранку до вечора.

На півночі границею Правіку є дорога з Ташева до Кельц, жвава й небезпечна, бо породжує неспокій мандрівки. Цією границею опікується архангел Рафаїл.

На півдні границю визначає містечко Єшкотля, з костелом, притулком для пристарілих і низькими кам'яничками кругом грязького ринку. Містечко є загрозливим, бо породжує прагнення володіти і бути у володінні. Зі сторони містечка Правік стереже архангел Гавриїл.

З півдня на північ, від Єшкотлі до келецької дороги, веде Гостинець, і Правік лежить по обидва його боки.

Західна границя Правіку – це надрічні вогкі луки, трохи лісу й палац. При палаці є табун коней, кожен з яких коштує стільки, скільки весь Правік. Коні належать дідичу, а луки – парафіяльному ксьондзу. Небезпекою західної границі є впадання у пиху. Цю границю стереже архангел Михаїл.

На сході границею Правіку є річка Білянка, яка відмежовує його ґрунти від ґрунтів Ташева. Потім Білянка повертає до млина, а границя біжить далі сама, луками, між кущами вільшини. Небезпекою цієї сторони є глупота, яка бореться з прагненням мудрування. Цю границю стереже архангел Уриїл.

У центрі Правіку Бог насипав гору, на яку щоліта злітаються хмари хрущів. Тому люди назвали це узвишся Хрущовою Гіркою. Бо ж справа Бога – творити, а справа людей – називати.

Від північного заходу плине на південь ріка Чорна, яка поєднується з Білянкою біля млина. Чорна – глибока й темна. Плине вона лісом, і ліс відбиває у ній своє заросле обличчя. Чорною плине сухе листя, а в її круговертях борються за життя необачні комахи. Чорна терзає коріння дерев, підмиває ліс. Часом на її темній поверхні творяться нуртовища, бо річка вміє бути гнівною і непогамовною. Щороку пізньої весни виливається вона на ксьондзові луки і там засмагає на сонці. Дає можливість жабам розмножуватися тисячами. Ксьондз змагається з нею ціле літо, і щороку вона ласкаво дозволяє спровадити себе до власного річища під кінець липня.

Білянка – плитка і жвава. Розливається широким коритом на піску й нічого не приховує. Вона прозора – і чистим, піщаним дном відбиває сонце. Нагадує велику блискучу ящірку. Никає між тополями й робить свавільні викрути. Важко передбачити її витівки. Якогось року може зробити острівцець із купи вільх, а потім на десятиліття відсунеться далеко від дерев. Білянка плине перелісками, луками й оболонями. Блищить піском і золотом.

Біля млина ріки поєднуються. Спершу плинуть поруч себе, нерішучі, зніяковілі від довгожданої близькості, а потім впадають у себе і в собі губляться. Ріка, яка впливає з того горнила біля млина, вже не є ані Білянкою, ані Чорною, зате є могутньою і без трудно обертає млинове колесо, яке меле зерно на хліб.

Правік лежить над обома річками і над тією третьою, яка твориться з їхнього взаємного пожадання. Ріка, витворена поєднанням

біля млина Чорної та Білянки, називається Ріка і плине далі спокійна і повна (Токарчук, 2004, с. 5-6).

Клошмерль

Якщо між читачами знайдуться туристи, у котрих ще зберігся потяг до нових земель, то ось їм порада. Десь за три кілометри на північ від Вільфранша-на-Саоні вони побачать путівець ліворуч, який автомобілісти здебільшого нехтують. Це починається шосе № 15-біс. На нього треба звернути і їхати ним до шосе № 20. Останнє виведе їх до затишної зеленої долини, обставленої чепурними будинками в стилі сільських особняків, що їх вікна виходять на окремі еспланади та тераси, ніби для того й зроблені, щоб звідси милуватися природою. Дорога непомітно підіймається вгору, далі починає раз у раз звертати то в один бік, то в другий. Згодом підуть долини та круті повороти, а ви все підіймаєтесь і завертаєте, потрапляєте з одного амфітеатру в другий, де туляться тихі сілця, а перед очима виринають чорні лісові заслони, і в ущелинах зміяються вдалину дороги. Кожна подолана висота – це здобутий горизонт, що його замикають відлеглі Альпи і Юра. Отак можна проїхати багато кілометрів. Але ось що один поворот – і врешті розкривається та долина, яку ми шукали. В кінці кривих суточок, через які ми виїхали, просто перед нами постає купка будинків, що туляться на протилежному схилі, на висоті десь так у чотириста метрів. Це і є Клошмерль Болшлейський, над яким стримить угору романська дзвіниця, свідок іншої доби, що несе на плечах тягар дев'яти сторіч.

В описаних далі подіях чимало важить розташування псиних місць. Якби топографія Клошмерля не була така, як попа є, то дуже ймовірно, що ці події і взагалі не відбулися б. А щоб читач мав змогу уявити собі клошмерльські краєвиди, нема кращого способу, як показати йому витяг з кадастрального плану, доповнивши його деякими поясненнями.

Вибудоване із заходу на схід понад дорогою, що, підіймаючись, оперізує бік горба, містечко Клошмерль багато разів перебудовувалось протягом віків. Його було закладено на нижній частині схилу, де менш дошкуляли негоди, в добу, коли засоби захисту від холоднечі були ще дуже недосконалі. Найвище стояв тоді монастир, колишнє розташування якого видно по теперішній церкві, а також по кількох давніх мурах, що нині правлять за стіни деяким будинкам.

Розбудова містечка внаслідок розвитку виноградарства потроху йшла в східному напрямку, але досить несміливо, причому будинки тупились один до одного, бо люди за тих часів не наважувались відокремлюватись від громади, потрібної їм повсякчас. Звідси й плутанина ділянок, і те, що найдавніший район містечка зробився центром. Внаслідок перебудов увесь вільний простір пересунувся на схід, аж до крутого повороту, де з великого горба виступає відріг. Проти цього відрігу 1878 року розбито велику клошмерльську площу, край якої 1892 року побудовано нову мерію, що править одночасно й за школу (Шевальє Габріель, 1973, с. 19-20).

Ось ми в Янівці, маленькому містечку на Волинському Поліссі. Напевно, мало хто, крім близьких сусідів, її знає, а скільки таких Янівок на нашій землі? Це маленьке містечко, загублене в глушині, серед лісів,

цілий рік спокійно сидить на піску, пораючись коло землі, аж тільки у жовтні, на великий ярмарок у день святих Симона і Юди, оживає і заповнюється людьми. Янівка належала колись, здається, до за можливого, а тепер майже занепаłego роду Сапіг. Славний тутешній ярмарок в радіусі щонайменше шести миль збирає жидів, селян, економів і дрібних власників з волами, кіньми або по воли і коні. Воли ж, які всюди тут мають характерну назву *per excellentiam* товару, і справді становлять найважливішу частину торгу.

Зовсім незавидним є сумний польський вигляд бідної Янівки; трудно, щоб навіть найзичливіше око побачило в ньому бодай якусь красу (хоча краса в стосунку до смаку є такою відносною!); однак тому, хто в Янівці народився, вона могла б видатися гарною. Кільканадцять чи, може, більше хат, розкиданих по піщаному полю, одна порожня корчма, досить просторий костел з кляштором отців бернардинів, також порожній тепер, широкий ринок, що цілий рік вільно заростає травою, аж поки її витопчуть у жовтні, дерев'яні ятки, зайняті тільки раз під час ярмарку, нарешті, малий млинок. Ось такі риси містечка. Це все, разом узятє, не вирізняється красою на піщаній рівнині серед карлуватих і покривлених сосон; тільки день ярмарку, великий і урочистий, особливо для орендаря, надає цій пустелі жвавого і цілком нового вигляду.

По всіх дорогах, що ведуть до містечка, тягнуться численні фурманки, вози, криті й некриті брички, доморобні найтичанки, розмальовані візки, верхівці, пішоходці, полотняні намети, напхані жидами, і родини поліщуків, у чиїх стертих обличчях годі шукати слідів змішаних племен, що колись займали Полісся.

Весь ринок заповнюється аж по костел, і людська маса виливається геть за плоти. Незліченні вози, що становлять тло ярмарку, стають один при одному, можна сказати, що й один на одному; тут, як неважко здогадатися, огнище торгу, а саме – ближче до корчми, де п'ють жаданий могорич. Могорич, або те, що деінде називається «літкуп», «бариш», – це додаток до ціни товару, частування людей, що знаються на гречності і добре виховані, без якого селянин ніколи нічого не продасть, а коли йому покупець відмовить, то з обуренням розірве угоду, хоч би яка була вигідна (Крашевський, 2012, с. 10-12).

Коло плотів, жадібно жуючи кинутий оберемок соломи, стоїть більша частина волів, призначених на продаж; біля них крутяться жидки і пани-волярі. Дорога, що йде від млинка до кляштору, називається Кінською вулицею; нею без упину йдуть селяни з хмизом, економи з угодованими каліками, проїжджають з відпрацьованими шкапами жиди,

ляскаючи батогами і мордуючи до остану свій нещасний товар (Крашевський, 2012, с. 16).

Степань – це мале сьогодні, але дуже старовинне містечко над Горинем, досить мальовничо розташоване на самому березі річки, оточене великими пасмами лісів, у яких колись, якщо вірити Жончинському, бродили величезні стада лосів. Тепер мисливці тільки зрідка натрапляють на них.

Тепер Степань вартий того, щоб його тут згадувати не так через мізерні історичні пам'ятки, як завдяки своїм сучасним жителям. Старовинна мурована синагога на березі річки, кілька церков, з яких одна (Спаса) має давній портрет котрогось із князів Острозьких, парафіяльний костел зі свіжими картинами Реслера, кладовище з могилою Ворцелів у вигляді піраміди – оце й усі неживі пам'ятки Степаня. Будівля синагоги показує на XVI століття. Жида мають тут свого старшого рабина (магіда), який одягається в біле, має бути нечувано мудрим і є дуже шанованим одновітцями. Розповідають, що на розгляд його суду приносять навіть складні справи звіддалік. Магід не вміє ні по-польськи, ні по-руськи, розмовляє тільки по-гебрайськи і зіпсованою німецькою мовою, їздить кочем і, запевне, належить до сімдесяти двох мудреців, на яких стоїть жидівський світ (Крашевський, 2012, с. 38-39).

[Чорторийськ] Замок, від якого zostалися тільки голі мури з радзівілівськими орлами на верхівках, високий вал і глибокі фосі, збудований за звичаєм біля самого Стиру, на високому пагорбі, доступному для спостереження з відстані близько милі з кожної сторони. Архітектура сучасних замкових руїн датує їхнє походження XVII чи XVIII століттям; старішими можуть бути бічні мури зі слідами башт і фосі. Але місце, де стояв перший старовинний чорторийський замок, шукати треба деінде: в окопах, що оточують одну з церков, запевне колись замкову. Місцеві люди показують це городище як старе замчисько. Незугарна будівля старого кляштору і костелу домініканців, який дуже далеко видно звідусіль, бо підноситься ще над замком, також зовсім не стара. Містечко, що оточує це осердя, сьогодні маленьке і непоказне, але розміщене воно, як на Полісся, премальовниче. Серед пагорбів, по яких розсипана велика кількість груш, височіють могили, де-не-де заточується яр; унизу плине зеленими луками Стир, вдалині чорніють ліси, а все разом складає

гарну картину, увінчану костелом і замком на горі.

Гора, на якій здійсмається містечко, не прикра; недовго виїжджати на неї, і диву даєшся, виїхавши, чому так далеко було її видно. Це місце панує над околицею і на давні часи, оточене водою, заслонене розливами Стиру, було досить оборонним; замок мусив бути ключем провінції.

Сьогодні стан містечка досить бідний; мешкають тут жиди і так звані міщани, що живуть з обробітку землі, – жадної торгівлі, руху і життя. Лише кілька церков свідчать про давню побожність жителів і чорними дерев'яними галереями оригінальної будови нагадують мало де бачену до цього часу традиційну східно-руську архітектуру (Крашевський, 2012, с. 61-63).

Корець лежить статечно в горбуватій місцевості над річкою Корчиком. З боку Межиріча Корецького до містечка треба дістатися крутою і найжаченою скелями дорогою. Берег річки, також вбраний в сірі заломі скель, я привітав з радістю – це були перші скелі, бачені мною в житті. Як же ж я їм зрадив, з якою ж цікавістю оглядав! Хоч на нашій Литві не бракує каміння, проте скель, що із землі стирчать, наче кості з подертого тіла, цих мальовничих потрісканих мас, покритих сивими мохами, не знайдеш. Литовські річки пливуть піскуватими ярами, серед глинистих урвищ, порослих березами, соснами та ялинами, понизу вбраних у ялівець; зовсім інакшим є вигляд волинського Случа, який продирається серед сірих скель, де-не-де у своєму річищі розбиваючись об їхні темні брили. Ця новина звеселила мене, і я забув про нічліг у Моквині.

Корець останнім часом, після того як вигас славний рід князів цього імені, перейшов до князів Чарторийських; а тепер, поділений на частини, належить до Любомирських і Молодецьких. Мав він досить непогану фабрику порцеляни, що тепер геть занепала, яку, запевне, утримувало товариство акціонерів під орудою князя. Був то, видається, перший такий заклад на Волині. На пагорку, що підноситься над ставом, ще збереглися грузи замку й погорілого палацу, і, як видно з будови, не дуже давнього походження (Крашевський, 2012, с. 84).

[Корець] Церква, що стоїть тепер побіля замку, початково мала фундуш, назначений князем стольником на будову; план її, ним навіть підписаний, зазначав, що має стояти звернена передом до палацу. Потім Потоцькі дали на її запізнїле спорудження понад 100 000 зл., тоді

як початково була облічена на 50 000 зл.

На замковій горі, де, за легендами, був кляштор і василіанська церква, здіймаються масивні руїни палацу з в'їзною брамою, високою вежею і порожніми тепер спорудами, які згоріли в 1831 р. Підніжжя гори, що спускається похило до ставу, колись займав сад, гроти, альтани і всілякі оздобы тогочасного смаку; тепер це дикі зарості і грузи. Краєвид мальовничий і гарний.

Розташування містечка по горах, дахи церков і костелів, що показуються на них серед дерев, мури, пишні замкові руїни, став і води Корчика дуже прикрашають це місце, яке найгарнішим видається з долу, від межиріцького в'їзду. На одному з пагорків стоїть фарний костел, в якому, крім портретів князя стольника і княгині стольникової, немає нічого цікавого; в другому кінці містечка червоніють мури недокінченого костелу отців францисканців, покрита одна тільки нава, а решта в руїнах. Саме в цьому костелі були надгробки, які описав Старовольський: князя Самійла Корецького, Єфросинії і Карла, каштеляна волинського, що помер 1623 року (Крашевський, 2012, с. 86-87).

[Пінськ] Нарешті наблизьмося до Пінська – зірки тутешніх околиць, столиці цього краю, міста, яке має зв'язки з Білим (по-литовському – Балтик) і Чорним морями і сидить, як жид-банкiр на великому гостинцеві, по коліна в болоті, над водою, на мішку солі з капшуком рублів. Здалеку найперше показується тобі вежа екс-єзуїтського костелу. Скрізь, де цей орден уткнув хреста, свій герб, його споруди ще сьогодні можна розрізнити розміром, красою, пишнотою навіть грузів.

Їдемо по піску. Ось і корчомка під самим містом; перед нею став преппишний запряг з віденським повозом: в золотистих шорах коні, в яскравих лівреях люди, а з повозу виглядають лиця двох чи трьох молодих веселих хлопців (Крашевський, 2012, с. 103).

Частина міста, протилежна до нашого в'їзду, називається Кароліном; додаток до Пінська такий самий багnistий, як і Пінськ. Цей Каролін відомий тільки тим, що дав назву жидівській секті, відомій ще під назвою секти хасидів, або китаїців і каролінців. Не знаємо, чи є ще її послідовники в Пінську (Крашевський, 2012, с. 115).

З ярмарку

Герой цього біографічного роману ріс і виховувався в тій самій

Касрилівці, що вже трохи відома світові. Знаходиться вона, коли вам цікаво знати, в Полтавській губернії, недалеко від старого історичного міста Переяслава, і називається вона не Касрилівка, а Воронків. Занотуйте це собі.

Я мав би, власне, назвати місто й дату народження мого героя, як це звичайно роблять усі письменники-біографи. Та, признаюсь, воно мене не цікавить. Мене цікавить якраз оця маленька Касрилівка, тобто Воронків, бо ніяке інше місто в світі так не закарбувалося в його пам'яті, як оця благословенна Касрилівка-Воронків, і жодне інше місто в світі не припало йому так до душі – він і досі не в силі його забути й не забуде його ніколи-ніколи.

І справді, яке інше місто в цьому величезному світі – хай то буде Одеса, або Париж, або Лондон, або навіть Нью-Йорк – може похвалитися таким великим, розкішним базаром і такою силою єврейських крамниць та крамничок, столів, столиків та рундуків, завалених цілими горами свіжих запашних яблук і грушок, динь та кавунів, якими б свині й кози охоче поласували, коли б перекупки безнастанно не воювали з ними; а ми, хедерники \ з тим більшою охотою скуштували б оцих ласощів, та нам, на жаль, зась...

Яке інше місто має таку стару, згорблену синагогу з таким гарним різьбленим кіотом, оздобленим двома левами, що скидалися б на птахів, коли б не їхні висолоплені язики та роги, в які вони сурмлять? У цій древній синагозі, розповідають старі євреї, наші прадіди замкнулися, рятуючись від Мазепи, сиділи три дні й три ночі в молитовному уборі, читали псалми, і це їх урятувало від смерті. Ті самі люди розповідають, що тодішній старий рабин благословив цю синагогу, щоб вона ніколи не горіла, і вона таки не горить, хоч би яка пожежа бурхала навколо.

Яке інше місто має таку лазню, що стоїть на узгір'ї, біля самої річки, і має такий колодязь, в якому вода ніколи не вичерпується? А сама річка! Де ви ще бачили в світі таку річку, в якій споконвіку купаються ділі покоління хлопчаків – хлюпаються, навчаються плавати, ловлять рибок, показують в воді всілякі штуки – любо подивитися? Про стару лазню, що на диво всім збереглася, старі люди теж мають що розповісти. Там колись повісився чоловік. Напився й повісився. І тоді пішов по місту наговор, нібито його повісили євреї. На місто насунуло лихо: збиралися відшмагати чи то й справді відшмагали найшановніших громадян міста. Я не хочу надто розводитись про цю подію, бо не люблю сумних історій, якщо навіть вони відбулися не тепер, а за старих часів...

Яке інше місто має таку високу гору, що сягає верхів'ям аж до хмар? За тією горою – всі це знають – поховано скарб ще за часів Хмельницького. Не раз той скарб, розповідають старі люди, бралися викопувати, та мусили облишити свій намір, бо натрапляли при цьому на кістки, на руки, ноги, черепи людей, завитих у савани. Певно, то були наші предки, можливо, мученики... Хто знає?

У якому іншому місті ви зустрінете таких шановних городян? Вони, здавалося б, всього лише дрібні крамарі та шинкарі, що живуть нібито тільки завдяки торгівлі з селянами або один за рахунок одного, проте всі вони поведуться з гідністю: кожен має свою домівку, свою сім'ю й своє місце в синагозі, хай то буде біля східної стіни чи в протилежному кутку – це байдуже! А коли дехто не такий родовитий і багатий, то в нього завжди знайдеться родовитий чи багатий родич, про якого він безперестану говорить і розповідає такі чудасії, що аж голова йде обертом.

А старе кладовище! Таке велике, чудове кладовище, де більшість могил густо заросла травою й вже не знати навіть, чи залишились там людські кістки! Про це кладовище можна було б багато що розповісти, і, звісно, не дуже веселі історії, ба навіть вельми страшні історії, певна річ, з давньої минувшини, але проти ночі не варт згадувати про кладовище.

Невелике то містечко Воронків, але яке гарне, яке принаadne! Ви можете пройтися по ньому вздовж і впоперек за півгодини, якщо ви, звісно, маєте ноги й у силі це зробити. Ні залізниці, ні моря, ні гамору! Усього тільки два ярмарки на рік: Красні торги й Покрова – мабуть, спеціально для євреїв, щоб вони могли торгувати й дещо заробити. Зовсім малесеньке містечко, але там ви почуєте стільки чудових історій та легенд, що лише з них самих можна б скласти цілу книжку (Шолом-Алейхем, 1968, с. 10-12).

Майже кожне місто благословенної «межі» мав своє передмістя» свою слобідку, де населення складається переважно з неєвреїв, а євреї, які там живуть, зовсім не схожі на тих, що в місті. Це зовсім інший тип євреїв. Вони мають сільський вигляд, не такі меткі, трохи грубуваті, носять великі чоботи, і від них тхне овчиною. Замість досить вони кажуть годі. Голосно сміються на «о»: хо-хо-хо! А «р» вимовляють твердо, наче два «р» або навіть більше: «Рребе, дядько Морррдхе запрошує вас на обррізання...»

На переяславській околиці в така слобідка, відокремлена від міста річкою, через яку перекинуто міст, і зветься ця слобідка Підвірки. То

зовсім своєрідний куточок, що має свій вигляд, свою особливу атмосферу. Туди люди у вільний час ідуть іноді подихати свіжим повітрям, бо там багато садів, багато зелені. У суботу вдень там гуляють парубки й дівчата. Звісно, не разом, хай бог милує! Парубки гуляють окремо, дівчата – окремо (Шолом-Алейхем, 1968, с. 161).

Шуміли столітні волохаті сосни кучерявим верховіттям. Струнками колами підпирали цю кучеряву стелю і стогнали, стрясаючи землю. А там підхмарні вітри лоскотались у верховітті й наганяли дикий жах своїми двигтjючими жартами.

Ой ліс, воля! Жагучими обіймами горнеш до себе, ховаєш хоч на мить будні, болючі скарги, журливі спогади...

Шарудять дорідні мохи, встеляючи срібло-сивими килимами перегнійну вогку землю. Прислухаються, як кохаються сосни в хмарах та як гомонить Сура між крутими глинястими берегами. Сосни здавили цю живу прудку річку своїми покрученими коренями. Але Сура рветься поміж корінням, облизує на ньому жовту липку глину і розливається піщаними дюнами серед здивованих на долині чагарників.

Коли гомонюча Сура вигинала своє останнє коліно, щоб злитися з південною жилою, із спадистих південних берегів на неї байдуже дивився сивий, як і оці мохи, густоцерквий Алатир.

Щедра наша країна, чимало має цікавих, затишних міст.

Присадкуватими, позеленілими від давності церквами та високими багнетяними шпаківницями на дахах, мов щетиною, п'явся Алатир у глибоке без краю небо. Слалось це місто на пагорках зеленими кущами садів, що, мов бородавки, розтикалися поміж цегловими та рубленими двоповерховими хатками. Простягало покорчені усім-усіма три вулички туди, де з диких соснових нетрів через Суру виринув і розташувався закурений, присмажений вокзал (Ле, 1984, с. 10).

Довго йшли через увесь город, аж поки прийшли до якоїсь темної і грязької вулиці. Перейшли її всю. Наприкінці вулиця відразу падала вниз і звертала в якийсь яр. По обидва боки яру, попід глиняними кручами, блимали маленькими вікнами невеличкі хатки. Ліхтарів не було, – тільки й світу на вулиці, що з тих віконечок. Ноги грузли в глині, розмоченій дощами. Роман уже набрав у свої драні чоботи стільки води, що всі ноги були мокрі.

Іди сюди попід тином, – сказав Патрокл, – бо тут така халдейська

калюжа.

І справді, всю вулицю залила величезна калюжа. Це було найнижче місце в яру, і вода стікала сюди, з усіх високостей.

З бідую, чіпляючися за хворостяний тин, просунулись повз калюжу.

Ну й грязюка! – жалівся Роман.

Ще й лучче: як упадеш, то не заб'єшся,

Та куди ж ми зайшли?

У Рівчаки!

Какії рівчаки?

Так зветься... Іди за мною! (Грінченко, 1991, с. 54).

Повітове місто над горбом, хмурим від старого букового лісу. Зелень садків продирають місцями почорнілі криші з закуреними димарями. Де-не-де сіріють стіни одноповерхових будинків.

У повітрі сонний настрій. Торохкотить по мурованій дорозі розсохлий селянський віз. На смітнику витягнувся джигорний півень і високим дишкантом доводить до захвату курячу громаду. З рівчака вилазить замузана по сам хребет свиня, волочить по землі обвислий живіт і, хрюкаючи, йде повагом в бур'яни під парканом, де наміщуються вигідно.

Близько до центру «Панська» вулиця. Відрізняються одноповерховий дім з блідожовтим фасадом й поцербленою гіпсовою ліпкою. Відкритий балькон трома ступенями врізався в доріжку, обсажену розами. Вони сміються всіма кольорами від білого до криваво-червоного, а на клюмбах левкої, гвоздики й інші квіти випулили очі на ясне літнє сонце й дивуються, чого це воно так прилипло до них й не даю спокою (Козоріс, 1932, с. 3).

[20-і роки ХХ століття, містечко Любеж] Рівнина, укрита перелісками, зеленьми, селами, добігла до Дніпра і разом увірвалась кручею. Внизу, в пісках, Дніпро лежить, обмілілий, безсилий. Виснажився старий за літо, віддав свою силу морю, а решту випило сонце. Тепер він покійно чекає морозу, що прийде з півночі, закує його у крижані кайдани й буде з сніговим реготом, з тріскотом танцювати на його хребті.

Хати так само розбіглися до самої кручі. Одні зупинилися, а другі, ніби хто їх зштовхнув, скотилися у долину, розсипавшись по ярах та

яругах, затулившись на всякий випадок деревами.

Це – Любеч.

Любеч – одно із найстародавніших міст, брат Києва й Чернігова. Тут стояв Олег перед захопленням Києва. Звідси походила мати Володимира «святого». В 1016 році коло Любеча на березі Дніпра відбулася кривава бійка між Святополком та Ярославом. Тут Володимир Мономах скликав свої князівські з'їзди. Звідсіль походить і відомий Антоній Печерський, перший на Україні чернець.

Тепер це звичайне містечко. Від пам'ятників старовини не залишилося нічого за винятком печери, де, за переказами, «спасався» Антоній, та назви двох гір – Мазепиної та Лисичиної. Пани Мілорадовичі печеру обіклали цеглою і прибили над нею мармурову дошку з відповідним написом.

В'їжджаємо на широкий двір. Прямо перед нами – руїни бувшого графського палацу, ліворуч, у флігелі, – райвиконком. Навколо – чудовий сад, що уступами йде вниз. Сад орендує артіль і хазяйнує в ньому похижацьки. Це і не дивно, бо в складі цієї «артілі» є один бувший поміщик, один бувший старшина, Шолох. У райвиконкомі уже стоїть питання про те, щоб сад від артілі забрати і передати «Селянському Будинкові», що, безумовно, буде найдоцільніше. Секретар райпаркому тов. Маслаков, який довго прожив в Америці, гадає тут заснувати невеличке досвідне поле і садовий питомник.

Любечани хліборобством мало займаються, бо ні на чому. Годує їх Дніпро. В старі часи Любеч постачав на всю дніпровську флотилію капітанів, штурманів і челядь на пароплави. Підчас революції їм прийшлося трохи гірко, особливо капітанам. Капітани, щоб не померти з голоду, почали горшками торгувати. Але цього літа Дніпро знову їх покликав до себе на працю. Капітани ожили і горшки свої занедбали (Лісовий, 1928, с. 56-58).

[20-і роки XX століття, містечко Радуль] Радуль – містечко. Але цього мало. Радуль – шматок справжньої корінної Росії, закинутий у подніпровські чернігівські ліси, що колись стіною стояли на сотні верстов навколо.

Радуль населений старовірами, які більше двох сот років тому втекли сюди од Москви, щоб зберегти свою стару віру од нечестивих ніконіян.

А потім Радуль – містечко, яке живе виключно Дніпром та

сокирою. Землі у радульців немає, та й земля тут – голий пісок.

Дніпро – от хто годує радульців!

І так уже повелося здавна, що на весні радулець їде на сплав за отамана сплавника, стерновим, матросом, дихає й живе широким простором Дніпра, а взимку бере сокиру в руки і йде в ліси за Пінськ, під Смоленськ і там валить дерево.

Коли ви дивитесь на радульські будиночки, що витягнулися вздовж вулиці, то у вас з'являється вражіння міщанської заможности.

Віє міцним своєрідним і нерухомим побутом. На вікнах чистенькі занавісочки, вазончики, сами будинки схожі на стоги сіна. Тини й ворота високі, кремезні. Коло воріт лавки з накриттям, щоб зручно було відпочивати: в негоду – захист від дощу, у літку – від спеки. На кожних воротах прибито або хрестика, або іконку (Лісовий, 1928, с. 63).

[20-і роки ХХ століття, містечко Седнів] Старовинний панський парк. Трохи запустілий, трохи спустошений, але прекрасний. Упирається він в урвище, що падає просто у Снов річку. Вона вибігає з лісу, обмиває жовті кручі, по яких, як ластовині гнізда, біліють хатки, а над зеленими шапками дерев вирізується своїми зубцями башта старої «Лизогубівської Кам'яниці».

Крізь дерева видно поле, ліси, далекі села. Простора далечінь, що зараз затьмарена смугами дощу.

Річка переперезана греблею. Вода з шумом проривається повз місток і крутить двадцять млинів і кілька десятків шерстобитень, а потім, вирвавшись, вільнотече по луці з невеликими вербовими левадами.

Оце вам і буде Седнів, старовинне слов'янське городище, старіше, може, за Чернігів і інші давні, «городи». У Седневі сила пам'яток з доісторичної доби: могили, будови і т. ін. Все це поховано у землі і жде свого дослідувача, який розгадає ті таємниці.

А зараз Седнів красиве містечко, де дуже розвинуте чинбарство, шевство та виробка простого селянського сукна.

Само населення ділиться на дві частини, що між собою різко odrізняються по соціальним ознакам. З одного боку, маємо, так званих «кожем'яків», які займаються кустарним промислом і їм же належить краща земля, а з другого – тут живуть і «хлібороби». «Кожем'яки» – це типові міщани, може, нащадки давньої торговельної седнівської аристократії. Правда, вони про це не знають, але пихи в них стільки, що

й без цього їм її досить. «Хлібороби», так би мовити, нижча верства, бідніша (Лісовий, 1928, с. 148-149).

[20-і роки ХХ століття] На широких горбах, там, де колись починалось старе козацьке Дике Поле, тепер розташувалось місто. В стародавні часи польська шляхта збудувала тут замок, що мав стерегти запорозькі ватаги та татарські загони і не пускати їх на Брацлавщину. Не раз під мурами замку бухкали важкі гармати, гупали гаківниці, а польське лицарство та козацтво сходилось у страшному кривавому герці на шаблях. Не раз під його мурами стояли селянські натовпи, що виведені з терпцю, починали чинити свій суд і розправу над панами. Пани тоді кидали свої хутори й маєтки і тікали сюди, де й відсиджувались, аж поки не приходила допомога. Не раз вода двох степових річок червоніла кров'ю, а на валах і на полі чорною хмарою крутилось з хижим криком чорне гайвороння, виймаючи очі в убитих, що розкинувшись горілиць, дивились мертвими очима в чорне небо, засіяне зорями. Не раз по полю і на валах ходили скорботні постаті жінок і шукали серед трупу батьків, милих, чоловіків і братів! Не раз на валу стояли шибениці і палі, на яких висіли і корчилились то тіла панські, то козацькі, то мужицькі, залежно від того, чий був верх. Боротьба тоді була жорстока, а місто це було славне на всю Польщу і на всю Україну.

Але відшуміла давня боротьба. І місто поволі обернулось у мізерний повітовий центр так званого «юго-западного краю». Замок зник, мури й вали заросли садами, а натомість над містом панувала червона пожежна каланча. Місто населювали урядовці, дрібна польська шляхта, євреї і міщани. Місто жило тихо, мирно і скніло.

Жив у цьому місті здавна єврей Мошко. Мошко був не якийсь там Фішман, що теж проживав здавна тут. Мошко був бідний, а Фішман був багатий. Фішман тримав у посесії цілі панські економії, мав свого власного млина, броварню, цегельню і... Та хто знав, що мав Фішман. Одно слово, Фішман був самою багатою людиною у місті.

Мошко такою повагою не користався. Мошко був тільки всього бідний шапошник. Хліб він їв гіркий, а його клієнтами здебільшого були такі ж бідні люди, як і він сам. Він ходив по дворах, скуповував різне старе барахло і з того потім шив шапки та кашкети. В базарні дні він виносив свій товар і ходив поміж селянськими возами. Селяни його знали і охоче купували в нього собі кашкети. Так жив Мошко.

Жив Мошко десь на «старому місті», у вузькому провулкові, а де

саме, ніхто добре не знав з тих, кого він величав панами. Його халупка дивилась просто під кручу, де влітку воняла дохлими собаками та гнилою водою річка і труїла своїми міязмами всю вулицю. Жив і вирощував свою сім'ю (Лісовий, 1930а, с. 50, 51).

Містечко Коростишів є, безсумнівно, дуже старовинна селитьба. Було навіть висловлювано думку, наче саме тут був старовинний древлянський Коростень. Вже старі автори згадують про цікаві зроблені тут археологічні знахідки, – поганський кам'яний жертівник, що його знайдено у ріці, доісторичні вироби з глини тощо. За вісмидесятих років біля Коростишова зроблено було археологічні досліді і роскопи професором В. Б. Антоновичем і знайдено декілька типів старовинних погребів. В самому містечку є сліди колишніх валів та шанців; згідно з переказами, тут існувало колись велике місто, що було знищене татарами. На місцевих кладовищах заховалися дуже старовинні хрести, а в урочищі Хминичах – старовинний глибокий колодязь. За XVI-го століття Коростишів був маєтком Філона Кмити, воєводи Смоленського, старости Чорнобильського і гетьмана литовського; Кмита одержав цей маєток, як спадщину від свого батька, що одержав маєток по грамоті литовського князя Олександра. Року 1565 Філон Кмита продав Коростишовський маєток («будучи на той час пенендзей велико потребен», як сказано у купчій грамоті) своєму родичу Івану Олізарові «за 400 коп. грошей монети і лічби великого княжества литовського». Один з його нащадків, Густав Олізар, набув де-якої відомости, яко польський поет. Син його Кароль Олізар збудував гарний палац на лівому березі Тетерева (що згодом був напівзруйнований) і назвав одну з скель на протилежному березі іменем польського поета Фелінського. За часів Хмельницького уроженець Коростишова Небаба організував ватагу гайдамаків, що була після багатьох пригод та боїв з поляками знищена біля Мозира загоном Воловича; за вини Небаби генерал Врангель 1665 року виправив з мешканців Коростишова велику контрибуцію, а його офіцери Орел та Бурчак з свого боку пограбували селян і землевласника. Року 1634 тут було збудовано перший постійний міст на Тетереві, а року 1779 Коростишову надано грамотою короля Станіслава-Августа права міста і в ньому встановлено аж сім ярмарок. Після 1863 року поляки Олізари продали цей маєток Племяннікову; під час продажу зараховано в маєтку землі «удобно!» 4325 десятин,

лісу 20599 десятин і землі «нездатної» 304 десятини. Далі маєток перейшов до інших власників; в наслідок вирубання лісів землі «нездатної» стало далеко більше.

За вісмидесятих років Коростишів був звичайним підупалим та брудним містечком. В ньому було біля 5200 постійних мешканців (здебільшого євреїв), дві церкви, костьол, лютеранська кірха, гарна поштова станція, німецькі ковбасні, заводи пивоварний (бровар), винокурний (горільня), шкляний, шкіряний, смолокурні, лісорізнні, шість німецьких невеликих сукенних фабрик, паперова фабрика й чимало каменярень граніту. Єврейські хати не загороджені, не мають садиб, тому вулиці поплутані; усюди страшна грязь. Велику вагу для містечка мала вчительська семінарія, що її переведено сюди з Києва 1873 року; в семінарії бувало до 100 учнів (з них 40 пансіонерів в інтернаті). Будинок семінарії (з домовою церквою і численими офіцинами, де живуть пансіонери та вчителі) міститься на північно-західньому краї містечка і в оточений гарним садом (в українській літературі він згадується тільки в оповіданні Васильченка «Оксана», – стор. 22); але щоб дістатися до цього гарного саду, доводиться перейти усе містечко, що його вулиці (особливо улітку) наповнені такими пахощами, які одбивають охоту по них мандрувати...

Цілковиту протилежність до містечка з його скученими брудними хібарками й нужденними крамницями (де разом продаються дьогіть, бублики, цукор і парфюмерія) являла собою «дачна» місцевість на правому березі ріки. Це є ціле окреме маленьке місто, що утворилося в 1870-х роках минулого століття; воно заселялося здебільшого тільки влітку найзніми (головним чином з Києва). Тут окремі невеличкі садиби і гарні чистенькі домики пороскидані були у зацілілій частині старого лісу. Біля самого порогу дач росли столітні сосни; гранітовий і піскуватий ґрунт, вкритий глицею, буває сухим завжди, навіть зараз після дощу; повітря напоєне смолистими випаруваннями і ароматом квітів; зі скель б'ють подекуди високо гарні джерела хрустально-чистої води; неглибока ріка з чистим піскуватим дном і прозорою, трохи залізуватою водою постачає чудове купання, для чого на ній було збудовано чимало гарних лазеньок; гони човнами і прогулки по лісах набувають особливої привабливості завдяки мальовничим скелям на обох берегах ріки; молоко, фрукти й інші споживні запаси були дуже дешеві, а все потрібне з крамниць приносили крамарі додому. Крім того, у містечку були аптека, телеграф, поштова контора, візники для поїздок і т. и., –

отже всі вигоди; близькість губерніяльного міста Житомира (26 верст) давала змогу навіть подекуди дамам повештатися по модних магазинах. Єдина невгода цієї дачної місцевості, що робила її неприступною для багатьох киян, – це є значне віддалення від Києва (100 верст) і убійче первісне диліжансове сполучення; тому до Коростишова їздили на дачі влітку тільки ті люди, що були вільні на все літо; дуже заздрили цим щасливцям ті, що примушені були жити по дуже тісних, набитих народом, шумливих та порошних дачах у Боярці, Мотовилівці, Святошині й Китаєві.

Але околиці Коростишова цікаві не тільки своєю мальовничістю і здоровим лісовим повітрям, – вони приваблюють спостережників також і іншими особливостями своєї природи. Перш усього заслуговує на увагу місцевий граніт, що дає себе знаки тут на кожному кроці і відслоюється на обох берегах ріки у формі величніх скель. Що до загального характеру свого краєвиду, то тутешні скелі відрізняються від описаних вище диких і похмурих урвищ в околицях Козіївки, Городська та Мининів. Більша частина Коростишівських скель вже не заховала свого первісного вигляду: оброблених столітнім звітрюванням заокруглених моховатих скель тут о мало; тут рідкої з гранітових скиб, що визирнула на поверхню, не торкнула рука людини, на рідкій з них не було колись влаштовано каменярень. Здебільшого вершки або гребні гранітових скель тут зруйновані, порозламані, вкриті ямами, кинутими каменярями, засипані усіляким грузом, що залишився після розроблювання, а ті скелі, що виступають на самому березі ріки, усипані від вершку до самого підніжжя кутоватими відламками більших або менших розмірів і перетворені наче в штучні розсипища. Каменярень тут є чимало і тепер; походяючи по лісу, раз-у-раз доводиться чути характерні удари молотків по камінню. Тутешні каменяри – здебільшого італійці, нащадки тих чистокровних італійців, що їх колись викликав до себе устаровину один з землевласників Коростишівського маєтку для розроблення граніту; вони вже почасти поріднилися і змішалися з нашими селянами; у працях по каменярях приймає участь чимало й тутешніх українців. Підприємливі італійці являються теж власниками більшості дачних домиків, що їх оддають у найми приїзним. Граніт являє тут багато відмін. Найбільш розповсюджена тут середньозерниста відміна з досить правильними паралелепіпедальними кристаликами скалинця-ортокляза, приємної сірої барви, дуже міцна, однорідна й тривала. Рідше трапляється так

званий пегматит, – грубозерниста відміна, що в ній зерна мутно-білого скалинця досягають розмірів людської голови, а гнізда лосняку бувають завбільшки з долоню та такі самі зерна сірого кварцу. Трапляється і надзвичайно міцна, гучна при вдарі, синювата дрібнозерниста відміна. Найбільш розроблюється середньозерниста відміна, – так званий «Коростишівський тип» граніту; вибори з нього (щаблі або приступки для сходів, пам'ятники і т. и.) вироблюються в тутешніх каменярнях і постачаються у величезній кількості до Києва (усі сходи в кам'яних домах Києва зроблено з Коростишівського Граніту). Кількість граніту, що здобувається щорічно по тутешніх каменярнях ручною працею і за допомогою пороху, доходила тоді до 2000 кубичних сажнів. Рідких мінералів в цьому Граніті досі не знайдено; в ньому не трапляється ані турмаліну, ані гранату, і чорний лосняк дуже рідко заступається білим; гнейсів, що звичайно зустрічаються по інших наших гранітових обсягах, тут теж не спостережено (Тутківський, 1923, с. 150-152).

На правому узбережжю Дніпра, біля підніжжя маєстатичних горбів, у Канівському повіті, притулилося невеличке і, на жаль, мало відоме у нас «містечко» Трахтемирів. Згідно з даними офіційної земської статистики (1915 р.), це містечко належить до Ходорівської волості і містить у собі 156 дворів (на 42 десятинах садиб) та більш тисячі мешканців, має одну неправильну вулицю завширки від трьох до п'яти сажнів та два відокремлених кутки. Дахи хат здебільшого солом'яні (тільки три хати мають залізні дахи). На вигляд воно зовсім не скидається на «містечко», а скоріше на середнє село і належить до числа зубожених, занепалих містечок, що їх є чимало в нашій країні. За так званих «добрих» старих часів чимало власників сел клопоталися про перейменування їх на «містечки» та про призначення в них ярмарків (зрозуміло, з метою прибутків); але згодом такі штучно-утворе ні містечки, як що вони по природньому своєму положенню не відповідали умовам торговельного розвитку, неминуче потрохи занепадали і в сучасну добу, продовжуючи носити назву «містечек», нічим не відрізняються від звичайних сел. Таким є й сей Трахтемирів.

В історії України Трахтемирів відігравав другорядну лише роллю. Це є, безсумнівно, дуже давня оселя: в ньому заховалося досі старе городище, де знайдено річі неолітичного та бронзового віків; біля

села існують доісторичні печери у лісі, також становиська кам'яного віку та городища. У писаній історії Трахтемирів згадується з XVI-го століття, коли його оддано Стефаном Баторієм козакам. З тої пори він називався «козацьким містом». Під такою назвою він згадується й в «книзі Великого Рисунку» («Книга Большого Чертежа, 1627 року»). Згодом козаки заснували тут шпиталь для старих та поранених запорожців. Через Трахтемирів ніколи не проходив який-будь важливий військовий або торговельний шлях і тільки повз його біжать нині по Дніпру прудкі пароплави, як колись пливли повз нього важкі човни Олега та швидкі човники запорожців. Можна сказати, що як давніш історичне життя, так тепер економічне життя йде повз цього забутого містечка. Тут нема фабрик, заводів, особливих промислів або кустарного (хатнього) виробництва. Тільки біля самого підніжжя горбів, недалеко від церкви, в невеликих відкритих ямах-каменярях здобувається селянами гарний жорновий камінь, – грубозернистий третинний пісковець, що тут же на місці переробляється на жорни; їх вироблювано .на рік не більш як 100 або 110 штук. Це виробництво не надає містечкові промислового характеру. (Той самий твердий третинний пісковець виступає «заборами» й серед Дніпра недалеко від Трахтемирова) (Тутківський, 1923, с. 136-137).

Вулиця у Миргороді (Рудницький, 1914, с. 203)

2.5 СІЛЬСЬКІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ

Незважаючи на активні процеси урбанізації, *сільські етнокультурні ландшафти* відрізняє велика регіональна розмаїтість. У дослідженнях сільського етнокультурного ландшафту у порівнянні з містечковим простежується тісний зв'язок місцевої спільноти з територією, краще знання території, образне бачення простору.

Етнокультурний ландшафт, – натуральний ландшафт освоєний етносом. Поселенські й господарські системи, мова, духовна культура є атрибутикою етносів, але формуються в рамках можливостей, наданих натуральним ландшафтом. Тому, натуральні ландшафти наповнюються певним етнокультурним змістом.

Важливо, що поняття «етнокультурний ландшафт» не обмежується матеріальними субстанціями, а має семантичний шар, який створюється етносами й фіксується у фольклорі й топоніміці. Формується ментальна та духовна прив'язаність до ґрунту: селянин копає і зорає. Він лише видозмінює ландшафт, а не вибирає його ресурси. Дім селянина є символом осілості, *«він (селянин – авт.) сам – рослина: він глибоко пускає коріння у «власний» ґрунт»* (Воловик, 2013). Головним досліджуваним типом етнокультурного ландшафту при цьому є сільський, оскільки він щонайкраще віддзеркалює етнічні аспекти взаємодії людини й ландшафтів.

Сільський ландшафт представлений у комбінації з іншими типами і може включати панські садиби, садиби, сільськогосподарські колонії, монастирські або інші сакральні території, садово-паркові комплекси. Зональні та регіональні відмінності до ведення сільського господарства проявляється в особливостях форм розселення, національних традиціях місцевого населення (рис. 2.6). Необхідно розмежувати складові частини досліджуваного поняття.

По-перше, слово «етнокультурні» можна вживати при аналізі культурних ландшафтів, що характерно для регіону або субрегіону. Якщо здійснюється аналіз окремих культур (української, польської, російської), за доцільне вживати термін «культурний ландшафт» з вказівкою відповідного етносу (наприклад, український сільський культурний ландшафт).

По-друге, поняття «сільські етнокультурні ландшафти» включають до свого складу як сільські селитебні, так й інші класи

антропогенних ландшафтів, які є периферією та ресурсною базою для селитебного ядра. У цій взаємодії можна простежити головні тенденції у колонізації регіону та особливості взаємодії ландшафту та етносу. Тим більше, сільські етнокультурні ландшафти є структуроформуючими у Поділлі і виражають тезу «етнокультурного ландшафту як регіону».

*Рис. 2.6 Робертсон Джордж. Погляд на Кенвуд, 1781 р.
(Landscape and Memory, 2006, с. 520)*

По-третє, терміни «село», «сільський» етимологічно можуть означати як поселення (селитебний ландшафт), так і аграрні території (сільськогосподарський ландшафт), що дозволяє їх вживати у термінологічному апараті як антропогенного, так і етнокультурного ландшафтознавства.

Для українців «село» завжди асоціювалось з «поселенням» взагалі. В «Етимологічному словнику української мови» «село» означає (*селитва*) «основа, фундамент», (*селитьба*) «селище, садиба, будинок», *селище* «поселення; місце, де було село», (*селіне*) «поселення, земля», *сельбище* (застаріле) «поселення», (*заселище*) «заселене місце», (*оселища*) «садиба», *оселище* «місце поселення». У різних мовах варіанти «села» досить подібні: російська – *село*, білоруська – *сяло*, давньоруське – *село*, польська – *siolo*, чеське – *selo* «село; рілля», *sidlo* «місцеперебування», словацьке – *sedliak*,

болгарське – *село*, македонська – *село*, старослов'янська – **СЕЛО** означало «населене місце, двори, будівлі»; у праслов'янській мові *sedlo*, пов'язане із **sedeti* «сидіти»; ця лексична основа змішалася з основою праслов'янської *selo* «рілля», спорідненого з литовським *sala* «острів», латинським *solum* – «грунт», давньоверхньонімецькою *sal* «будинок, житло», лангобардським *sala* «двір, будинок» (Етимологічний, 2006, с. 209-210).

Село може мати й інші значення: 1) населене місце (*tentorium*; «*неселене місце, двори та житлові споруди*»; староросійське «селина» – місце, де розташоване житло); 2) поле, земля, ділянка землі з різними угіддями (Воловик, 2013). Тому, термін «село» вказує не на поселенський, а галузевий характер функціонування сільського етнокультурного ландшафту. Підкреслюючи цю тезу, Д. Дяченко зазначає: «*На землі працюючи, хлібороб може жити лише на селі*» (Дяченко, 1924, с. 5). Крім цього, з поняттям «землі», «ріллі» пов'язана самоідентифікація українського народу. Інколи «земля» набуває *сакрального* характеру і розглядається як один з матеріальних проявів Бога; прирівнюється до живої істоти (аналог Геї-Землі), за якою етнос має наглядати. Ступінь проникнення архаїчних і етнотрадиційних шарів, як найсакралізованіших складових сільського етнокультурного ландшафту визначають його цілісність та внутрішню гармонійність.

Розуміння «сільських етнокультурних ландшафтів» докорінно відрізняється від «сільських антропогенних ландшафтів», для яких характерна профанізація сакрального простору, з втратою етнокультурної складової. Сучасні сільські етнокультурні ландшафти проявляються у де сакралізації та переважанні профанної структури та позаетнічній уніфікації елементів традиційного етнокультурного ландшафту. В.К. Паучок для означення сільських етнокультурних ландшафтів вжив оригінальне поєднання термінології з антропогенного і етнокультурного ландшафтознавства: «*антропогенний ландшафт селянського типу*» (Паучок, 1993). Сільські культурні ландшафти у типологічному ряду розташовані найближче до натуральних: «*Село з його сумирними горбистими дахами, вечірнім димком, криницею, загорожами і тваринами повністю втрачається у ландшафті і у ньому потонає*» (Spengler, 2016, с. 97).

Сільські етнокультурні ландшафти – ландшафтні комплекси, які включають сільські селитебні та сільськогосподарські ландшафти, де

відображаються історично сформовані господарські, ландшафтні, естетичні пріоритети етносів, сакральні основи їх буття (Воловик, 2013) та відповідне просторове розташування: *«Село хоче мати догідний доступ до свого варстату праці, себто до своїх піль, до води, воно хоче бути забезпечене перед повинню»*.

Українські землі – це переважно рівнина, серед якої нема труднощів з морфологічного погляду для вибору місця під оселю. На більші труднощі натрапляють оселі, шукаючи води, бо вона не скрізь буває. На великих просторах, покритих лесом, є скрізь оселі, але ж вони є завжди над водою, хоч би це були й невеликі балкові. Простори поміж ріками осель не мають, лише винятково зустрічаємо там більші села – звичайно колонії або порозкидані одиницями хутори. Причина цього явища – труднощі, з якими доводиться викопувати глибокі криниці на межиріччі. Цим і пояснюється, чому наші оселі лежать розмірно рідко, хоч за те вони багатолюдні.

До околиць, де людина, закладаючи оселю, натрапляє на більші труднощі, належать у нас у першій мірі гори, далі – Полісся і, до деякої міри, височини, головню Поділля. У Карпатах людина займає під свої оселі і взагалі під житлову площу всі рівніші. А нижче розташовані простори. Тим то карпатські оселі лежать на дні долини, головню на низьких, надзаплавних терасах, щоб мати безпеку перед повинню. У вузьких поперечних долинах людина радо закладає свої оселі в кінтовинних, поширених долинах. Рідше зустрічаємо в Карпатах оселі на схилах та на низьких лагідних хребтах. У Карпатах бачимо тісний зв'язок між положенням і формою осель; ті, що на схилах і на хребтах – здебільше дрібні присілки й хутори. Велику роль в горах відіграє інсоляція, тим то оселі розташовані передовсім на схилах і терасах, звернених до сонця.

Ми вже згадували, що в усій нашій лесовій смузі оселі лежать у долині річок з погляду на близькість води, а в степах ще й – для охорони перед буревіями. Деяку відміну цього положення бачимо в подільських ярах, де одна оселя лежить біля одної, утворюючи пояси бо там близько і до води, і на плито, де розташувалися поля. В міру, як у подільських ярах посуватися від джерел до гирла, яри стають щораз глибші, їх схили щораз крутіші тим то в верхніх частинах подільських долин оселі лежать на їх дні, а в міру, як посуватися за течією ріки, вони лежать дедалі частіше на схилах і в гирлах бічних долин; в нижніх частинах ярів оселі не мають уже для себе місця в вузькій долині, вони розташовуються переважно високо над дном яру, на плято.

Зовсім відмінне положення осель у північній смузі наших земель. Тут оселі лежать саме подалі від рік на вищих сухих місцях, зокрема на горбах морен, на надмах тощо. Особливо дбайливо треба вибирати місце під оселі на багnistому Поліссі» (Кубійович, 1943, с. 349).

Крім «села», у контексті етнокультурного ландшафтознавства, цікавим буде виділення «сільської місцевості», до якої відноситься всі території розташовані за межами міських селитебних ландшафтів, з натуральними та антропогенними ландшафтами і населеними пунктами (у т.ч. і сільськими селитебними) (Воловик, 2013).

У моделі сільського етнокультурного ландшафту «ядром» є селитебний ландшафт, де у якості детермінуючого чинника культурного ландшафту була відстань між населеними пунктами. У культурній антропології на чільне місце у моделі вийшов чинник відстані, відповідно до якого інтенсивність освоєння прилягаючої до поселення території послаблюється з віддаленням від поселення і при досягненні певного радіусу стає економічно не вигідним. У середньому цей показник – 5-10 км.

Крім «ядра», потрібно виділити *периферійну ресурсну зону* сільського етнокультурного ландшафту. В.А. Шнірельман використовує термін «ресурсна зона поселення», межі якої окреслені радіусом одно- (поселення землеробів) або двогодинного (поселення мисливців) переходу від центру селитебного ландшафту. До таких зон відносять окрім сільськогосподарських угідь та лісових ландшафтів, ще частину селитебних ландшафтів, що відрізняються від села певними ознаками: *«В такому ж генетичному звязку з селом знаходяться присілки, виселки, слободи й хуторі. Шлях утворення цих форм поселення такий: первісні форми поселення – виселок і хутір-одинак, як показують самі назви, уявляють з себе виділення з села одного або кількох господарств, яке звязано з перенесенням господарських та житлових будівель на територію по-за селом, ближче до своїх господарських угодь. Маючи з початку звязок в адміністративному та земельному відношенні з селом, виселок, по мірі свого збільшення, стає все більш самостійним пунктом, перетворюючись в „слободу“, коли він впорядковувався по типу суцільних сільських поселень, або в хуторі (гніздо хуторів), коли він будувався по типу відрубів. В першому випадку він, по своїй будові, нічим рішуче не відрізняється від села й, звичайно, зветься іменням села, так: Шарапанівка Стара й Слобода Шарапанівська, Мурафа Стара й Слобода Мурафська,*

Старо-Луги й Слободо-Луги та інші. Таким чином, власне кажучи, слобода не з'являється формою поселення, а лише свідчить про походження нового поселення» (Населені місця, 1925, с. VIII).

Сільські культурні ландшафти є сегментом простору регіону, де відбувається взаємодія ландшафту та етносу, перетворюючи регіон на фоновий етнокультурний ландшафт з включеннями інших типів етнокультурних ландшафтів: *«Українське село зараз на перший погляд відрізняється від польського чи московського. Воно все розкинене на краєвидно гарній місці. Хати так і сховані серед зелених садків та плетених цвітників. Польський ні московський мужик не має цієї любові до цвіту та деревини. Зосібна Москаль прямо ненавидить деревини. Необгороджені хати так і стоять одна коло другої рядами вздовж болотяної вулиці. Вже тут бачимо культурну вищість Українця над його сусідами. Українець бажає гарного – він замагає своє село деревиною, завітчує цвітами» (Рудницький, 1921, с. 70).* Загальний поділ на типологічні таксони здійснюється з використанням моноетнічного заповнення ландшафту та врахуванням відповідних історичних зрізів. Це дозволяє виділити підтипи: українські сільські ландшафти, польські сільські ландшафти, сільські ландшафти руських старообрядців, німецькі сільські ландшафти, єврейські сільські ландшафти тощо.

У XVI сторіччі панські садиби найчастіше розташовувались на високому місці, з якого був обширний кругозір, недалеко від лісу або над рікою: *«За версту, приблизно, відстані вже видніється Вишня з її маленькими, чистенькими, критими здебільшого соломною хатинками, розсипаними по досить хвилястому плоскогір'ю, на якому вона розташовувалася. Наприкінці села, на децю більш піднесеному пункті, звідки відкривається розкішний далекий вид на всю околицю, видніється простенький, низенький будиночок... З тераси великої вітальні, вдалині, за садом, видніється малахітовий купол, а над ним золочений хрест, яскраво осяяний хрест. Це – купол церкви над склепом із тілом М. І. Пирогова» (Воловик, 2013, передмістя Вінниці) або «На схід від м. Вінниці, з лівого боку річки Вінниці, що впадає в місто ж в Буг, по косогорах і хвилеподібних пагорбах, тягнувся суцільний ліс, у довжину на 12 і більше верст, завширшки на 2 і більше версти. Весь цей простір землі належав до м. Вінниці... У цих лісах, по височинах і ярах селилися селяни і козаки, що проходили з різних місць і ховалися ближче до міста від набігів татарських. Вони заводили тут хутори, сади, пасіки та інше господарство. Від цього і*

досі, передмістя м. Вінниці, носять назви – слобідка, садки, малі хутори, старі чи великі хутори. – Малі хутори, інакше називаються Педьки. Поселення розташоване на досить піднесеній місцевості, звідки можна бачити околиці на північ на 30 і більше верст в довжину і ширину. Розташування Педьків перетинається великими і глибокими ярами, в яких давно була вода, а в деяких і тепер ще є ставки і колодязі. На місці колишнього лісу, залишки якого ще тепер видно, скрізь розведені хороші фруктові сади, що дають чималий дохід мешканцям. У давнину, всі ці місця рясніли в безлічі ставками з рибою, колодязями з гарною водою, численними пасіками і навіть дикими звірами, – і за переказами, служили місцем для полювання міських воєвод та інших панів польських, а для всіх інших мешканців місцем та літніх гулянь» (Анонім, 1869, с. 294-295, передмістя Вінниці) або ще одне передмістя Вінниці: «Село Тяжилів розташоване на відстані 3-х верст від Педек на північ, на рівнині, відкритій з усіх боків. Звичаї у жителів, при різних випадках життєвих, ті ж що і у міщан Педьків. Займаються виключно землеробством, за степовим розташуванням їх господарського побуту, – і витвори землі вигідно збувають у м. Вінниці. При селі знаходиться цвинтар – старий і разом новий; заведено не раніше 1830; а до того часу ховали на вінницькому міському цвинтарі» (Анонім, 1869, с. 302-303, передмістя Вінниці).

Часто садиби були подібні до невеликого замку з відповідними фортифікаціями (рис. 2.7). Башту або бійницю будували на 1-2 поверхи, частокіл – з дубових палів. У великих панських садибах закладали сади (італійські віридарії або джардини), засаджені місцевими породами, створювали ставки, квітники.

У ХІХ сторіччі в'їзд до села мав свою браму, не завжди справжню, інколи у вигляді куреня або сторожки і називали цариною. Це був не лише в'їзд, але й огорожена та засіяна земля, а інколи й вигін. Центр села представлений *вигоном* або сільською площею, на якій розташовані декілька крамниць, корчма або шинок, школа і церква з розташуванням поруч цвинтарем: «Існуючий поділ села на частини, або, так-звані, «магали» (турецьке слово, що означає частину, квартал), дає можливість децю більше орієнтуватися у питанні, що цікавить нас. З цього поділу і збережених назв окремих частин видно, і саме заселення місцевості відбувалося поступово, частинами, причому заселення лівої сторони «річки» ... відбулося значно раніше правої її сторони. Так, на лівій стороні річки знаходиться частина села, яка досі

називається «Старе місто», тобто старе містечко; про час заснування його не збереглося жодних звісток; там зазначають тільки старий цвинтар (так званий «Старий цвинтар») і сліди фундаменту старої церкви» (Побереж'є, 1898, с. 67-68, село Кісниця Могилівського повіту, кінець XIX сторіччя). На великих кладовищах будували каплиці, а у Галичині ще й ставили трупарні (морги).

Рис. 2.7 Вид з Глорієтти на палац і село Лакніц, 1834 р.
(Hints on landscape, 2014, с. 139)

У XIX – початку XX сторіччя у межах українського села формується характерна етноландшафтна структура: *сельбище, центр (сакрально-тафальні ландшафти), виробничо-побутові об'єкти*. Сельбище займало територію, у межах якої розташовані селянські двори, головна сільська вулиця, об'єкти інфраструктури. До центру віднесено частину сільського ландшафту з церквою або громадською управою.

Вигляд української хати, з одного боку, підкреслював естетичні смаки селянина, його характер, індивідуальність, з іншого – унікальність, неповторність того місця на землі, де цей будинок розташований. Але архітектурні особливості української хати залишаються незмінними упродовж 500-600 років: «...селянин наш, який жив ще за середніх віків, так і нині живе у тій самій «предківській», мовляв, хаті, з того самого матеріялу зроблений, ще й таким самим примітивним робом, як тоді робилося. Ті-ж самі стіни з лози плетені або очерету роблені, така сама солом'яна або

очеретяна покрівля. Нестеменно, як от у дикунів з Південної Африки!» (Дяченко, 1924, с. 6).

Присадибна ділянка двору українського селянина включала садові ландшафти та город. Хоча сади до кінця XIX сторіччя інколи зустрічаються у межах сусідніх лісових масивів, що пов'язано з існуванням таємних садиб, де селяни могли переховуватись під час воєн. У XIX сторіччі сади від дороги відокремлювались або тином, або завалами (місцева назва – «окопи») (рис. 2.8). Досить часто загорожі обсаджували вишнями та черешнями. Дерева у садах саджали хаотично. Часто садові ландшафти були не обгороджені і використовувались для випасу великої рогатої худоби з усього села. Ґрунти присадибних ділянок завжди добре угноєні, доглянуті та інтенсивно використовувались.

Формування *периферійної ресурсної зони українського сільського культурного ландшафту* пов'язане з домінуванням хліборобства у природокористуванні. Чинниками регіонального виокремлення хліборобства були компонентні, у першу чергу кліматичні умови та ґрунтові ресурси.

Рис. 2.8 «Окоп» навколо селянського саду у XIX сторіччі

У XIX-XX сторіччях периферійна ресурсна зона пов'язана з сільськогосподарськими угіддями з переважанням черезсмужної та відрубної форми землеволодіння. При ділянково-черезсмужній різновидності орні угіддя розміщувались у різних частинах поля, черезсмужно з ділянками інших господарств, що сприяло трьохпільній сівозміні та випасу худоби на толоці і по стерні. При відрубній – орні угіддя розташовані в одному місці (відрубі) і не були пов'язані з сусідніми ландшафтними комплексами

обов'язковою сівозміною.

У 20-х роках ХХ сторіччя переважав ділянково-черезсмужний різновид орних угідь, але смуги були настільки вузькими, що *«селянин не міг розвернутися ручкою коси на своєму полі, тому що поле було вужче, ніж розмах коси»* (Історія, 1937, с. 59).

Подібний підхід існував і при черезсмужному різновиді лісових володінь. Його формували селянські сади або *левади*, розташовані у лісах поміщиків. Це була невелика галявина з насадженими фруктовими деревами. Селянин мав право збирати у своєму саду фрукти і траву, випасати худобу, але не мав право орати землю, будувати хату, рубати дерева поміщика. Але з часом, шляхом самозахоплення українські селяни переводили сади в орні угіддя, інколи тут й оселялись. У Д.С. Шилкіна є опис левади Подільської губернії кінця ХІХ сторіччя: *«Садки і левади це зазвичай простори без певних меж, вкриті розрідженим поміщицьким лісом, між яким розташовані старі, криві, дикі фруктові дерева. Фруктових дерев по суті немає зовсім, а якщо і є іноді кілька диких груш і яблунь, так званих «кислиць», то користі від них немає зовсім ніякої. Сіна серед дерев у тіні буває мало...»* (Шилкин, 1904, с. 82).

Села переважно були пов'язані з найближчими містами або містечками, селяни бували там на ярмарках і тижневих торгах, окремі селяни, які переїжджали до міст, підтримували зв'язок зі своїми рідними селами. Роль посередників між міськими і сільськими формами життя відігравали підміські села, передмістя і малі містечка: *«Село Могилівка представляє власне нерозривну частину містечка Дунаєвець Ушицького повіту розташованих на великій шосейній дорозі, що йде з Проскурова до Кам'янця. Якщо їхати по шосе у напрямку до Кам'янця через Дунаївці, то доводиться проїжджати через дуже жваву в торговому відношенні і досить чисту частину містечка, забудовану великими будинками і сукняними фабриками німців-колоністів. У центрі поселення, на перехресті широкої вулиці, видно праворуч, серед старовинних кам'яних будинків, за великою кам'яною стіною, Вознесенська церква, перероблена зі старовинного костельного будинку колишнього капуцинського монастиря, а ліворуч, наприкінці вулиці, видніється гостроверха кірха збудована недавно. Далі, проїхавши по шосе ще раз серед досить чистих будиночків, де розміщуються поштове відділення, поштова станція, каретна станція, різні заїжджі будинки і корчми, в'їжджаєш в село, де живуть селяни в своїх білих, критих соломою, хатами, оточених*

садками та городами. Тут розпочинається село Могилівка. На повороті шосе вправо височить нова кам'яна досить гарна церква села Могилівки, освячена 1898 р.; через дорогу, трохи нижче, серед селянських хат, притулилася старенька почорніла дерев'яна церква, оточена великими ясенями та липами. Це відмінена Св.-Михайлівська церква села Могилівки» (Сецінській, 1904, с. 402-403). Подібний приклад характерний і для передмістя Могилів-Подільського наприкінці XIX сторіччя: «Недалеко від Серебрії зустрічаємо інше село, Немію, що становить ніби передмістя Могилева. Майже біля кожної садиби помічається невелика «керничка», здебільшого необгороджена і оброблена рівно стільки, щоб можна було зачерпнути води; всі вони збігають в одне загальне русло вздовж вулиці і потім у ту ж річку Дністра. Наприкінці села увагу проїжджого привертає чудовий фруктовий сад, який поступово переходить у величезний парк, розбитий за всіма правилами садівничого мистецтва на просторі кількох десятин. Ретельно розчищені і висипані білим піском доріжки в'ються і перехрещуються в усіх напрямках між групами різних дерев ... У глибині парку квітник і будинок власника, прикрашений різьбленням та іншими прикрасами, витончений і красивий на перший погляд, але не має якогось певного стилю. За словами візника, це володіння місцевого пана маршалка» (Путевые, 1885, с. 654-655).

Українські селяни переїздили у передмістя містечок, з передмість до самих містечок, а з містечок до більших міст. Структура українських сільських культурних ландшафтів середини XX сторіччя – початку XXI сторіччя втратила ознаки етнокультурних, змінившись сільськими селитебними та сільськогосподарськими антропогенними.

Початок впливу найпоширенішої, **польської етнокультури** припадає на XV-XVI сторіччя. У XVIII сторіччі найбільшими землевласниками в Україні стають польські магнати Любомирські, Потоцькі, Яблоновські, Чарторийські, Сангушки, Браницькі. Поруч з селами формуються фільварки та садиби з палацово-парковими комплексами: «Але нареши́ти на схилі гори над лісом прямо перед нами видніються руїни замку; темний силует їх з ажурними вежами і стінами, що нагадують середньовічні руїни в Західній Європі, різко виділяється на синьому тлі липневого неба і ще здалеку привертає увагу пустельника. Дещо нижче прекрасний поміщицький будинок, або вірніше палац витонченої сучасної архітектури, оточений садами,

парком і лісом. Дорога підходить до самої панської садиби, а природний скельний ґрунт, згладжений і розчищений належним чином, якнайкраще замінює бруківку; проти двору з іншого боку дороги панська економія – всі кам'яні масивні споруди; далі потягнулися селянські хати. Це село Бронниці, володіння графів Вітгенштейнів» (Путевые, 1885, с. 675-676). Земля у садибах поділялась на селянську (українську, частково польську) і садибно-фільварочну (переважно польську).

Ландшафтна структура садиби (фільварку). В українській літературі використовується термін «садиба», «маєток», у польській та німецькій мові вживають фільварок (пол. Folwark, від нім. Vorwerk – хутір, ферма). У Польщі, Литві, Україні та Білорусі у XIV-XIX сторіччях багатогалузеве господарство, засноване на праці кріпосних селян і орієнтоване на виробництво збіжжя на продаж. В Україні фільварки вперше з'явилися в Галичині у XV сторіччі. У більшості українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, фільваркова система господарювання впроваджується із середини XVI сторіччя. Окремі фільварки почали спеціалізуватись на сільськогосподарських промислах: поташ, бортництво, гуральництво. У XIX сторіччі через неприбутковість почали занепадати. У Галичині фільварки називались панськими (шляхетськими) господарствами і збереглися до 1917 року.

За інвентарним описом, класичний фільварок XVII сторіччя складався з двох частин: подвір'я фільварку та фільваркової ріллі, як відображено в описі маєтку Ольбрехта Кохановського: *«Західна межа кобиленських ґрунтів проходила майже під самим селом Калетинцями над р. Нетяги. Це були старі хутори під назвою Нетяги, що тяглися за течією річки того ж імені, примикали до величезного на той час ставу і лісу. На захід від Нетяг, у верхів'ї р. Хомутної було старе село Телепінчин Ріг. Поселення ці вважались королівськими та належали до Вінницького замку. Кобиленські маєтки ще у XVI ст. були вкриті багатим попарним лісом. Ліси за системою річки Кобильної складали східну околицю величезної лісової смуги, що простягалася по всьому верхньому Побужжю, аж до прокурівського повіту. Ця лісова смуга, що захоплювала північну половину вінницького повіту, носить досі назву «лисиці», а простори на південному сході від р. Кобильної – «степи». У XVI ст. кобиленські ліси (лівий доплив Десни) були вкриті лісовими пасіками та хуторами. З більших поселень було велике село Кобиле (Кобиля, Кобильня), с. Половецьке та Козині хутори»* (Нейман, 1890, с. 113); *«Не мени енергійний був Кохановський. Він суцільними*

масивами вирубував ліси на споруди Коханграда і Козинцях, збільшивши цим значно орні простори. Крім спорудження солідного Коханградського замку, він зробив і інші капітальні споруди: 6 нових млинів, коханградську греблю через р. Кобильну» (Нейман, 1890, с. 118).

Подвір'я, яке огорожувалось тином або частоколом, складалось з житлових приміщень (1-3 будинки), комплексу господарських будівель: кухні та пекарні, комори, лазні, погребі, льохи, возовні, солодовні, бровари, винниці, гумно зі стодолами і клунями, стайні, шопи, хліви. На подвір'ї або поруч розташовувались великі рибні ставки, пасіки, млини.

В.Б. Антонович, описуючи територію Брацлавщини, згадує маєтки Грановських, дисперсно розташованих у районі Кам'янецького, Летичівського і Брацлавського замків. Автор зазначає особливість природокористування у ресурсній зоні садиби: *«...Важинський лише невелику відносно частину великих полів Гранівщини розорював під хліб. Решту поля він перетворив на пасовища і відгодовував... волів, корів, овець, кіз та свиней... Значний дохід власник мав із свійської птиці. Зрештою, важливу галузь представляло бджільництво. Зате, ми не зустрічаємо жодного натяку на городництво та садівництво»* (Антонович, 1888, с. 84).

У XIX сторіччі до ядра садиби входив панський будинок або палац (рис. 2.9), садово-паркові ландшафти, оранжереї, виноградники, городи, ставки, ліси тощо. М.В. Симашкевич описує англійський парк у селі Голодьки поміщика Сарнецького; сади та парк селі Гущинці графа А.І. Холоневського *«розташованого зі своїми розкішними садами і парками на скелі, біля підношви якої розбиваються з шумом спінені хвилі Буга!»* (Симашкевич, 1875, с. 265); розкриває ландшафтні особливості місцевості «Маринка», яка входила до складу маєтку графа А. Красицького у с. Мушкупинці Ушицького повіту: *«Уявіть собі скелю тієї ж породи, як і в Кривчику; але падіння води з гірського джерела, що розбивається по сходинках підвищення в піну, яка, вбїливши підношву гори, виливається розкішно по Мураві в Студеницю. Прямо проти цього чарівного водоспаду, серед самої річки височить фонтан до 30 ліктів висоти...»* (Симашкевич, 1875, с. 265). Практично у кожній садибі був цукровий завод, винокурня, млин.

У польських садибах переважали англійські пейзажні парки з палацом у центральній частині культурного ландшафту (рис. 2.10). Наприклад, у селі Ілляшівка, де власниками садиби були Т. Дорожинський (XVIII ст.), С. Букар (XIX ст.), І. Дорожинський (XIX

ст.), у структурі зазначені палац, пейзажний парк, офіцина, оранжерея тощо. Палац мурований з цегли, перед фасадом – круглий газон-партер; парк спадає по схилу до ставків; з південної сторони палацу був великий квітник з декоративними кущами. Зараз парк занедбаний, частину вирубано під садибу голови колгоспу.

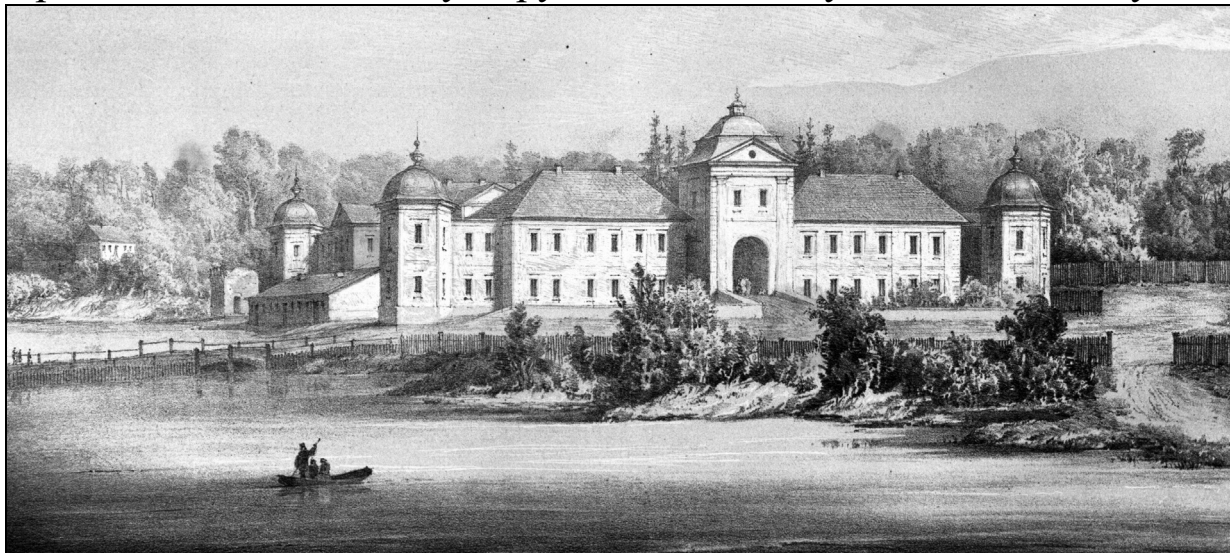

Рис. 2.9 Штиків. Палац Свейковського (кінець XIX ст.) (Orda, 1873)

Рис. 2.10 Англійський ландшафтний парк Мускау, на кордоні Німеччини та Польщі, 1833 р. (Hints on landscape, 2014, с. 167)

Садибні парки, як декоративний і економічний елемент, мали фруктові сади. Формування садових ландшафтів у польських фільварках відбувається наприкінці XVIII – початку XIX сторіч. Їх власники виписували фруктові дерева, було акліматизовано понад 500 сортів груш та яблук. Великі масиви садових ландшафтів були: Кам'янецький повіт (с. Калина) – поміщик Гумецький; Ново-Ушицький повіт (с. Дашківці) – поміщик Чернецький, Миньківський маєток графа Мархоцького; Проскурівський повіт (с. Михалківці) – поміщик Гавронський; Літинський повіт (с. Голодьки) – поміщик Сарнецький, Могилівський повіт (с. Верхівка) – поміщик Михальський; Вінницький повіт (с. Гушинці) – маєток графів Холоневських, (с. Сідлище) – поміщики Щеніовські; Гайсинський повіт (с. Нижня Кропивна) – поміщики Лончинські. У видовому складі саду переважали: яблуні, груші, сливи, вишні, абрикоси, виноград.

Ще одним декоративним елементом садиби був ставок, де розводили карпа, щуку, карася, ляща, лина, окуня, плітку. Риби було багато. Поміщики, власники млинів, ставків і річок були перед вибором: спускати воду і виловлювати рибу, або тримати воду, щоб працювали млини, а рибу ловити не скидаючи воду (Пажимський, 1997).

На початку XX сторіччя кількість фільварків різко скорочується, а після 1917 року у зв'язку зі зміною власності етнокультурна складова має мінімальний вплив на функціонування садиб та фільварків. Функціональне використання садиб змінюється, у них зазвичай розташовують управління колгоспів, сільради, школи та технікуми. У 30-х роках XX сторіччя вплив польської етнокультури спостерігається лише у селах з кількісним переважанням поляків.

Частина сільських етнокультурних ландшафтів проявилась у вигляді етнічних анклавів (німецькі (Воловик, 2016) та єврейські сільськогосподарські колонії (Воловик, 2004, 2005), села російських старообрядців та вірмен), дисперсно поширених територією регіону. Євреї не пристосовані до створення землеробського господарсько-культурного типу: *«На наші запитання євреям-колоністам, чому вони самі не ходять за плугом і не косять, вони відповідали: «На що я буду ходити за плугом? Про те є мужик, я йому заплачу, він і зробить, що міні треба»* (Чубинский, 1872, с. 189). Існування сільських етнокультурних ландшафтів зумовило розвиток ландшафтів містечок: *«...землеробство було однією з передумов зі створення міст з постійним населенням»* (Очерки, 1956, с. 15).

2.6 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИСИ СІЛЬСЬКИХ ЛАНДШАФТІВ

Я дуже люблю скромне життя тих самотніх володарів глухих сіл, що їх у Малоросії звичайно називають «старосвітськими» і що, як ветхі мальовничі домики, милі своєю строкатістю і цілковитою протилежністю в порівнянні з новою гладенькою будівлею, стін якої не промив ще дощ, даху не вкрила зелена цвіль, і позбавлений штукатурки ганок не світить своєю червоною цеглою. Я іноді люблю зійти на хвилину в сферу цього надзвичайно відлюдного життя, де жодне бажання не перелітає за частокіл, що оточує невелике подвір'я, за тин саду, повного яблунь та слив, за сільські хати, що його обступають, похилившись набік, завітчавшись вербами, бузиною та грушами. Життя цих скромних володарів таке тихе, таке тихе, що на хвилину забуваєшся і думаєш, що пристрасті, бажання й неспокійні породження злого духа, які збурюють світ, зовсім не існують і ти бачив їх тільки в ясному, осяйному сні. Я звідси бачу низенький домок з галереєю з почорнілих маленьких дерев'яних стовпчиків, яка йде навколо всього дому, щоб можна було під час грому та граду зачиняти віконниці, не змокнувши на дощі. За ним запашна черемха, цілі ряди низеньких фруктових дерев, затоплених багрянцем вишень та яхонтовим морем слив, покритих свинцевою матовістю; розложистий клен, що в холодку під ним постелено для відпочинку килим; перед домом просторе подвір'я з низенькою свіжою травичкою, з утопаною стежечкою від комори до кухні і від кухні до панських покоїв; довгоший гусак, що п'є воду, з малими і, як пух, ніжними гусенятами; частокіл, обвішаний низками сушених груш і яблук та килимами, повішеними провітрюватися; віз з динями коло комори, випряжений віл, що ліниво лежить коло нього, – все це для мене має несказанну принадність, може, через те, що я вже не бачу їх і що нам миле все те, з чим ми в розлуці (Гоголь, т. 2, с. 7).

Був уже вечір, коли вони звернули з великого шляху. Сонце тільки що зайшло, і денне тепло залишалося ще в повітрі. Богослов та філософ ішли мовчки, курячи люльки; ритор Тіберій Горобець збивав ціпком головки з будяків, що росли обабіч дороги. Дорога йшла між розкиданими групами дубів та ліщини, що вкривали луку.

Узгір'я й невеликі гори, зелені й круглі, як куполи, іноді перемежовували рівнину. В двох місцях показалаь нива з достигаючим житом, і це було ознакою, що незабаром має бути якесь село (Гоголь, т. 2, с. 132).

Панський дім був низенький, невеликий будинок, які звичайно будувалися в старовину в Малоросії. Критий він був соломою. Маленький, гострий і високий фронтон з віконцем, схожим на зведене догори око, був увесь розмальований голубими й жовтими квітами та червоними півмісяцями. Він спирався на дубові стовпчики, до половини круглі і знизу шестигранні, з вигадливою обточкою вгорі. Під цим фронтоном був невеликий ганок з лавами по обидва боки. З обох боків біля дому були піддашки на таких самих стовпчиках, де-не-де кручених. Висока груша з пірамідальною верхівкою й тріпотливим листям зеленіла перед домом. Кілька комор у два ряди стояли серед двору, утворюючи ніби широку вулицю, що вела до дому. За коморами, біля самих воріт, стояли трикутниками два льохи, один проти одного, криті теж соломою. Трикутна стіна кожного з них, з низенькими дверима, була розмальована різними малюнками. На одній з них намальований був козак, що, сидячи на бочці, держав над головою кухля з написом: «Усе вип'ю». На другій – пляшка сулії і по обидва боки, заради краси, кінь, що стояв догори ногами, люлька, бубни і напис: «Вино козацька втіха». З горища одного з сараїв витикався, крізь величезне дахове вікно, барабан і мідні сурми. Біля воріт стояли дві гармати. Все показувало, що господар дому любив погуляти, і в дворі часто лунали голоси бенкетуючих.

За ворітьми були два вітряки. Позаду дому йшли сади, і крізь верхівіття дерев видно було самі тільки темні головки димарів, а хати ховалися в зеленій гущавині. Все селище містилося на широкому й рівному уступі гори. З північного боку все заступала крута гора і підніжжям своїм закінчувалася біля самого двору. Коли дивитися на неї знизу, то вона здавалася ще крутішою, і на високій вершині її стирчало де-не-де ламане бадилля миршавого бур'яну й чорніло на ясному небі. Оголений глинястий вигляд її навівав якийсь смуток. Вона була вся порита дощовими водоріями та проточинами. На крутому схилі її в двох місцях стирчали дві хати; над одною з них розкинула віти розложиста яблуня, підперта біля коріння невеликими

кілками з насипною землею. Яблука, які збивав вітер, скочувалися аж у панський двір. З вершини виляса по всій горі дорога, і, спустившись, ішла повз двір у селище (Гоголь, т. 2, с. 140).

Прекрасна людина Іван Іванович! Який у нього дім у Миргороді! Круг дому зі всіх боків піддашся на дубових стовпах, попід ним скрізь лавки. Іван Іванович, як припече занадто надворі, скине з себе бекешу і спідню одіж, сам зостанеться в самій сорочці й одпочиває собі у піддашші та поглядає, що робиться у подвір'ї та на вулиці. Які в нього яблуні та груші попід самими вікнами! Відчиніть тільки вікно – так гілля само і лізе до кімнати. Це все перед домом; а подивилися б, що у нього в садку! Чого там тільки немає! Сливи, вишні, черешні, городина всяка, соняшники, огірки, дині, стрючки, навіть клуня і кузня (Гоголь, т. 2, с. 161).

Село Маніловка не багатьох могло привабити місцем свого розташування. Будинок панський стояв самотою на взгір'ї, тобто на підвищенні, відкритому всім вітрам, яким тільки заманеться повіяти; схил гори, де він стояв, був одягнений підстриженим дерном. На ньому були розкидані по-англійському дві-три клумби з кущами бузку та жовтої акації; п'ять-шість берез невеликими купами здіймали подекуди свої дрібнолисті, ріденькі верхів'я. Під двома з них видно було альтанку з плесковатою зеленою банею, дерев'яними голубими колонами й написом: «Храм самотнього замислення»; трохи нижче ставок, укритий зеленню, що, зрештою, невидовижу в аглицьких садах російських поміщиків. Унизу цього підвищення і почасти на самому схилі темніли вздовж і впоперек сіренькі рублені *ізби*, які герої наш, невідомо з яких причин, ту ж хвилину заходився рахувати й нарахував понад дві сотні. Ніде між ними не росло дерева чи якої-небудь зелені; скрізь визирала сама тільки колода. Краєвид оживляли дві баби, що, мальовничо підобравши спідниці й підтикавшись з усіх боків, брели по коліна в ставку, тягнучи за дві дерев'яні жердини подертий волок, де заплуталось два раки та блищали спіймані плітки; баби, здавалось, були між собою в сварці і за щось перелаювались. Віддалік, осторонь, темнів якимсь нудно-синюватим кольором сосновий ліс. Навіть сама погода вельми до речі прислужилась: день був не то ясний, не то похмурий; а якогось світло-сірого кольору, який буває

тільки на старих мундирах гарнізонних солдатів, цього, зрештою, мирного війська, але почасти нетверезого недільними днями. Для докінчення картини не бракувало й півня, провісника мінливої погоди, який, незважаючи на те що голова продовбана була аж до мозку дзьобами інших півнів у звісних справах залицяння, горлав дуже голосно і навіть поляскував крилами, обсмиканими, як старі рогожини (Гоголь, т. 5, с. 19).

Поки Чичиков думав і внутрішньо посміхався з прозвища, яке приточили мужики Плюшкінові, він не помітив, як в'їхав у середину просторого села з безліччю хат та вулиць. Проте незабаром дав помітити йому це прездоровий поштовх, спричинений бервенчастою бруківкою, перед якою міська кам'яна була ніщо. Це бервення, як фортеп'янні клавіші, піднімалось то вгору, то вниз, і необачний їздець набував або гулю на потилицю, або синю пляму на лоб, або ж траплялось своїми власними зубами відкусити преболяче хвостик власного ж язика. Якусь особливу ветхість помітив він у всіх сільських будівлях: дерево на хатах було темне й старе, багато дахів просвічувало, як решето; на деяких залишився самий гребінь угорі та лати по боках у вигляді ребер. Здається, самі хазяїни поздирали з них дранку і гонт, міркуючи, і, звичайно, справедливо, що в дощ хати не криють, а за погоди й так не тече, бабитися ж у ній нема чого, коли є простір і в шинку, і на великому шляху, – одно слово, де хочеш. Вікна в хатах були без шибок, деякі позатикані ганчір'ям або свитою; балкончики під дахами з поручнями, невідомо для яких причин роблені в деяких руських *ізбах*, покривились і почорніли навіть немальовниче. Поза хатами тяглися в багатьох місцях рядами величезні скирти хліба, що застоювались, як видно, довго: кольором скидались вони на стару, погано випалену цеглу, на верхів'ї їх росла всяка погань і навіть кущ причепився збоку. Хліб, як видно, був панський. З-за хлібних скирт і ветхих дахів підносились і мигтіли в чистому повітрі то праворуч, то ліворуч в міру того, як бричка робила повороти, дві сільські церкви, одна коло одної – занедбана дерев'яна і кам'яна, з жовтенькими стінами, облуплена, потріскана. Частинами почав показуватись панський будинок і нарешті глянув увесь у тому місці, де низка хат перервалася і намість них залишився пустирем город або капусник, обведений низькою, місцями поламаного огорожею. Якимсь спорохнілим інвалідом дивився цей чудний замок,

довгий, довгий надмірно. Місцями був він на один поверх, місцями на два; на темному даху, що не скрізь надійно боронив його старість, стриміло два бельведери, один проти одного, обидва вже похитнуті, позбавлені фарби, що колись укривала їх. Стіни будинку показували місцями голе танкове риштування і, як видно, багато зазнали від усяких негод, дощів, вихрів та осінніх змін. З вікон тільки двоє були розчинені, решта були заставлені віконницями або навіть забиті дошками. Ці двоє вікон, з свого боку, теж були підсліпуваті, на одному з них темнів наліплений трикутник з синього цукрового паперу.

Старий просторий сад, що тягнувся позад будинку, виходив за село і потім зникав у полі, зарослий і занехаяний, тільки один відсвіжував це просторове село і один був цілком мальовничий у своєму картинному занедбанні: зеленими хмарами й неправильними трепетolistими банями лежали на небесному обрії з'єднані верховіття розбуялих на волі дерев. Білий колосальний стовбур берези, позбавленої верхівки, відламаной бурею чи грозою, здіймався з цієї зеленої гушавини і круглився в повітрі, як правильна мармурова блискуча колона; косий гострий злам його, яким він закінчувався вгорі замість капітелі, темнів на сніжній білості його, як шапка або чорний птах. Хміль, що глушив унизу кущі бузини, горобини та ліщини і пробіг потім по вершку всього частоколу, вибігав нарешті вгору і обвивав до половини зламану березу. Досягши середини її, він звисав звідти вниз і починав уже чіпляти верхів'я інших дерев або ж висів у повітрі, зав'язавши кільцями свої тонкі, чіпкі гачки, легко колихані повітрям. Місцями розступалися зелені хащі, осяяні сонцем, і показували неосвітлену між ними заглибину, що зяяла, як темна паща; вона була вся огорнута тінню, і ледве-ледве мріли в чорній глибині її: вузькою стрічкою стежка, обвалене поруччя, покривлена альтанка, дуплястий дряхлий стовбур верби, сивий чагарник, що густою щетиною вистромляв з-за верби посохлі від страшної глушини, поплутані й перехрещені листя й сучки; і, нарешті, молода гілка клена, що простягла збоку свої зелені лапи-листки, під один з яких, забравшись бог відає яким чином, сонце обертало його раптом на прозорий та вогнистий, чудово сяючий у цій густій темряві. Осторонь, біля самого краю саду, кілька високорослих, не врівень з іншими, осоко́рів піднімали величезні воронячі гнізда на тремтливій своїй верхів'я. На деяких з них надламані і ще не зовсім відпалі гілки звисали вниз разом з посохлим листям. Одно слово, усе було гарне,

як не вигадати ні природі, ні мистецтву, як буває тільки тоді, коли вони об'єднуються разом, коли по згромадженій, часто без пуття, праці людини пройде остаточною різцем своїм природа, полегшить важкі маси, знищить грубо помітну правильність і жебрацькі дірки, крізь які прозирає неприхований голий план, і надасть чудової теплоти всьому, що утворилось у холоді розміреної чистоти та охайності (Гоголь, т. 5, с. 98-100).

Немовби велетенський вал якоїсь нескінченної фортеці з наріжниками і бійницями, ішли, звиваючись, на тисячу з чимсь верст гірські височини. Чудесно підносились вони над безмежними просторами рівнин, то відлами вапняково-глеюватої властивості, у вигляді стрімких стін, почерканих проточинами і водоріями, то миловидно округлою зеленою опуклістю, вкритою, як смушком, молодим чагарником, що підіймався від зрубаних дерев, то, нарешті, темними гушавинами лісу, що якимсь чудом ще уціліли від сокири. Річка то, вірна своїм берегам, давала разом з ними коліна й повороти, то відбігала геть в луки з тим, щоб, звившись там кількома звивами, блиснути, як огонь, перед сонцем, сховатися в гайку беріз, осик і вільхи і вибігти звідти торжествуючи, в супроводі мостів, млинів і гребель, які немовби ганялися за нею на кожному повороті.

В одному місці крутий бік височин прибирався густіше в зелені кучері дерев. Штучним насадженням, завдяки нерівності гористого байраку, північ і південь рослинного царства зібралися сюди докупі. Дуб, ялина, лісова груша, клен, вишняк і терник, акація і горобина, оповита хмелем, то допомагаючи одне одному в рості, то заглушаючи одне одного, видиралися по всій горі, з низу до верху. А нагорі, коло самого її тім'я, домішувались до їх зелених верхів'їв червоні покрівлі панських будівель, коники й гребені хат, що поховалися ззаду, верхня надбудова панського дому з різьбленим балконом і великим напівкруглим вікном. І над усім цим збором дерев і покрівель підносились вище за все своїми п'ятьма позолоченими, грайливими вершечками старовинна сільська церква. На всіх її банях стояли золоті прорізні хрести, утверджені золотими прорізними ж ланцюгами, так що здалека здавалося – висіло в повітрі нічим не підтримуване, виблискуюче гарячими червінцями золото. І все це, перекинуте вершечками, покрівлями,

хрестами вниз, миловидно відбивалося в річці, де потворно дуплисті верби, одні стоячи коло берегів, інші зовсім у воді, опутивши туди і віти і листя, неначе розглядали це чудесне зображення, де тільки не заважала їм слизька бодяга і плавуча яскрава зелень жовтого латаття.

Краєвид був дуже хороший, але вигляд згори вниз, з надбудови дому вдалину, був ще кращий. Байдуже не міг встояти на балконі ніякий гість і відвідувач. Від захвату йому перехоплювало в грудях подих, і він тільки скрикував: «Господи, як тут просторо!» Без краю, без меж відкривались простори: за лугами, всіяними гаями і водяними млинами, кількома зеленими поясами зеленіли ліси; за лісами, крізь повітря, що вже починало ставати імлистим, жовтіли піски. І знову ліси, що вже синіли, як моря або туман, далеко розлитий; і знову піски, ще блідіші, але все жовтіючі. На далекому небосхилі лежали гребенем крейдяні гори, виблискуючи білістю навіть і в негоду, немов їх освітлювало вічне сонце. По сліпучій білості їх, на підгір'ях, місцями мигтіли, мов димлячись, туманно-сизі плями. Це були далекі села; та їх уже не могло розглядіти людське око. Тільки іскра золотої церковної маківки, що спалахувала при сонячному освітленні, давала знати, що це було людне велике селище. Все це сповите було в тишу незворушну, якої не пробуджували навіть ледве чутні відголоски повітряних голосів, що зникали в просторах. Гість, що стояв на балконі, і по якомусь двогодинному спогляданні нічого іншого не міг вимовити, як тільки: «Господи, як тут просторо!» (Гоголь, т. 5, с. 215-216).

А коли дорога помчала вузьким байраком у хащу величезного заглухлого лісу, і він побачив угорі, внизу, над собою і під собою, тристалітні дуби, трьом чоловікам в обхват, впереміш із смерекою, в'язом і осокором, що переростав вершок тополі, і коли на запитання: «чий ліс?» йому сказали: «Тентетникова»; коли, вибравшись із лісу, помчала дорога лугами, мимо осикових гаїв, молодих і старих верб та лоз, на фоні узгір'їв, що простягалися вдалині, і двома мостами перелітала в різних місцях ту саму річку, залишаючи її то праворуч, то ліворуч від себе, і коли на запитання: «чий луки і заплавні місця?» відповідали йому: «Тентетникова»; коли піднялася потім дорога на гору і пішла рівним узвишшям, з одного боку повз нескошені хліба, пшеницю, жито і ячмінь, а з другого боку повз усі місця, які він раніш

проїхав і які всі раптом показалися на ближчій відстані, і коли, поступово темніючи, входила і ввійшла потім дорога під тінь широких розлогих дерев, що розкинулися врозсіп по зеленому килиму аж до самого села і замелькали різьблені хати мужиків і червоні покрівлі кам'яних панських будівель, великий дім і старовинна церква, і блиснули золоті верхи, коли серце, палко забившись, і без запитання знало, куди приїхало: почуття, які невинно нагромаджувались, вирвалися нарешті гучними словами: «Ну, чи ж не дурень я був досі? Доля призначила мені бути володарем земного раю, а я закабалив себе писакою мертвих паперів? Виховавшись, просвітившись, набувши запас знань, потрібних для поширення добра серед підвладних, для поліпшення цілої області, для виконання різноманітних обов'язків поміщика, який є водночас і суддею, і розпорядником, і охоронцем порядку, довірити це місце неукові-управителю, а собі обрати заочне ведення справ між людьми, яких я і в вічі не бачив, яких я ні характерів, ні якостей не знаю, – обрати замість справжнього управління паперове, фантастичне управління провінціями, які лежать за тисячі верст, де не була ніколи нога моя і де можу наробити тільки купи недоладностей і дурниць!» (Гоголь, т. 5, с. 224-225).

Чичиков ходив багато. Прогулянкам і гулянням був простір повсюди. То спрямовував прогулянку свою по рівній вершині височин, понад широкими долинами вниз, по яких всюди лишалися ще великі озера від повені, і островами темніли ще безлисті ліси; або ж заходив у гущавини, в лісові байраки, де товпилися густо дерева, обтяжені пташиними гніздами, вмістищами галасливого гайвороння, що перехресним літанням затемняло небо. По просохлій землі можна було пройти до пристані, звідки з горохом, ячменем і пшеницею відчалювали перші судна, тимчасом як вода з оглушливим шумом мчала, щоб упасти на колесо млина, який починав працювати. Ходив (він) дивитись на перші весняні роботи, спостерігати, як свіжа рілля чорною смугою проходила по зелені, і сіяч, постукуючи рукою по сити, яке висіло у нього на грудях, жменем розкидав насіння рівно, ні зернятка не передавши на той або другий бік (Гоголь, т. 5, с. 237).

Щойно рицар випустив з очей свого товариша, тієї ж миті

зупинив рись коня свого й поїхав чвалом. Сонце показувало полудень. День був ясний, наче душа немовляти. Зрідка дві чи три невеликих хмарки, зависнувши, ще більше підсилювали собою яскравість небесної лазурі. Промені сонячні були відчутно живоносними. Вітру не було, але щоки відчували якесь млосне віяння свіжості. Птахи цвілікали й пурхали по недавно розритих нивах, на котрих струнко, немов ліс із зелених голок, сходив молодий засів. Дорога входила у вибоїни і була з обох боків стиснена стрімкими глинястими стінами. Знати, дуже давно була прорита ця дорога в горі, тому що з обох боків урвища поросла лішняком, на самій же горі піднімалися з обох боків високі, мов стріла, осокори; іноді клени їх перемежовували, лоза вся у пагонах, іноді дуб товстий, котрому сто років, увесь вбраний повитицею, плющем, велично розпросторював вершину свою над нею і здавався ще вищим від порослого кущами підмостку. Місцями дика яблуня простягалася покрученими своїми кучерявими гілками на протилежний бік і утворювала над головою звід, і сипала на голову мандрівника срібно-рожеві квіти свої, між тим як із дерев часто визирало урвище, все у квітах і найніжніших первістках весни. Вже дорога ставала ширшою, і нарешті відкрилась рівнина, привільна, (оточена), наче рамами, синіючими вдалині горами і лісами, крізь котрі іскрою срібла блищала переривиста нитка ріки, і над нею слалися хутори. Тут мандрівник наш зупинився, встав з коня і, начеб у втомі чи у бажанні зібратися з думками, став водити рукою по чолу. Довго стояв, він у такому стані, нарешті, ніби зважившись на щось, сів на коня і, не зупиняючись більше, поїхав у той бік, де на косогорі синіли сади і при наближенні ставали білішими розкидані хати. Посеред хутора над ставом знаходилась уся закрита вишневыми та сливовими деревами світлиця. Сіра очеретяна її крівля, місцями поросла (зеленню), місцями на котрій яскраво відливалась жовта свіжа латка, з білою трубою, вкритою китайською крівлею, була дуже гарна. Цієї хвилини сонце стало кидати промені вже вечірні, і тоді ніжний срібно-рожевий колір квітучих дерев ставав пурпурним. Мандрівник <зліз> з коня і, тримаючи його за повід, пішов пішки через греблю, намагаючись йти якомога тихіше (Гоголь, т. 7, с. 42).

XIV. На Україні

Смерка... Ніщо не рушить тиші...

Я їду... вирнуло село, —

Від чорних хат чорніють криші,
Старий вітряк здима крило.

Під'їхав ближче: хати, хати;
Садочок кожному окружа...
Вишні та сливи... Божа мати !
Чого душа не забажа...

І тут, і там – кущі калини,
Прихильно маківка кива;
Чудові китиці рябини –
Мов та дівчина степова (Грабовський, 1985, т. 1, с. 101).

Земля

Дві години від ріки Середи на Буковині лежить село Д. Його рівні поля пригадували б степ, якби не те, що місцями вони западають, мов знеохочені своїм положенням, творячи плиткі невеликі кітли, і якби не той великий ліс, що тягнеться по західній стороні села і творить зелений мур поперек широкої площини, щоб обмежити її розмах.

Пишний, майже безмежний великан неначе у вандрівці задержався ось тут та задумався над тихими полями, а недалеко нього, почувши за собою зеленого опікуна, попіднімалися сільські хати. Тут... і там... і там – розкинулося село.

Ліс панський. Власність приватна. Тонкі ніжні берези поперепліталися з поважними дубами, і ясними літніми ночами блистять, мов у срібло одягнені. Їх листя дрижить неспокійно, а граціозні, легко повигинані пні приманюють до себе ніжністю та білістю, мов русалки.

Окрім сього великана, підіймається з піль ще кілька малих лісових оаз.

Зовсім самотійно, мов жменею кинені або як висунені з глибини зеленого великана окремі колонії – так стоять вони, розділені нивами, самотно, і глядять гордо на збіжжя, що хвилюють навкруги них. Вузькі, майже невидні стежки в'ються між золотистою пшеницею та шовковошелестячою кукурудзою і ховаються незаметно в ті ліски...

Саме тепер зима.

Мешканці тих хатин, що звернені лицем до рівнини, дивляться взимі в сумну, одностайну картину. Нічого – крім білого простору, що розливається далеко, як лиш око засягне. А там уже небес дотикається і никне.

Горстка хаток, що відбігла від великого лісу і властивого села глибше в поля і що стоїть ось тут, розділена лиш садками від себе, – та горстка має той одностайний блідий вид рік-річно. Та, мабуть, мила їй ота широка просторінь. На ній розбігаються думки свobodно... а горе, коли розсадить уже грудь людську до крайності – гуляє й колишеться враз із пишним колоссям збіжжя навперейми... (Кобилянська, 1988, с. 25-26).

На віру

А в садках солодко дрімають окутані місячним сяйвом стрункі тополі, широковіті липи, крислаті яблуні, і лише інколи, немов крізь сон, тихесенько зітхне деревина молодим листом. По сріблястій землі лягли довгі чорні тіні... Тихо. І земля, і вода, і повітря – все послухало. Однак та нічна тиша повна всякими згуками. Разно цокотять жаби на тім боці ставка. Тьохкає, аж розлягається, в садку соловейко. Десь далеко в селі гавкають собаки... На леваді форкає коняка і брязкає залізним путом... (Коцюбинський, 1973, т.1, с. 50-51).

Для загального добра

[Молдавани, долина р. Прут] Зараз від дороги, загороджений очеретяним тином, починався Замфірів виноградник. Розкішні крислаті кущі з буйною лозою, обліплені лапатим листом, вкривши підгір'я, спинались на гору, звисали гірляндами над жовтим проваллям, що, мов глибока зморшка на чолі, перетинало пасмо гір (Коцюбинський, 1973, т.1, 208).

Замір дуже любив свій виноградник. Оця десятина землі, густо засаджена розкішними кущами, відділена від гори столітніми волоськими горіхами, делікатними жерделями та сіролистими айвами, дісталась йому ще від батька (Коцюбинський, 1973, т. 1, 209).

Незабаром показалося село, мальовничо розкидане над річкою по горі. Білі, чепурненькі хати під очеретяними стріхами, з широким піддашшям та мальованих стовпах, дерев'яні кошниці на кукурудзу, очеретяні хлівки, крислаті акації та морви за штучно плетеними очеретяними тинами, журавлі над колодязями – все це

робило гарне враження, свідчило про лад та достаток (Коцюбинський, 1973, т. 1, 217).

Дядько та тітка

[Зарванці, під Вінницею] Минаю місто, минаю гній людський. Передо мною простягся поштовий шлях, обтиканий з обох боків старими липами у два рядки. Густе віття попереplitалося межи собою – і над тобою мов баня зелена, кучерява.

Там, попід левади, обсажені деревом, попід зелені, як рай, хутори простяглася стежечка аж у Зарванці. Тихо тут, свіжо тут, вільно тут! Тільки пташки щебечуть, зашелестить, похилиться пшениця від вітру (а вона так і має своїм струнким стеблом на березі стежки), та часом, почувши чоловіка, вискочить хуторянська собака – і дивно – і бреше якимось весело, зовсім не так, як захлялі собаки захлялого города (Коцюбинський, 1973, т. 1, с. 310-311).

Лялечка

Та ось і село. Серед низькодолу і мочарів стояло воно, прикривши свої убогі оселі вітами крилатих верб. Здалеку здавалося, що то не хати, а стіжки зчорнілої й гнилої соломи ховаються під вербами.

Візок котився вулицею, а Раїса цікаво роздивлялася по обидва боки. Хати здебільшого були старі, чорні, з чорними ж, порослими мохом стріхами. По дворах стояли багна й зеленасті калюжі. Вулиця теж блищала баюрами. На всьому відбилися сліди убожества (Коцюбинський, 1973, т. 2, с. 63). За вигоном, край села, виднілось друге село, густо заселене сірими хрестами, під якими тихо спочивали, обернувшись у землю, трудівники землі. А далі розлягалось поле, рівне, сіро-зелене, на якому червона спідниця робітниці здавалась одинокою польовою квіткою (Коцюбинський, 1973, т. 2, с. 64).

Fata morgana

– Запоганили землю, наче короста, – чує Андрій. – Скільки їх – жмілька, а гляди, як насіли землі на груди, як простягають далеко руки. Здушили села своїми ланами, наче зашморгом шию, загнали в шпарку – бач, он лежать села, як купи гною на панському полі, а над ними димлять сахарні й гуральні та людську силу переганяють

на гроші... (Коцюбинський, 1974, т. 3, с. 95).

Уляна

Якщо є на світі тихий край, край лагідний, то це наше Полісся. Коли тільки через якесь село не проходить поштовий гостинець або торговий тракт, то опріч звичайного гомону села – ніби дихання його – нічого стороннього не почуєш, нічого чужого не побачиш. Всі свити однаково сірі, всі хустки однаково білі, і сосни однаково зелені, і хати однаково низькі, непоказні, і той самий чорний дим завжди піднімається над їхніми димарями. Та все ж, як двох листків однакових на кущі, так і двох сіл зовсім подібних на Поліссі не знайдеш; там церква вища з темними галереями довкола, там ліс густіший, там хат більше – всі села схожі, мов близнята, але нема двох цілком однакових, як двох людських облич.

Поглянь на оте озерце, що тихо й спокійно уляглося біля підніжжя пагорба, на якому стоїть панський двір – його оточує одне з найгарніших сіл волинського Полісся. З'їхавши з пагорба, по якому в'ється дорога, побачиш перед собою село, розсипане на березі озера; за ним біліє панський будинок, а з того боку, звідки ти приїхав, – стара церква з трьома банями, стоячи на пригірку, поглядає за околицю. Дорога йде вниз понад озерцем аж до корчми, якою село розпочинається. Поодаль одноманітний сосновий ліс, майже винищений, де нижчий, а де вищий, – такий ліс обрамляє кожен краєвид на Поліссі, – пісок, купинясте болото, через яке пробивається річечка, покрита очеретом, а над усім цим – небо похмуре.

Через село тягнеться багниста вулиця, де-не-де її перетинає стежка від хати до селянської стодоли, вислана кострицею або трісками. Вздовж вулиці стоять навперемінки хати, хліви, стодоли – цілі й зруйновані, горбаті, кривобокі, з похиленими стовпами, з кривлею, що вже завалилась або починає валитися; поміж ними шматки тину (плоту з дубового вор'я) і старої огорожі з кілків і хворосту. Тут і там із-за огорожі бліда: горобина перехиляється на вулицю, стара груша виглядає або довгий журавель біля колодязя повільно гойдається над головою перехожого. Перед низькими хатами, і недбало покритими чорними від кіптяви, ледве прикріпленими до кроков драницями, бачиш тільки низьку призьбу під висунутим навісом даху, часто – це тільки покладена під стіну обдерта від кори колода; низькі двері на подвір'я, ще більше

вкорочені високим порогом, щоб у сіни не потекла вода з найближчої калюжі, невеличкі віконця з ретельно вставленими круглими, зеленими, схожими на дно пляшки, шибками. Тільки зрідка незграбні шибки з білого, тонкого, звичайного скла, куплені разом з готовим вікном на ярмарку, замінюють звичайне круглошибе віконце. Над закуреним дахом високо підноситься дерев'яний, чорний від сажі димник у вигляді труби або чотиригранного стовпа. Взимку, а часто і в інші пори року, дим, який зібрався під покрівлею, не встигає виходити в отвір і лізе в усі щілини, вікна, двері, стіни й дах, так що, здається, ніби хата зайнялася зсередини і ось-ось покажеться полум'я. В отакій от атмосфері смоляного густого диму із соснових дров, пару, чаду повсякчас живе поліщук (Крашевський, 1979, с. 7-8).

О, наскільки ж легше й вільніше дихається над озерцем, ніж в оцій сумній, убогій хаті. На горі – панський будинок у вінку тополь, що задивились у воду, обставлений амбарами, стодолами, скиртами й стогами сіна. З-поміж дерев видніються і голуб'ятня, і колодязь із журавлем, і лінивий вітряк за горою, у котрого ліси крадуть вітер, тому він і відпочиває більшу частину року.

Забули ми згадати ще одну будівлю на селі – чи не найважливішу. Бачили вже панський двір, який для селянина означає владу й силу, бачили церкву – скарбницю надій на майбутнє небесне життя; залишається корчма – місце щоденної втіхи. Усі ці три доступні для селянина вогнища він мусить утримувати власним коштом, мусить відпрацювати, сплатити панові за опіку, попові за надію, орендареві за втіху; всі троє живуть з нього, але й він без них жити б не зміг. Покажіть мені село без двору, церкви й корчми. Воно мало б вигляд якогось бідного сироти. Ще якось обійшлося б без двору, сяк-так – без церкви (бо є такі місця, де молитися і ховати померлих ходять за цілу милю), але де ж ви бачили село без корчми? Це була б істота без голови. Адже корчма – це місце, де зустрічаються, радяться і розважаються, в ній зв'язують і розв'язують усі справи, в ній виливають один одному свої жалі, в ній сперечаються і б'ються, сваряться і миряться і любляться!.. Корчма – це серце села, подібно до того, як церква – його голова, а панський двір – його шлунок; руки й ноги цього організму – це селянські хати. В цю довгу, напіврозвалену будівлю, де разом мешкають євреї з сім'єю, худоба, кози, гуси і кури, розділену тільки стіною, а то навіть і в одну кімнату, люди сходяться на раду. Це – сучасне сільське

городище. Над її дахом стримить аристократичний білий комин, вікна в ній схожі на селянські, але значно більші, з віконницями, двері часом навіть із залізними клямками – якщо не з прадавніми дерев'яними (Крашевський, 1979, с. 9-10).

Небо відділялося від землі чорною смужкою лісів, що нагадувала пилку з нерівними зубцями. Над луками й водами вже піднімався чарівний серпанок туману, який буває вечорами й ранками. Наліво, на пагорбі, височіла стара зруйнована каплиця, в якій стільки разів мати молилася за Тадеуша, а Тадеуш повторював за нею вечірню молитву! Чорна, смутна, похмура, відбивала вона на кількох своїх уцілілих шибках червоні відблиски заходу, як серце відбиває спогади; крізь дах місцями просвічувалось небо, а десь угорі пугукав сич, що звив гніздо в зруйнованій бані.

Далі пагорб знижувався, і за містком починалося село, його оточувало півколом озеро, яке з того боку заросло очеретом, травами, різним зіллям та лозою. Селянські городи з високо насипаними грядками, розмежовані плотами, спускалися майже в самі зарослі й купину. За ними диміли хати з високими димниками, оточені грушами, верхівками скрипучих журавлів і дахами stodol. Ще далі стояла чорна, з освітленими вже вікнами корчма, між нею і церквою та попівською садибою, обведеною високим тином і городом, понад самим берегом круто спускалася дорога, якою в цей час поверталися селяни з поля. Десь справа тяглися луки й поля, але їх закривала частина панського саду, що густо розрісся на горбі (Крашевський, 1979, с. 56).

Остап Бондарчук

І через Волинь переходили загони могутньої армії Наполеона, залишивши після себе сліди цього переходу.

Погляньмо на оце село, що лежить у долині між двома пагорбами.

Один з цих пагорбів покритий молодим дубовим ліском, другий голий і покрайний на скиби, що вже поросли травою. Обидва вони поступово переходять в зелений луг, позолочений квітнучою калюжницею. Понад річкою, що розлилася численними ковбаннями, поважно походжають червононогі бусли, іноді з пронизливим криком пролітає чайка, бродять кулики, шукаючи затишного місця між очеретами. Понад лугом і річечкою з протилежного пологого горба

спускаються смужки селянських городів, відокремлених один від одного плотами, подекуди затінені білою в цвіту грушею або старою спорохнявілою вербою. Але городи ті ще не скопані, рідко де побачиш чорний перевернутий дерн, переважна ж частина городів покрита тогорічними сухими будяками, кущами, кукурудзяним бадиллям або вирваними качанами капусти. Під горою стоять хати, кожна проти свого города. Хата волинського селянина варта того, щоб зупинити на ній увагу. Мене не дивує міцна, збудована з круглих колод на моху хата поліщука, вкрита драницями, з міцними підвалинами, з надійними кроквами. Небагато хисту треба, щоб зробити такий будиночок, коли є все, що для цього потрібно. При більшому старанні з цього ж матеріалу можна було б спорудити навіть щось порядніше, принаймні красивіше. Але на Волині, де часто цілі села не мають і різки лісу, де з матеріалом дуже важко, селянська хата викликає таку ж повагу, як наприклад, мазанка в бессарабському степу. Навіть там, то морем, то Дністром припливе часом шматок дерева, та й населення заможніше і має можливість придбати камінь, яким майже скрізь замінюють дерево. Тут же, на Волині, нічого цього немає. Хата на безлісї будується біг знає як і з чого (Крашевський, 1979, с. 129-130).

Село, палац, будівлі, поля становили собою сумну картину; багато хат було зовсім зруйновано, тільки де-не-де стирчали невірвані стовпи та чорні залишки печей. Плоти лежали на землі, городи заросли чагарником та бур'яном. Скрізь збереглися сліди недавніх пожеж, недогорілі будівлі, завалені стіни. Стоптана земля свідчила, що тут проходила кіннота. Обгризені кістки валялися на дорогах, круки обривали залишки стерва на кінських скелетах.

Глуху тишу на селі порушувало тільки їхнє каркання. Ще мало селян повернулося додому, рідко в якій хаті курився дим, рідко з'являлася людська постать і на широкій дорозі, що проходила серединою села й тепер заросла травою та бур'янами.

В кінці селища раніше стояв панський палац. Називався він палацом тому, що той, хто в ньому жив, називався графом. Це був двоповерховий жовтий будинок, з чотирма колонами по фасаді й двома флігелями по боках. Від дороги його відділяли штахети на камінних стовпах і висока камінна брама, зверху прикрашена двома глиняними вазами. Тепер війна зламала штахети, зі стовпів поопадала штукатурка, одна половина брами повалилась. Палац також знаходився не в кращому стані.

Більша частина вікон була без шибок, а то й без рам, деякі були закриті віконницями, одні – забиті дошками, інші – відкриті для горобців і ластівок. Один з флігелів, очевидно, служив стайнею, купи гною під вікнами ясно про це свідчили; половина другого флігеля пустувала, іншу половину займав управитель.

На фасаді палацу гарматне ядро пробило дірку якраз біля вицвілого графського герба. Ластівки примостили своє гніздо в цій пам'ятці війни. Руїни хоч їм придалися до чогось (Крашевський, 1979, с. 132).

У саду було спиляно найбільші дерева, порубано мостики, зруйновано альтанки і тільки де-не-де стара кам'яна статуя висовувала із-за гілок і кущів обличчя без носа чи руку без пальців. Ставки покрилися зеленою пліснявою (Крашевський, 1979, с. 133).

Він довго блукав по затіненому саду, доки зміркував, де знаходиться і як йому вийти з саду. Замкнена зсередини хвіртка випустила його на шлях, що вів до села.

Повний місяць, піднімаючись усе вище, освітлював широку й довгу сільську вулицю.

По обох її боках ховалися в тінях низькі, темні хатки, у віконцях де-не-де поблискувало червонувате світло лучини. Понад дахами садиб, немов сторожові башти, височіли гіллясті верби, гнучкі в'язи, берези в білих сукенках, осики з тремтячим листям. Тут і там на вулиці або на подвір'ї витягував шию довгий журавель біля колодязя; ще вище піднімався закопчений комин. Трохи далі на ясному небі вирізьблялась – темна внизу і світла зверху – церква з трьома куполами, з чорними галереями, вкрита блискучою бляхою. Із-за плоту, вміло сплетеного з соломи, лози, землі й кущів, звішувалося гілля вишень, яблунь, старої обгорілої груші (Крашевський, 1979, с. 176).

Серце в нього завмирало, коли він ішов протоптаною в яру стежкою до хутора, який йому показали. Сонце вже сховалось за гору, тільки на верхівках дерев миготіли його останні відблиски; яр уже потонув у вечірніх сутінках, тут віяло холодним повітрям долин. Цвіла м'ята, шипшина, сповнюючи повітря ароматом. Густо переплетені в'язи, дуби, ліщина ховали будиночок від чужих очей; тільки синя струминка диму, що піднімалася вгору, свідчила, що тут людське житло. Нарешті вони наблизилися до невисокого, заплетеного терном валу, який оточував садибу. Селянин відчинив ворота. Аж тепер очам відкрилася маленька біла хатина з двома

вікнами, одними дверима, з коминком, що підіймався над солом'яним дахом. Два старі покручені дуби прикривали її своїм листям, густі кущі оточували її за валом. З північного боку скеляста гора з гострими сірими виступами, що виднілися крізь зелені шати, начисто ховали це таємниче, відлюдне місце. Поміж скелями збігав униз по камінні вузенький чистий струмочок і розливався в глибині яру. Тишу цього чудового вечора порушував тільки шелест листя під вітром. Вони зайшли на подвір'я, пес загавкав біля порога, підняв голову і замовк насторожено, немов роздивляючись, хто там прийшов.

Цей маленький будиночок, менший, ніж звичайна хата, стояв поряд з іншою будівлею, теж невеликою. Їх оточував садок, де росли фруктові дерева, овочі, лікарські рослини. В кілька рядів стояли солом'яні вулики. Під старим дубом великий уламок скелі, ніби навмисне принесений сюди, служив лавою (Крашевський, 1979, с. 221).

Ярина

На пагорбі, біля ставка, серед зелених дерев стояв палац, бо двоповерховий будинок, оточений чимось подібним до англійського парку, звичайно називають у нас палацом. З обох боків його, немов плечі, видавалися два жовті, оздоблені колонами, як і сам палац, мезоніни. Біля входу на подвір'я височіла величезна монументальна брама з ліхтарями, з будкою для воротаря і позолоченими головками залізного штахету. Над нею з одного боку схилялася береза, а з другого – шуміла чорна ялина.

Між мезонінами, палацом і брамою прослався зелений, старанно підстрижений газон, і сонячний годинник – мармуровий, з бронзовою стрілкою, покритий бляшаним козирком – невідомо для чого вигрівався на сонці даремно чекаючи, щоб хто-небудь прийшов до нього дізнатися, котра година (Крашевський, 1979, с. 254).

Історія кілка в плоті

Як ми вже відзначали, герой наш народився біля великого прапрадідовського пня, де жили також і сосна, і береза, і спорохнявіла липа, і лоза, і кущ терну, і осика, і чемериця, і лопух. Проте це був, власне, не ліс, а галявина, яка з'явилася серед лісу років сто чи двісті тому; вона навіть називалася лужком і її щороку косили. Таких лісових лужків, де вільно лежать і гниють колоди,

порохнявіють пеньки, ростуть трави і всякий бур'ян, немало на Волині. Можливо, що прогресивні господарі підняли б галас з приводу такого недбальства й дивовижного запустіння, однак я хочу виступити на захист тих поміщиків і орендарів, які дають трохи волі лісовій рослинності, бо ці галявини дуже мальовничі і приємні для ока. Це оазиси серед наших непрохідних хащ. Стоять тут лиш поодинокі старі дерева, що їх помилувала сокира; з обпаленими боками, широко розкинувши гілля, вони заглибились у спогади про давно минулі дні; лежать і обростають мохом обдерті від кори колоди, буяють квіти, а сонце пробивається крізь гущавину і золотить живодайним промінням то смарагдово-зелені трави, то веселі квіти, – цих лісових гостей, які недовго будуть гостювати, бо завтра чекає їх неминуча смерть від коси селянина.

Селянинові ніколи було корчувати пеньки, а що стосується старих дерев, то він не смів їх пиляти, бо хоч вони й росли на його галявині, він не мав на них жодного права. Він користувався травою, але поліпшувати сінокіс не міг і накошував з кожним роком все менше; зарадити тут нічим не можна було (Крашевський, 1979, с. 341-342).

Було собі... невеличке село (авжеж, авжеж, знову на межі Волині та Поділля), трохи ще волинське, лле вже дещо й подільське; лежало воно в долині, що скидалася швидше на яр. Над ним, на широкій рівнині, простягалися золотаві ниви, перетяті невеличкими чорними перелісками; серединою села бігла вузесенька річечка, що утворювала чималий став. Хати, що поприліплювалися, на схилах яру, весело біліли у зелених віночках дерев, поглядаючи на свій відбивок у чистій воді ставу.

Тихо, зелено, спокійно, на диво хороше було в тій долині, що її ніби навмисне за потопу вимили води, спрямовані правицею того, хто знав, що колись тут осядуть люди. І деревам, і хатам, і людям було там як у бога за пазухою; над ними сяяв клаптик неба, майже завжди ясний; зрідка добрі духи приносили туди легенький прохолодний вітрець, а бурі завжди стороною пролітали на ліси та бори (Крашевський, 1967, с. 8).

Про злодія у селі Гаківниці

Оце ж раз надвечір уїхали ми в село Гаківницю. Гарне село козаچه. Став такий, що по тім боці тільки чути, як ячать гуси, а дітей

на березі і не розгледити; верби далекі аж імла синя поняла, наче в Великому Лузі за Порогами. Церква старосвітська, що ще то ті люде будували, которі в піддашсях, та в ганках, та в балясах кохалися. Тепер тобі збудує церкву або дзвіницю – стоїть як штиль, мов швайкою в хмару коле; а що старосвітські наші церкви, то любо й поглянути. Віконця скрізь обмережені та позакруглювані, а як де, то наче квітку тобі на писанці виведе, аж жаль бере, що те старезне древо мохом проросло, вітром та дощем обкришується та трухне. Під віконцями гонтовий дах навкруги церкви і навкруги мережані, вирізувані піддашся. Тільки через ґрати ледві-ледві низові вікна мріють. Задивившись на таку церкву, загадаєшся: де то люде тії на спочивок повкладалися, що до купи під тими гонтами зеленастими збиралися!.. Отака ж була церква в тій Гаківниці, в тому селі великому козачому. Гарне село. Усе майдани та широкі узбережжя на верхів'ях того ставу величенного. Розкинулось по волі: єсть де й дітям погуляти, і дівчатам у хрещика побігати, і парубкам, лицяючись до дівчини, против місяця постояти (Куліш, 1994, с. 168).

Пани й люди

Серед широкого рівного степу, мов мертва маячить станція Н-ської залізниці, що простяглась по самому кряжу поміж двох степових річок. Ввесь день самотньо марить та станція, обліплена заспанними, неохайними єврейськими хатками, що, як з землі вирости ораз із нею, без ряду тиском туляться до неї, наче грають в тісної баби (Леонтович, 2004, т. 1, с. 37).

Верстів за сімдесят від Рівчака, над рікою Оржицею, на нагірному березі стоїть велике село Горобці. Як часто на наших маленьких річках, долина Оржиці неглибока, нагірний берег не дуже високий, а берегова круча спускається широким просторим розлогом, що ввесь заріс стародавніми густими садами та заставився селянськими хатами, що, виглядаючи з-поміж кущів, удень наче сміються, блищать мов срібними від сонця стінами, увечері миготять огнистими скрізь розсипаними зірочками віконць, а темної ночі чисто ховаються під шатою дикого лісу, яким здаються стародавні розкущені сади, малюючись чорною постаттю на темному небі (Леонтович, 2004, т. 1, с. 106).

Будинок той рублений, добре вимазаний, а уриваний очеретом, він геть вищий від простої хати і вже з надвір'я є певні знаки, що

підлога вистелена дошками. Наперед виходять п'ять вікон і шості двері, з причілку в'пять двері та двоє вікон. Будівля оступилася трохи у двір і відгородилася від вулиці вузьким квітничком, що з одного боку зійшовся зі старим здичавілим, десятини на дві, садом, а другим пристає до невеличкого та хазяйновито й порядно додержаного дворища. За садом простяглася левада, вона порізана на картки, повними води, пообсаджуваними вербами рівчаками. Глянувши на неї, зразу можна пізнати, що господар поклав тут багато думки і знаття, і не тільки знаття-наспадку від дідів, а й справжнього досвіду хліборобської науки й її останніх здобутків. З одного боку левади на чотирьох картках, як килим, розцвітали пишні сіножаті сіяної конюшини, з другого – ще на восьми картках змінювалися, як можна було пізнати з деяких знаків, чергою різні дорогі рослини: махорка, мак, рапса, огородин, буряки й т. інш.; усе було посіяне рядками, просапувать, розпушене розпашником, зате й усі рослини визирали весело та йшли, як з води... Пріч свого дворища та левади, у господаря їх було ще двадцять десятин степової землі між козацькими землями, та й там тільки вже просте збіжжя оброблялося так само старанно й пильно коштовною снастю, й на диво горобчанам родило удвоє краще, ніж на сусідніх ланах (Леонтович, 2004, т. 1, с. 108).

Пан Лагода

В господарстві Лагода не кохався, ніяких агрономічних книжок не читав, а хазяйнував по-старовині. Ще у меншому маєтку, де жив, він трохи присівав хліба, для потреби своєї економії, та насаджував чимало тютюну на продаж, а у більшому усю землю пустив під пастівники та сіножаті і викохував коні. Коли ж і засівав там якийсь клопоть, так лише на те, щоб поновити пирій. Коні та ліс, було єдине, що він вподобав з господарства, і щороку насаджував він у більшому маєтку з десятину лісу коло дворища. Маючи десятин з 70 болота, він силкувався його висушити і щороку копав по йому рови, та і се робив по-старовині, не питаючи поради фахівців. Коштувало се йому дорого, а наслідки були невеликі, але як робив, так робив і ніяких порад слухати не хотів, бо до агрономії ставився з недовір'ям: «Ще знайшли науку, – посміхувався він. – Розумний селянин – найкращий професор на сю науку» (Леонтович, 2004, т. 2, с. 240).

З життя моєї баби

На самому сході Лубенського повіту, на одній з балок, що притикали до річки Матяшівки, верстов за 20 од Лубень на засульському боці стояв у другій половині XVIII сторіччя невеликий, хат з п'ять-шість, десятин на 500 хутір бунчукового товариша пана Оріхівського, званий по імені власника Оріхівщиною. Це була степова смуга на вододілі між Сулою та Хоролом, що ближче до Дніпра оберталася у рівний, як стіл, степ, а тут прорізувалася подекуди балками, густо зарослими предковичним лісом. Ліс той на початку XIX сторіччя цілком знищено, стирчали тільки величезні пеньки, та тоді ще пишалось по тих балках предковичне дерево, а під їм розкошувалися терни, глід, бузина, шипшина, молоде дерево, утворюючи величезні пуші та криївки.

Довкола, ближче як за п'ять верстов, не було жадної оселі, поруч починалися просторі степи пана полковника лубенського Кулябки та лубенського полкового уряду, а хоч були і степи іншої старшини, та без хуторів, з самими повітками, куди загонили худобу на ніч, коли вона там випасувалася. У тих-таки повітках,десь у куточку в яслах переночовували тоді і чередники (Леонтович, 2004, т. 2, с. 274).

Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича

Маєток Ганкевичів, як писалося в російських актах, був розташований «в дачах села» Сотниківки, в самому осередку Полтавщини. Було в ньому щось із 1500 десятин, та орендував Михайло Павлович у межу в сусіда ще з 1000 десятин. Те, що він орендує чужу землю, вважалося тоді між панамі не конче пристойним, і за це його поза очі судили, та він мав свій погляд і на це не зважав. Маєток положений був на вододілі двох річок на високій верхній терасі на одній висоті з повітовим містом, що за 20 верстов від Сотниківки стояло на високому березі річки.

Ясними ранками можна було його часом розгледіти з вікон Ганкевичевих горниць. Проте рівна площа Ганкевичевого степу з розкиданими по ній озереями, з неглибокими балками, що розходилися звідси в протилежні напрями і до одної, і до другої річки та лиш верстов за дві далі оберталися в глибокі яри, здавалася низиною. Лісу й куща не було – самий степ. Тільки верстов за 5-6

бовваніли довкола садки козачих хуторів або невеликі лісові площі. Грунт на тих степах чорний, як мокрий – аж лисніє, та родючий. Сам Михайло Павлович вихвалявся, що в нього й півдесятини немає невжиткової землі. Таку й до уряду, як для оподаткування запитували, відомість подав, дарма що можна було б хоч частину землі невжитковою записати, то й податку було б менше.

Замолоду, як тоді між панамі обов'язковим вважалося, служив Михайло Павлович офіцером у російському війську в гусарах, аж до 32 років. Дослужився до штабс-ротмістра і аж тоді почав хазяйнувати, як помер його батько. До того часу тільки в дитинстві, поки в науку не віддали, та припадком, коли додому приїздив на спочинок, придивлявся до господарства. Та не було воно тоді складне, до 70-х років ніде й близько від Полтавщини залізниці не проходили. Михайло Павлович, як оженився (а оженився він на 34-му році), ще в Москву з жінкою у своїй кареті поштовими кіньми їздив. Хліба тоді мало сіяли, переважно для свого вжитку, присівали більше льону на сім'я для олійниць, бо він дорожчий, а найбільше випасали худобу та коней, хто на них розумівся. Ще ті, в кого винниці малися, більше хлібом займалися, своє жито на горілку переганяли. В багатьох панів тоді невеликі винниці були. Дісталась така у спадок і Михайлові, та він був химерний і продав: «Не хочу, – казав, – людей споювати, своїх рук до того прикладати». Натомість наполягав на тютюн. Тютюн річ дорога – його вигідно й далеко хурами везти. Завів аж 50 десятин левади. Сам цигарки курих, не бачив у тому нічого лихого (Леонтович, 2005, т. 3, с. 22).

Пройдисвіт

Вже нігде нема такого широкого степу, веселого краю, як у нас. Таки нема, нема, нема та й нема! Де такі тихії села? де такії поважніі, ставніі люде? Де дівчата з такими бровами?

Згадати любо, побачити мило, тільки що жити там трудно.

Оце ж то у нашому краї був хуторець собі маленький, Божовка. Хуторець стояв під дубовим гаєм, – усього п'ять хаток по горі біліло; гора зелена, низька, а попід горою річка тиха, а чиста така, що хоч чепурним в неї вдивлялись. Від хуторця один шлях вився – увивався – увивався до того дубового гаю, а другий шлях слався геть-геть по степу у село Рокочи.

Найкраща хуторянська хата стояла ближче до гаю. Гарна була

хата. Коло неї садок славний, город хазяйський. Не пусто було в оборі, весело на дворі.

Жив у тій хаті господар Юхим Чабан, – славили, чоловік заможний і розумний. Жінка його вмерла давненько, йому залишила дочку єдиначку, Марту. Дівчині вже полічили сімнадцять років, а така викохалася дівчина, що хоч малюй, хоч цілуй.

У Божовці хати не стояли одна проти однієї, а стояли хати там у розсип: одна хата у право, друга геть у ліво, одна – нижче, на півгорі, друга – вище, на самому горбочку. Від кожної хати стежки розбігалися попутані і поперепутовані, як нитки (Вовчок, 1964, т. 1, с. 301).

Дві московки

На яру стояло чимале село; посеред села біліла невеличка нова церква. На самому низу блищав ставочок, один і другий, а кругом його і понад греблею росли густі, високі, зелені та кучеряві верби (Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 51).

Серед села, край великого зеленого вигону, стояла корчма. Коло корчми росли високі старі верби. Під тими вербами збиралися хлопці та дівчата на гулянку (Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 59).

Над ставком, над садками миготіло, грало, лилося хвилями золоте марево, неначе на повітрі ворушилися якісь пасма тонких золотих ниточок... Зеленіла молода бутвина на городах, зеленіли поля, садки, зеленіли розкішні бур'яни та бузина (Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 65).

Микола Джеря

Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невелика річка Раставиця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця висока біла церква з трьома банями, а коло неї невеличка дзвіниця неначе заплуталась в зеленому гіллі старих груш. Подекуди з-поміж верб та садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь.

По обидва береги Раставиці через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, неодгороджені тинами. Один город одділяється од другого тільки рядком верб або межами. Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією

стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене-зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки.

...Скрізь по обидва боки Раставиці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспинались та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку; там далі набігли над річку високі коноплі і залили берег своїм гострим важким духом. В одному місці розрослись чималі вишняки, а далі од берега, коло самих хат, ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками; а ондечки серед одного города вгніздилась прездорова, стара, широка та гілляста дика груша, розклала своє гілля трохи не при землі на буряки та картоплю. Соняшники заплутались своїми жовтими головами в гіллі.

Серед села Раставиця входить в широкий ставок. Кругом ставка знов осокори та верби... На ставу ніби плаває маленький острівцець з високими старими тополями та осоками. На греблі знов у два рядки видивляються в воді дуже старі, товсті, дуплинасті верби, вкриваючи гіллям здоровий панський питель. Нижче од ставка Раставиця знов повилася між зеленими левадами та вербами, а далі сховалась в дубовий ліс та й утекла в Рось.

Усі вулиці в Вербівці ніби зумисне обсаджені високими вербами: то поросли вербові кілки тинів. Усе село наче в розкішних алеях (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 34-35).

В невеличкому яру перед їх очима розкинулась Колонтаївка. Село було степове; на яру й попід горбами стояли маленькі хатки-мазанки з невеличкими вікнами; коло хат стирчали хліви з високого очерету, вкриті зверху очеретом. Скот заганяли в загороди, тільки обкопані ровом, а замість тину, за ровом лежали купи гною або стояли стіни, – так само з очерету. Ніде не було видно ні комор, ні високих клунь... на цілому селі не видно було ні одного дерева, навіть верби. То було село зовсім солом'яне та очеретяне. Вся Колонтаївка рябіла й чорніла серед степу чорними покрівлями хат, жовтіла очеретяними тинами та високими окопами. Все було сіре, невеселе, тільки кругом панської білої мурованої хати росли густі зелені акації та абрикоси. За селом на горбу стояли три низенькі вітряки з шістьма крилами (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 91).

Багато степових херсонських сіл поминули бурлаки. Вони бачили села й степові, голі й опалені гарячим сонцем; бачили села понад невеличкими степовими річечками, де вже зеленіли верби, садочки і навіть виноградники; бачили здорові багаті німецькі

колонії з довгими рівними вулицями, з домами на два поверхи серед зелених садків та виноградників (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 92).

Акерман був розкинутий на горах і ніби виставив напоказ проти сонця свої біленькі хати, закидані садками та виноградниками (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 92). На горах біліли й блищали бані церков, шпичасті верхи дзвіниць (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 93).

Село було довге й здорове. Через усе село йшла широка вулиця і тяглася трохи не до самого Акермана. Вона була обсаджена акаціями, наче Вербівка вербами. Село було українське. В йому, як і в самому Акермані, що став уже зовсім українським городом, були люди з усіх українських губерній. Усе село було залите абрикосовими та черешневими садками і зеленіло як гай. Поза хатами тяглися виноградники на всі боки, скільки можна було скинуть оком. А там, за селом, на широкому полі ледве піднімалась зелена, як пух, кукурудза, розстелялось широке молоде листя тютюну, а там далі розстелявся широкий, рівний, як діл, степ, весь зелений, весь укритий то виноградом, то пшеницею, то кукурудзою, то зеленою травою (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 97).

Два вербівські бурлаки збудували коло отаманського хутора дві землянки і, поженившись, завели господарство. Потім дець узявся бессарабський жид і поставив на городі вітряк. Над озером зачиналось українське село (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 116).

Любка повела батька на кладовище й показала йому могилу над Нимидорою. Кладовище було обкопане глибоким ровом. На окопі росла густа дережа. З одного боку по окопі росли високі верби (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 136).

Тим часом почали наділять селян землею. Пан забрав собі кращі землі по долині, над річкою, а половина села (Вербівка – авт.) мусила брати землю на шпильях понад крутими балками. Одна така гора припала й Джері і його зятеві. Та гора була така крута, що у великі дощі рілля скочувалось з водою униз, а воли ледве тягли плуга по косогору. Окрім того, під панські землі одійшов ліс, а в тому лісі були людські садки. Ті садки належались до хазяїнів споконвіку. Вони росли по балці серед густого лісу. Там був і садок Джерин; там стояла з давніх давен пасіка його батька (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 139).

Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тином і обставлена од півночі очеретом. Коло очеретяної стіни притулився курінь. Попід уликами вилися прочищені стежки, а серед пасіки

стояв важкий низенький хрест, з двома дощечками, прибитими зверху на обидва кінці перехрестя...

Коло пасіки росли яблуні й груші, посхилявши густе гілля в пасіку над уликами. За пасікою зеленів маленький баштан (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 141-142).

Бурлачка

По крутих горах, по глибоких долинах подекуди зеленіють дубові та грабові старі ліси. Усі села суспіль ніби залиті старими садками. Їдеш селами, неначе густими лісами: по обидва боки улиць скрізь стоять садки, наче зелені стіни. Здорові черешні та груші зовсім закривають білі хати (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 143).

Недалеко од Керелівки стоїть маленьке село Комарівка. Дорога в село йде з такої крутої гори, що, їдучи, треба вставати з воза, щоб не перекинутись. Під самою горою блищить ставок. Коло ставка гребля, обсаджена вербами. В кінці греблі стоїть млин з чорними колесами... Кругом ставка ростуть старі садки...

Уся долина заросла садками, неначе повилася густим хмелем. Кругом села піднімаються спадисті гори на три боки. Гори вкриті садками, а там, вище, садки сходяться з старим дубовим лісом. Ліс обступає село, наче густа зелена хмара. Серед того зеленого моря на горбі неначе пливе в зелених хвилях нова невеличка біла церква з однією широкою банею та тонкою дзвіницею (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 144).

В Журавці панський двір стояв край села над ставком. Просторний панський дім виступав однією половиною в широкий двір, а другою ховався в розкішний старий садок. Високий частокіл йшов од самих воріт до дому і одділяв широкий чистий двір од садка. На подвір'ї стояли рядками надвірні хати для челяді, возовня, стайня, льодовня, птичники і якісь невеликі не то хатки, не то повітки, чисто обмазані білою глиною. Здоровий садок слався зеленими хвилями за домом на гору, скільки можна окинути оком. В старому садку зеленіла соковита трава. Вишні, черешні, груші, сливи-угорки, тернослив, терен та дерен – все росло густими купами. Подекуди, на крутих горбах, було видно неначе здорові гнізда з густих вишень та терносливу. Коло самого дому, під вікнами, росли кущі жовтої акації, купи мальви. Густий рядок розкішних верб та акації, неначе товста зелена гірлянда, обхоплював панський двір та садок скрізь понад вулицею, поза

великим током, поза довгими мурованими воловнями, кошарами та стайнями.

В тому домі жив посесор Станіслав Ястшембський (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 154-155).

Од церкви, через короткий переулок, попід самим панським садком, було видно, як на долоні, все місто, широкий вигін, обставлений жидівськими хатами (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 258).

Ввесь Круглик на косогорі до самого верху гори, вся довга западина серед Круглика – все потонуло в розкішних садках, в темній та ясній зелені, а сама середина яру неначе була закидана густими вербами.

Незважаючи на косогір, колись в тому довгому яру йшли рядком ставки. Ставки повисихали, і тепер zostались тільки левади – такі чудові, такі дивні, що на їх не можна й надивитись. Там, де колись були греблі, обсажені вербами, тепер zostалися тільки рядки старих верб, пишних, чудових, неначе одна левада була одгороджена од другої чудовою зеленою стіною, підпертою знизу товстими колонами. По обидва боки ставків колись були посаджені верби над самою водою; тепер ті старі верби стоять попід горами довгими рядками над самими левадами і, замість води, спускають свої віти на пухку зелену, густу, як руно, траву (Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 290-291).

Старосвітські батюшки та матушки

Широко розкинулось село Вільшаниця недалеко од Росі, по зелених горбах та долинах. Серед села в долині лиснів довгий ставок. Коло самої греблі проти млина на пригорку стояла стара дубова церква з п'ятьма банями, а коло неї, неначе вгніздившись в густому вишнику, стояла ще старіша за церкву, присадкувата, широка дзвіниця з стовпчиками навкруги. Проти церкви через дорогу була оселя вільшаницького священика; за старим домом зеленів старий садок (Нечуй-Левицький, 1966, т. 4, с. 38).

Город [німців] був розкішний, чисто виполотий. Коло дому росли три старі дикі груші, а коло їх були розкидані клумби, повні квіток. Клумби були штучно обтикані черепицею та обплетені дубцями з ліщини; здавалось, неначе хто розкидав по траві чудові кошики, повні усяких квіток. На городі, поміж грядками буряків, моркви й усякої городини, вилися доріжки замість борозен.

Доріжки були обсажені гірляндами квіток, обплетені ліскою. Дикий щавель, пересаджений на добре вигноєну землю, розрісся й устлав грядки здоровецьким зеленим листом. Спаржа, помідори, суниці, полуниці, синя капуста, квітна капуста, салера, шпінат устеляли грядки, неначе оксамитовий килим. Ніде не видно було ні бур'янини (Нечуй-Левицький, 1966, т. 4, с. 300).

В Карпатах

Долина Дунайця, в тім місці таки добре широка, аж лиснить проти сонця зеленню розкішних нив та полів. Густа пшениця, високе жито, зелений овес, ріпак, ячмінь мережать смужками усю долину й нагадують родючі ниви України. Шкода тільки, що таких долин дуже мало в Карпатах (Нечуй-Левицький, 1966, т. 4, с. 355).

Одного ясного погожого дня я пішов оглядати мазурське село в Карпатах. В селі поза єврейськими крамницями стоять рядки хатів, побілених, з квітниками під вікнами... За тартаком небагата панська оселя, а проти неї костюл убогий, старий, без бані, неначе довгий дім, оббитий драницями... (Нечуй-Левицький, 1966, т. 4, с. 359).

Через кілька хвиль ми в'їжджали в Шляхтову. Село складається з однієї довгої вузької вулиці. Вулиця тягнеться од Потоку по легенькому спадистому покаті й ховається десь далеко в щілині в високій горі.

Хто бачив села на Україні, в Польщі, в Європі, тому зараз прийде на думку, що в Карпатах мазурські, русинські та словацькі села ще примітивної архітектури. Вони схожі на села в Білорусії, Литві та Великоросії (Нечуй-Левицький, 1966, т. 4, с. 369). Все село має невеселий, непривітний вигляд, як у Великоросії й Литві, і псує гармонію з чудовою земною декорацією гір та лісів.

Вулиця тягнулася вгору. Вона така вузька, що два вози ледве можуть розминутись. Дворі коло хат маленькі, на кілька сажнів, не одгороджені од вулиці. В дворах лежать купи гною, прикриті густими смерековими та ялиновими зеленими гілками од сонця. Цей гній потрібний для вигнойки полів, без котрої тутешня убога неродюча земля нічого не родила б. Хати стоять тісно, неначе туляться одна до одної... Городів коло хат не видно: огороди на полі на горах. На вулиці якимось тісно. Нема того простору, який бачимо в степових селах. Тут в горах люди дуже цінують рівні місця, «планини», через те хатів у селах, як в городах та містечках, дуже густо ! Усе село з

своєю дерев'яною старою церквою схоже на малюнок, вирваний з історичного альбома, в котрому намальовані староруські городи Новгород або Київ (Нечуй-Левицький, 1966, т. 4, с. 370).

Дрегочин та Остріг

[Гроднянська губернія] На сухому місці, край самого болота, забіліло сельце Хабокляки. Хати в селі білі, з вікнами на чотири шибки, дуже схожі на українські хати... Польські селяни нечисто держать свої хати, тільки вбираються чистенько.

Пішла дорога то маленькими сосновими лісками, то болотами, то полями, на котрих видно убогу землю: глину пополовині з дрібним каменем. На межах лежать купи дрібного каміння, скиданого з поля. На полях скрізь пороблені грядки, як на городах, між котрими йдуть глибокі борозни, щоб по них стікала зайва вода. Де тільки западинка, там уже блищить вода, там уже повно жаб в осоці (Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 15).

Надвечір ми приїхали в чимале село, в котрому хати стояли рядами на улицю. Коло мурованого убогого костьолю росли старі каштани. За селом було видно здоровий будинок якогось графа, котрих в Польщі дуже багато. Кругом будинку розрісся густий зелений сад (Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 15). Ми виїхали на ледве примітну гірку. Перед нами розстелилась широка рівнина, вся зелена, як зелена скатерть, а за нею появились високі шпилі вже за Бугом, і на них город, таки правдивий город ! На високих крутих шпилях сизіли довгі високі муровані будинки, коло них два здорові, як гори, муровані непощикатурені костьоли, один проти другого. Між ними було видно білі бані двох менших церков... Коло города в долині білів чудовий монастир з гарним готицьким костьолом, з рядами келій. Зовсім город, правда, невеликий, як швейцарські городи, без передмістя, де високі доми виходять рядами просто в поле або в садки... Город був древній, з середньовіковими будинками, монастирями, стінами. Він був схожий на старі німецькі городи (Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 16).

Село Дрегочин розкидане на лівому полуденному березі Бугу проти самого города Дрегочина, котрий стоїть на крутих шпилях на правому північному березі. Це село примітне тим, що воно зосталось в православ'ї серед католиків та уніатів (т. 5, с. 16). Ще дивніше, що половина села православних поляків, друга половина

українці. Хати розкидані на сухіших місцях скрізь між лозами та вільхами. Маленька православна церква стоїть на горбику край села коло широкого сінокоосу. Коло церкви невеличка школа: вона виходить вікнами на сінокос. Декотрі хати розкидані над берегом Бугу (Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 17).

Старі гультяї

[Село Трушки, Васильківщина] Сукупні левади та городи, не перегороджені тинами, ледве-ледве піднімаються вгору й зеленіють попід садками, попід клунями та хатами. Яка пишна та буйна зелень схопилась на тих городах! Там темніють довгі смуги картоплі, зверху обсіпані білим цвітом, наче потрушені сніжинками; там лиснять червоно-зелені буряки, а рядом зеленіють смуги попелястого дрібчастого маку (Нечуй-Левицький, 1966, т. 6, с. 421).

Нижче од ставка за широким опустом на греблі річка розійшлася на дві течії. Між двома течіями розлігся довгий плісковатий острів. Його звуть на селі Осередком. Через Осередок йде одна вулиця. Серед самого Осередку, над річкою в береговині була давня держава діда Гриця. За хатою розстеляється чималий город, а далі над берегом зеленіє левада. В леваді, над річкою розрісся густий садок, як ліс (Нечуй-Левицький, 1966, т. 6, с. 422).

Живцем поховані

Старий садок розрісся за хатою на вольній волі. Понад ровами купами кругом старих вишень розрослися вишники, неначе зелені гнізда поспинались на тини й висіли над ровами. Старі яблуні та груші товпились купами в безладді по зеленій траві. А за садком ґрунт спадав з пригорка наниз і розстелявся зеленою левадою до Росі... Уся долина, скільки можна було засягти оком, була ніби закидана садками й то високими, то низько постинатими вербами з зеленими гніздами молодих паростків. За Россю на горбах сизів старий ліс, а в гору понад Россю розстелявся графський парк, здоровий, як ліс... А десь далеко-далеко над Россю, на панських оселях стриміли густі купи старих тополь і, неначе гострі високі башти готицьких соборів, виганялись високо-превисоко вгору до неба, прикриті сизою імлою (Нечуй-Левицький, 1966, т. 7, с. 277).

Неоднаковими стежками

Деркачівка, Гуковичева маєтність, була за Дніпром, недалечко од Києва й од залізної дороги. То була держава козацького роду Теклі Опанасівни. Чимала Гуковичева оселя була край села. Дім був чималий, дуже довгий, але стародавній, низький, неначе присадкуватий, з довгим рядком вікон та мальованих, збляклих од сонця віконниць, причеплених по обидва боки кожного вікна. Дім й уся оселя були на невеликому пригорку. А од дому по згористому широкому покаті наниз до течії слався старий парк, насаджений, певно, ще прадідом строї Гуковичевої. Од самісінького дому до течії тяглась широка липова алея. Столітні липи розрослись густим гіллям і подекуди вгорі позчіплювались гілками докупи. По один бік алеї розрісся старий овочний садок; а по другий бік алеї по зеленій траві були розкидані столітні липи, берести та дуби, що розрослись на волі й розпустили широке гілля і вгору і вшир на всю свою могутню силу. Нанизу в ярку лисніла невеличка течія в зеленій осоці. Проти алеї вода зібралась в довгий ставочок під крутими горбами. А за течією на взгір'ї знов пишались столітні дуби та граби по два й по три рядочком, розкидані нарізно, а подекуди скупчені кружалами. Поміж ними біліли старі гіллясті берези, неначе на пригорки вийшли на прогуляння панянки в білих сукнях. Парк розстелявся далеко й широко по горбах. А за парком стояв зеленою стіною лісок. В одному кутку в парку білів березник, неначе панни в білих убраннях стовпились докупи десь на балі. Побіч оселі за домом чорніла здоровецька клуня на току. Кругом току на окопах гнались високо вгору рядки старих осокорів. Давнє дідицьке гніздище навкруги обросло й заросло деревом і нагадувало стародавні діброви ще вольної, не дуже залюдненої старої України (Нечуй-Левицький, 1966, т. 8, с. 303-304).

Вольне кохання

— А справді, ходім та прогуляємось трохи в лузі, доки економка зготує нам снідання. Подивись лиш, Ірино, які гарні наші над деснянські луки, луки та сіножаті! Це зовсім не те, що смердячі болота, мочарі та багна коло Петербурга, — промовив Никандр Петрович, підводячи жінку під руку.

Усі вийшли в садок, а з садка пішли доріжкою в здоровий зелений парк, де вилась гадюкою доріжка, недавно посипана

жорсткою та піском. Парк був здоровий, чудовий! По зеленій траві скрізь стояли нарізно віковічні дуби, липи, ялини та кучеряві столітні берези. Дуби траплялись такі завтовшки, як кадовби, що їх ледве могли обхопити два чоловіки в обіймища. Ялини, рівні, як щогли, кучеряві берези були гарні, ніби намальовані на зеленому фоні.

Доріжка кінчилась. Уся оселя й дім були на чималому сугорбі. Сугорб кінчався за парком спадистим покатою наниз, на луку. Доріжка вела на край сугорба, де була поставлена довга лавка під двома густими віковічними липами. А на низині, скільки сягало око, розстелялись понад Десною соковиті та зелені луки. На лугах скрізь росли нарізно пре старезні дуби, віковічні липи та граби. Уся місцина була схожа на чудові англійські парки, котрі стелились без кінця (Нечуй-Левицький, 1966, т. 9, с. 39-40).

Микола Шугай, розбійник

Повз вивітрено скелю котиться ріка: на протилежному боці – битий шлях, а між рікою і шляхом – село. Воно таке довге, що й не дивно, коли недосвідченого мандрівника, який іде долиною повз хатки і будинки з єврейськими крамничками, потім луками та горами і знов повз ряд хиж і городів, охоплює лють або тупа байдужість, бо йому за годину, за три, а то й за чотири години ходу знов-таки відповідають, що він у Колочаві, в Колочаві-Негрівці, в Колочаві-Горбах і в Колочаві-Лазях. Але прізвище Миколи Шугая тісно пов'язане з Колочавою-Лазями, тому тільки про неї і буде мова. Вона найпоказніша серед цих сіл і має греко-католицьку церкву. Битий шлях тут зникає. Обнесений з обох боків тинами і посипаний річковою галькою, що так гарно торохкотить під ногами людей і корів, він переходить тут у вулицю.

У тому тині – він місцями або з тичок, або сплетений із ліщини, або зроблений з лат – бувають хвіртки і перелази, це такі, трохи нижчі місця у тині, куди за допомогою двох лавочок або приставлених каменів чи просто так може перелізти людина, перескочити собака, але худоба не пройде. За тиною ідуть подвір'я. А між ними і рікою Колочавкою – городи. Ці городи влітку надають Колочаві різних барв: зеленої, червоної, жовтої. Бо грядки картоплі та конопель – велетні, витка квасоля розквітає кривавими краплинами, а сотні соняшників, що їх сіють на олію, зріють і відсвічують на грядках золотом (Ольбрахт, 1990, с. 32).

Зворець – це село під Стримбою, в чотирьох хат, віддалених одна від одної на півкілометра. Воно в такій вузькій улоговині, що ряд з чотирьох людей з розпростертими руками може її загородити. Ця улоговина така глибока, що сюди світить сонце тільки сім годин на день, а траву із схилів треба звозити саньми, і то влітку, з ранковою росою або після дощу, бо взимку вгору не видряпатися ні людині, ні коняці (Ольбрахт, 1990, с. 91).

[Карпати] У долинах тут – села. Вони розкидані вздовж гірських річок, на крутих схилах. Хати з високими солом'яними дахами, які вже давно перетворилися на перегній, обросли мохом, кущиками трави і квітів. Навколо хат, обнесені огорожею для захисту від тварин, зеленіють невеличкі клаптики коноплі, картоплі, квасолі та капусти. Нивки облямовані жовтими дисками соняшника, що вирощується на олію. Нивки латками безладно розкидані далеко за житлом, на стрімких схилах. На тих латках росте ріденький, низький овес і картопля.

Але посіви потолочені і потоптані сарнами та оленями. А на картопляне поле вночі нападають дикі вепри, вгризаючись одним іклом в рядок із картоплею, вони махом виривають весь урожай рядка, а потім повертаються, щоби вибрати найкращу картоплю. Коли досягають зерно і картопля, їх треба стерегти. Тому осінніми ночами біля ватри сидять діти, ховаючи під себе задубілі від холоду ноги. Якщо чують наближення чогось підозрілого, здіймають лемент і б'ють палицями по старих косах. На цих полях із центнера посіяного насіння збирають по 110 кілограмів зерна і трохи соломи висотою у півтора вершка. Деколи більше, але частіше менше. Про добрива, звичайно, годі й говорити. Удобрюють землю тільки так, як колись у середньовіччі, – на скошеному полі запалюють хмиз, щоб підживити ґрунт попелом, адже в цих краях, де влітку тварини пасуться на полонині і взимку навколо будівель гасають схудлі вепри, які несамоовито риють землю, шукаючи якусь поживу, щоб до весни не загинути від голоду – вижити, тільки про це і йдеться, – там добрив вистачав хіба що на картоплю та капусту біля хати. Тут, звичайно, не орють, знаряддям в мотика. Плуг у цих місцях ще не винайшли.

Схили зайняті пасовищами з поганою травою, серед якої багато моху і мурашників, а на вершинах гір, куди не сягають

стрункі буки, простилаються славетні полонини. Сонце сходить дуже близько, а навколо один синій небосхил. Якщо у долинах дні надзвичайно короткі, на західних схилах гір позолота розливається досить пізно, а косогири, що повернені до сходу, вкриваються тінню дуже рано, на полонинах нема тіні, лише тінь від пливучих хмар. Тут сходить сонце, котре ще не скоро принесе ранок у долини. Воно білим високим півколом посувається величезним небозводом і заходить за сині обриси далеких гір у той час, коли в долині птахи вже давно вляглись спати. Полонини біло розквітли ромашками, синьо – тирличем, дзвіночками та шавлією, жовто – арнікою, яструбочками, мати-й-мачухою, червоно – конюшиною, геранню, чебрецем, смолянками. Тут улітку випасається худоба з далеких околиць. Худібка м'ясистими губами вищипує траву, яка, напевно, тому й негожа, що дуже вже гарна. Але на високих полонинах, звідки неможливо звести сіно в долину ані при першому снігові, ані підводою після дощу чи за ранньої роси, худоба залишається в стайнях на зимівлю, щоб на місці споживати заготовлене сіно, яке складається в оборogi, у гострі, високі стоги, огорожені прямовисною пересувною загорожею, і щоби навесні, коли зійдуть снігові покрови, пастух міг віддати господарю декілька груд сиру (Ольбрахт, 1990, с. 177-178).

Резиденція пана Бялоскурського була збудована з грубих дубових та модринових брусів і спочивала на високому підмуруванні. У сьому підмуруванні й під ним містилися широкі та глибокі пивниці, а сам дім мав іще дві стрихові кімнати з вичілками. В даху, критім грубими дошками, було багато малих вікон із засувами, призначених, видно, на стрільниці, а при вікнах самого двора були грубі залізні крати та міцні дубові віконниці на залізних завісах. Двері, оббиті залізною бляхою та великими цвяхами, отвиралися тільки з трудом, а замикалися на ключ і на дві засуви, які складалися з двох грубих ялових брусів. Словом, дворище могло довший час остоятися перед усяким нападом, як не бракло води до гашення пожежі, що могла трапитися в часі облоги.

Двір стояв на березі потоку і від сеї сторони був забезпечений лише високим дубовим парканом. З трьох інших сторін здіймався Двір стояв на березі потоку і від сеї сторони був забезпечений лише високим дубовим парканом. З трьох інших сторін здіймався

високий вал із частоколом, за ним глибокий рів, наповнений водою, яку приводжено заставою, мов у млинівці, а, крім сього, при брамі і в рогах обійстя стояли доволі високі башти з поверхом, стрільницями і галеріями, криті дерниною. Сам майдан був невеликий, а при ньому стояло тільки кілька довгих хат, призначених для служби та припасів. Замітне було й се, що господарські будинки стояли поза укріпленням, на склоні горбків і серед ліса. Видко, пан Бялоскурський більше дбав про двір та свою особу, ніж про товар та збіжжя. До сих господарських будинків, вела друга брама, що так само, як і головний в'їзд, мала на ланцюгах зводжений міст (Опільський, 2000, с. 35-36).

Мов вихор, гнали їзді в долину, де розкинулося село. Але як ріжним був його вигляд від села пана Бялоскурського! Там знати було на кожному кроці добробут, свободу – тут зате було щось противне. Стріхи старі, пообдирані, задимлені. Мало яка хата мала хлівець, stodilku, садок або пасіку, а довкола них не було ні плота, ні навіть рова. З кожної стріхи шкірила зуби чорна, страшна нужда! Та молодців не зворушував уже сей вид. Таких сіл було дуже багато, мало не кожде! Всюди цвіли збіжжям панські лани; хлопські нивки лежали відлогом, а хлоп, що не втік, умирав під канчуком або з голоду. Для того й росла утікачами фортуна людяного пана Угерницького (Опільський, 2000, с. 62).

Хіба ревуть воли, як ясла повні?

Велике село Піски. Розкинулось, розляглося і вздовж, і вшир, і впоперек на рівній низині, в балці, а перед самим селом мов хто борошна насипав – білого піску серед чорної землі. Так, наче хто білий килимок прослав, щоб витирати ноги, вступаючи в село. Посеред села стоїть невеличка старенька церковця, трохи перехилилася на один бік і вросла в землю. Не тільки покрівля, де-где й ребра поросли зеленим мохом. Проти церкви, на невисокім згірку, величезний палац світить дверима-вікнами... І палац оже, видно, давній, та ще й запущений. Стіни пооблупувані – де-где вивалюється цегла; покрівля поржавіла; у вікнах шибок не долічишся. Мабуть, ніхто не живе в тому палаці, бо й двір нерозчищений – заріс густою муравою. Тільки дві протоптані узенькі стежечки тягнуться через увесь двір до двох невеличких будинків по один і по другий бік палацу. Все те осунулось, опусти-

лося... Так виглядали Піски перед волею.

А літ за півтори сотні не тільки цього палацу, а й самих Пісок і сліду не було. Там стояло невеличке сільце, або краще – невеличкі хутірці розсипались по балці, як стоги сіна зимою по степу. Мазанок було всього, може, хат з п'ять, а то все – землянки при самій землі, як могилки, повіддimalися. Тільки один димар нагадував, що то не берлога звіряча, а людська оселя, що берегла людей од звіра і од лихої години. Землянка була з присінок, схожих на рів, та хати – льоху. У хаті була піч, де можна зварити їсти та погрітися; одним одно віконечко – мале, як оддушина у бджоляниках, виглядало збоку на шлях. Недалеко від землянки стояли кружком верби, мов зачаровані дівчата, а посередині – чорніла яма, обставлена очеретом. То – копанка для води. Огорожі – ніякої. То тепер тільки стали городи обгороджувати, а тоді – ніхто цього і в думці не мав. Зайвої землі лежало неозорно перед тобою й за тобою... Приходь, заори, скільки хоч – ніхто тобі й слова не скаже. Хіба тільки сусідній пан полковник або сотник подумає: «Ловись, мов, рибко, мала й велика!» Поки там пан налагодиться сплести невода, рибка собі в затишку плодиться, прибуває, виростає... Серед пустих степів красуються, як квітники, веселі хутори, присілки, села; де-где вже, посеред села, й церква біліє, – ще здалека горить хрест на сонці...

Так уродилося багато сіл і хуторів кругом Гетьманського. Де був колись бір – стало велике село Бірки; серед ярів та байраків, мов з землі вирости, Байраки – малі й великі; там, де колись на лощині вовки вили та лисиці нори рили, – красується село Вовча Долина. Тоді заснувалися й Піски (Мирний, 1968, т. 2, с. 96-97).

– Чи далеко ще та Московщина? – питали вони один одного...

– Та ще підтопчеш ноги, – одказували другі, догадуючись: не близько, мов!

Поминувши свої степи з невеличкими хуторами, що, як квітнички, весело кидались в вічі, свої великі села, з кривими улицями, з білими хаточками, з вишневими садочками, свої городи, схожі на села, увійшли вони у лісний край. Перед ними й за ними стояли страшні бори сосни, ялини та осичини. Ішли вони день, ішли другий... ліс та й ліс!

– Оце й Московщина починається, – сказав хтось.

– Оце?!.. Та й невесела ж яка вона!.. Все ліси та бори, куди оком не скинь... тільки небо крізь верховину мріє...

Сумно стало Максимові серед лісу; жаль йому стало своїх степів безкраїх, свого неба високого: тут за лісом було тісно, душно, а небо здавалося низьким, похмурим. І справді воно було низьке й похмуре: йшлося вже до осені, – темні хмари, аж чорнуваті, снували по небу; перепадали часті дощі.

Пройшли вони верстов з п'ятдесят чи з шістдесят лісом – ні хатинки, ні людинки!..

– Де ж тут хутори, села, городи? Хіба тут і людей немає?.. – толкуються самі між собою.

– Та тут, либонь, один тільки город Москва й є, та й той аж на самому краї Московщини, – одказав хтось.

Усі похмуріли, зажурилися: ішли мовчки, повісивши голови.

Пройшли ще верстов з десять або й більше; вийшли на узлісся... З-під тесової стріхи якоїсь чорної будівлі показався димок... Очі направились на його.

– Що то? кузні? – пита Максим.

– Село, – одказав йому старший москаль, що вів їх.

– То це кузні у царині?

– Не, то – избы.

– Що то за ізби?

– Хаты по-твоему, хахол!

Максим зареготався.

– Побий вас лиха година, бісові люди, з вашими хатами! – каже він, регочучись, до своїх. – У нас кузні чистіші, ніж у них хати. А ще вихваляються своєю стороною?! Ну, вже сторона!.. Не приводь, господи, бачити ніколи такої другої!

Увійшли в село, або краще – в одну довжелезну вулицю, котра й була ціле село. Аж дивно! Одним одна вулиця, парканами одгороджена з одного й з другого боку; а на улицю виглядали без вікон хати – чорні, як комори, закурені димом. Де-де забовваніли й люди – у личаках, у довгополих балахонах, з бородами.

– То це кацапи! – скрикнув Максим, почувши їх мову.

Та кацапи ж... Оце й є тобі справжня кацапщина! – одказували другі, собі дивуючись на її прохвалену красу (Мирний, 1968, т. 2, с. 144-145).

А під ними, скільки око сягне, лежали сірі поля, наче величезна чаша з блакитною облямівкою лісів, чаша, що вздовж неї,

як срібна, розблисла в промінні сонця пряжа, зміїлася, мигочучи з-під надбережних вільх та верболозу, річка. Розливалася серед села в величезний довгий став і влоговиною між пагорків на північ тікала; на дні влогівини, довкола ставу лежало село й вигравало на сонці останніми барвами садків – мов червоно-жовта гусениця, що скрутилася в ковпошок на сірому листку лопуха й що від неї ото до лісів простягалася довга, трошки посплутувана пряжа загонів, пілки сірих ланів, довгі низки міжників, повних брусниці й тернини – тільки де-не-де (Реймонт, 1950, с. 8-9).

На Бориновім подвір'ї, забудованому з трьох боків надвірними будівлями, а з четвертого обнесеному садком, що відділяв його від дороги, зібралося вже чимало люду; кілька жінок очі видивляли та розважали-гадали над здоровенною рудяво-білою коровою, що лежала перед оборою на купі гною.

Старий пес, кривенький та з облізлою на боках шерстю, то обмахував перісту, обнюхував її й гавкав, то вибігав за опліт і гнав на дорогу дітей, що понавішувались по тинах і зазирали цікаво до обійстя, або підбігав до свині, що лягла під хатою та, вивернувшись, тихо стогнала, бо ссали її білі, молоді поросята (Реймонт, 1950, с. 15).

Було вже ген по восьмій, бо люди на полі сідали снідати, коли він в'їздив до Тимова, в порожні вулиці, пообставлювані похилими будиночками, що присіли, наче старі перекупки, над риштаками, повними сміття, курей, обшарпаних єврейчиків і безрогої худоби. (Реймонт, 1950, с. 34).

Коли посол і пан Скшетуський в'їхали у браму своїми підводами, вони побачили не двір, а радше величезний сарай, збитий із товстенних дубових колод, із вузькими, схожими на бійниці, вікнами. Приміщення для челяді й козаків, стайні, амбари і комори безпосередньо тулилися до двору, утворюючи незграбну будівлю, складену то із високих, то із низьких частин, зокола таку убогу і примітивну, що, якби не світло у вікнах, її важко було б назвати людським житлом. На майдані перед будинком стирчали два колодязних журавлі, ближче до брами стояв стовп із колесом нагорі для прив'язі прирученого ведмеда. Могутня брама – теж із

товстенних дубових колод – була в'їздом на майдан, весь оточений ровом і палісадом.

Певно, що це була оборонна споруда, укріплена проти набігів і наїздів. Вона в усьому нагадувала ще й окраїнну козацьку паланку, і хоч більшість окраїнних шляхетських садиб були такого, а не іншого типу, ця найбільше скидалася на хижацьке гніздо (Сенкевич, 2006, с. 82).

Був ранок. Великі краплі блищали на чорнобилі й бур'янах, свіжі подуви вітру підсушували землю, на якій після дощу стояли широкі калюжі, що розлилися озерцями і сяяли на сонці. Загін намісника рухався поволі, бо важко було поспішати, коли коні часом по коліна провалювалися у розмоклу землю. Але намісник не давав їм довго відпочити на могильних буграх – він квапився водночас зустрітися і попрощатися.

Десь опівдні наступного дня, проїхавши шмат лісу, побачив він вітряки Розлогів, розкидані по пагорбах і по ближніх курганах. Серце у нього в грудях загупало, як молот. Ніхто на нього там не чекає, ніхто не знає, що він приїде: а що скаже вона, коли його побачить? А он, он уже й хати *підсусідків*, що потопають у молодих вишневих садках; далі розкидане село холопів, а ще далі завиднівся і колодязний журавель на поміщицькому майдані (Сенкевич, 2006, с. 136).

Розсудили

Пекучий липневий день згасав. Наче завмерле село розляглося трупом в якійсь брудній балці. Яскраве південне українське сонце кидало на Левихівку своє гаряче проміння, а село все ж було подібне до тоскної, скрюченої й запорошеної пилюкою старенької баби, що тяжко працювала весь свій вік. Коли ж наставали похмури, дощові осінні дні, Левихівка сповняла душу мешканців такою сумною нудьгою, що вони бігли швидше до Мошка в корчму.

Криві, набокуваті хати незграбно тулилися одна до однієї; в деяких бракувало соломи па стріхах: або її зірвав вітер, або повисмикували на харч скотині, тому й світилися крізь солому голі, наче ребра, бантини. Тини або низько понахилялися до землі, або шматки їх поодривалися зовсім і крилами лежали на вулиці. Миршаві, запорошені пилюкою дерева де-не-де стриміли за хатами;

тут ніщо не нагадувало розкішних українських вишневих садків, що в зелі їх потопали біленькі, чепурні хатки. Тільки праворуч над самим ставком приємно зеленіла левада з великою й гарною хатою – садиба багачки на все село, удови Коломийчихи. З-за левади вирізувалася на тлі розкішного неба синя баня церкви й стрімка, висока дзвіниця з золотим, па вісім кінців, хрестом.

З двох боків Левихівку оточувало болото, що кінчалось біля греблі просто тванюкою. Геть далі за селом видко було й плеса чистої, прозорої води; вони блищали, наче свічада в зеленій рамці, а ще далі потяглися розкішні килими бронзового очерету, поквітчані зграбними оксамитовими голівками. Праворуч за греблею були піски; вдень на сопці вони переливалися золотом, а ввечері червоніли від густих шелюгів, а в деяких місцях вигравали м'якими сизими тонами. З протилежного боку на голих сірих горбах стриміли похилені, з поламаними крилами вітряки, а за ними вже простяглися, ген-ген скільки ока, виснажені поля в порепаними білими солончаками, неначе вкриті лишаями й шолудями. І зокола, і всередині – скрізь голе убожество та тоскне життя, що боролось з цим убожеством мозольованими руками. На самому чільному місці, на горбку проти церкви, стояв шинок; в'їй панував над усією місцевістю. Покійний пап будував його па славу, в високому заїздом, з широкими круг двору піддашшями, з великою задля гостей хатою, навіть з окремими приміщеннями задля Ривки й задля випадкового подорожнього панка. Цей шинок та рибальство були поодинокими прибутками покійного дідича, тому-то й тримав він його в гаразді; але старий пан вмер, а синок приїхав лише раз, забрав викупні свідоцтва, здав старшині Тягнивусу свої землі в оренду, а єврею Мошку – шинок і ставки та й геть поїхав. Залишився таким чипом шинок без захисту. Минав час і потроху накладав па нього свою немилосердну руку руйнації (Старицький, 1990, т. 5, с. 82-83).

З городу Коломийчиха пішла низом до мокрого сінокоосу. Цей куток був і цінним, й гарним. У низьких берегах стояв рядок густолистих верб, вони попускали свої білясті віти аж до прозорої води. Плесо поросло широким лататтям, що посеред нього, паче в м'яких колосочках, тихо гойдалися білі квіти – лілеї. По той бік плеса хвилювалася висока, срібляста, сита трава. Тому що була засуха, води зменшилося, і це місце не було вже болотяне, як звичайно, ґрунт був лише трохи вогкий, тому і якість трави була надзвичайно доброю; ось тільки біля самого тину зеленів що ярим зелом широколистий оситняк,

а під гору поріс пирій, мишатка з коричневими китицями та дикий клевер її фіялковими на тонких ніжках зірочками, а поміж них послалася березка з білими й рожевими дзвіночками. На горбочку, в кінці моріжечка, стояли високі, стрункі тополі; їх темне верховіття гарно вирізувалося на блакитному тлі ясного неба. Сонце блискуче вигравало па листях дерев, вниз па траву побігли широкі тіні, а холоднувата вогкість горіла на стеблах діамантами чистої роси (Старицький, 1990, т. 5, с. 113).

Коломийчиха й тут відшукала нелад: в одному місці торішньою соломою не по-хазяйськи вшили стріху, в другому обвалився рів. Допіру пройшла вона кілька кроків, як з жахом зупинилася перед пашенними ямами: все те, що ця скнара збирала за довгі роки, тут заховувалось. Але ці ощадності, що їм вона й ціни не змогла скласти, тепер перетворилися в нікому не потрібний гній. Дві ями були розгорнуті, а решту можна було пізнати або по кілочках, що оточували їх, або просто по землі, що в тому місці осіла; а ці ями наче зовсім забули, покинули на безвість; вони й справді здавалися їй могилами, де поховала вона силу своїх хвилювань, своїх хижацьких інстинктів та сподіванок.

Коломийчиха нахилилася над однією ямою й відразу відхилилася від страшного уїдливого прілого духу; по боках подібної до глечика ями висіло білясте й зеленкувате зерно, що зліпилося докупи; в других місцях воно все було переплутане порослим павутинням, а подекуди зерна зовсім не було видно, а чорнів лише суцільний гній. Взагалі на Україні в таких пашенних ямах в сухому ґрунті дуже добре довго зберігається зерно, але тут, певно, десь просочувалася під землею вода (Старицький, 1990, т. 5, с. 113-114).

Безбатченко

Села на Поділлі здебільша туляться по низах глибоких ярут, край нагірних потоків; проте Кордишівка розляглась вільно по гірній площині і сховалась геть у садках: здавалось, мовби білесенькі чепурненькі хатки розсипались, розбіглись по лісі, граючись в піжмурки. В цім зеленім вінку відбивались примітно: в однім кінці – старий панський будинок, схований за зграєю високих ялин та струнких тополь, а в другім, край коловороту, – гостроверха з брамою корчма, немов два осередка в еліпсі сільського життя. За корчмою уривалось стрімкою кручею згір'я; на дні провалля яскрів ставок, а за

ставком, по тогобічних узбоках, тулилося село Глинянці в церквою, до якої парафії і Кордишівка належала; там же малась і волость. З боку панського будинку, за темним гаєм, починався уже положиистий схил до другої балки; на дні її маячила болотиста річечка, що оточала півколом містечко Стенанівку. Навкруги Кордишівки, поміж квітчастих нив, розкидані були, як мережива, ліски та гайки, а на узнеб'ї мрів синьою биндою ліс. Країна була взагалі пишно хороша, багата і прорікала людові рай.

Пекучий спасівський день вже згасав. За корчмою, по кориті провалля, слалась погожая мла. Узбочі круч, кучерявих шипшиною та терниною, між якою стирчали де-не-де пеньки та каміння, уже були затемряні холодком, і тільки-но верховіття тополь, що оточали криницю, червоніли гарячими барвами, та далеко, геть-геть за ставком, яскріли самоцвітами вікна у церкві і одбивав на високій дзвіниці сутим золотом хрест... (Старицький, 1990, т. 5, с. 608).

Своїми обрисами село Медвин було схоже на вивернутий з корінням високий пеньок, втиснутий стовбуром на схід. На заході переплетене розгалуження вулиць з двох боків ліпилося до панських лісів і губилось там окремими вузликами хатин. Чим далі село витягувалось понад шляхом на схід, тим більше воно звужувалось і вже від прицвинтарного ставка майже до фігури збігало двома свіжими, мов печерники, рядками осель. Сюди найближче з півночі підходив вигин Бугу, добираючись примхливо покрученими колінами до селянських садиб. Далі ж на захід ріку тіснило безмір'я неозорих полів пана Стадницького, воно підіймалося хвилястим пагорбом на північному заході і обривалось біля чайного крила березового гаю, од якого вже брало тяжкий розмах панське чорнолісся. Воно було схоже на лук, натягнутий проти села, але замість стріли з того лука вихоплювалась річечка; біля села вона виписувала примхливі петлі, па які нанизувались крихітні левадки, ставочки і копанки.

Таких річечок було в Медвині три. Кожна з них мала свій колір води, по-різному пахло навколо них зілля, але однаково проростали їхні береги чорнолозом, червонолозом, вільхою, вербою і високими яворами, і однаково на кладках в підтиканих спідницях виляскувало жіноцтво замашними праниками, вбиваючи в грубі клітини селянського полотняного одягу чистоту й прохолоду лісів

(Стельмах, 1982, т. 1, с. 228-229).

І закипіла робота. Блискучі срібні лемеші зорювали незайману землю і, ступаючи у вологу оксамитову борозну, радісно дихали степовим вітром волинські й малопольські втікачі. З дитинства стогнали вони на панщині, виснажені надмірною працею. І навіть ця напівволя, тимчасова зрадлива «слобода», здавалася їм якщо не раєм, то принаймні неабияким полегшенням. І тільки думка про те, що знайдуть їх судові возні і силоміць повернуть до колишніх панів, обдавала морозом їх спини.

Але поруч пересельців орали степ справжні хлопці пана Бжеського. Навіть тут, у степу, залишалися вони кріпаками. П'ять день на тиждень ходили вони на панщину, возили цеглу й камінь, місили глину, пиляли дошки, тесали колоди, а два вільні дні, замість відпочити, насаджували останні сили, будуючи собі злиденні хатинки або нашвидку обробляючи городи та клаптики поля (Тулуб, 1991, т. 1, с. 72).

А степ жив своїм складним життям. Трава була по плечі людині. Побілішав, заколивавсь від вітру ковиль, наче поповзли землею сірі пасма туману.

Почалася косовиця. Вийшли козаки в пойму над Ворсклою. Тут трава була така гарна, соковита й густа, що можна було в ній загубитися, як в очеретах. Квітнули величезні степові рум'янки, червоно-бузковий шпадник, золотаві краплини зурки, запашна липка. Джмелі й бджоли гули над степом від ранку до присмерків. Кожен косив, де хотів і скільки хотів. Але козаки не жадували. Коні та вівці козацькі паслися в степу і взимку, коли сніг не був дуже глибокий. Вони розгрібали копитами сніг і здобували з-під нього підмерзлу пашу. І сіно було потрібне тільки на два-три холодніші місяці перед весною (Тулуб, 1991, т. 1, с. 75).

Зайшов серпень. Осінь покропила ліси жовтими цятками, наче витерла об їх шорстку гриву забруднений кадмієм пензель. Повітря стало як кришталь, а білястий літній обрій – ясний і прозорий. Бузковою тінню наливалися долини. Медово-винними пахощами яблук і слив тягло з садів. На баштанах зазолотавилися величезні

дині, й гарбузи, і темно-зелені кучі кавунів. По токах з ранку до ночі гупали ціпи, а вітряки і день і ніч махали перетинчастими крилами, наче прочанки, що хрестяться на роздоріжжі перед самотньою чумацькою могилою (Тулуб, 1991, т. 1, с. 278).

Дмитро Маркович. У найми

По жовтій землі розкинулось село, – як пісні кажуть, стоїть невесело. Хатки маленькі, з глини складені; покрівлі, як у татар, низькі, глиною вкриті; повітки і сараї глиняні. Хата від хати на півверстви, а вулиця – як колишні шляхи. І все те жовте-прежовте: і хатки, й земля, і небо – все жовте. По всьому селу ні одного деревця немає; будяки, що іноді ростуть рясно та густо – і ті жовті, обскублені. Тільки серед самого села велика біла церква сяє золотою банею й радує втомлене око зеленим цвітом. По селу розбрелась худоба: кістки та шкура одвисла на ній, коні зовсім запаршивіли. Ніде коло хат і на гарманах нічогісінько немає: ні соломи, ні сіна, ні полови... (Українська новелістика, 1989, с. 30).

Наталія Кобринська. Перша вчителька

Город був великий; ділився на дві половини. З одного боку був густий сад, з другого – грядки з городовиною. Серед грядок вилися обсажені агrestом і порічками кручені стежки. Стежки забігали аж у зелений вербовий лужок, а за ним плила ріка і шумів маленький млинок. Повище грядок розкидався цвітник, повний ярих цвітів, а на самій середині росли чотири акації, що майже ловились гіллям і творили великий природний холодник. До акацій тулилися дернові канапки і маленькі дерев'яні лавочки (Українська новелістика, 1989, с. 77).

Захар Беркут

Стародавнє село Тухля – се була велика гірська оселя з двома чи трьома чималими присілками, всього коло півтори тисячі душ. Село й присілки лежали не там, де лежить теперішня Тухля, але геть вище серед гір, у просторій подовжній долині, що тепер поросла лісом і зветься Запалою долиною. В ті давні часи, коли йде наше оповідання, Запала долина не була поросла лісом, але, навпаки, була управлена і годувала своїх жильців достатнім хлібом (Франко, 1978, т. 16, с. 24).

Тухольський народ жив головно скотарством. Тільки та долина, де лежало село, а також кілька поменших порічин, не покритих лісом, надавалися до хліборобства і видавали щороку багаті збори вівса, ячменю і проса. Зате в полонинах, що були так само, як і всі доокружні ліси, власністю тухольської громади, паслися великі отари овець, у котрих спочивав головний скарб тухольців: з них вони добували собі одєжу й страву, омасту й м'ясо.

В лісах довкола села паслися корови і воли, але сама місцевість гориста, скалиста і неприступна, забороняла держати багато тяжкої рогатої худоби. Другим головним джерелом достатку тухольців були ліси. Не говорячи вже про дрова, котрих мали безплатно і на топливо, і на всякі будинки, – ліси доставляли тухольцям звірини, лісових овочів і меду. Правда, життя серед лісів і недоступних диких гір було тяжке, було ненастанною війною з природою: з водами, снігами, диким звіром і дикою недоступною околицею, – але тота боротьба вироблювала силу, смілість і промисловість народу, була підставою й пружиною його сильного свободного громадського ладу (Франко, 1978, т. 16, с. 25).

Наблизилися вже до поляни, на якій усю ніч сиділи безсонні, радою заняті старці тухольські. Була се простора поляна, похилена трохи на полудень, а від півночі замкнена стрімкою скалою м'якого карпатського лупаку. Величезні смереки окружали поляну впівокруг від сходу, полудня й заходу, так що сонце тільки на найвищій вершці полудневого стояння могло зазирнути до неї. Поляна була давно колись уся вимощена кам'яними плитами, котрі тепер поросли м'яким руном моху та корчами чепіргатої папороті. Тільки одна стежка через середину поляни була протоптана і вела до глибокої, в скалі викутої яскні в виді склепу, зовсім відкритого на полуднє. Стіни склепу стояли сірі, без ніякої оздобы, сподом були в камені викуті лави й заглибини; тут камінь був червоний, перепалений, а на паленищах видні ще були сліди огню; тільки стеля мала на собі одну-однісіньку оздобу – виковану з каменя випуклясту півкулю, завбільшки з добрий хліб, обведену блискучим золотим обручем, мов короною.

Се була давня тухольська контина, де діди теперішнього покоління засилали свої молитви найвищому творцеві життя,

Дажбогові-Сонцю, котрого образ означала на стелі викута золотовінчана півкуля (Франко, 1978, т. 16, с. 121-122).

Ліси і пасовища

І гадаєте, що у нас не вернула панщина? Прийдіть лишень та подивіться до нашого села, самі переконаєтеся. Правда, отамани й окомани не їздять уже попід вікна з канчуками, на панському подвір'ї нема вже тої дубової колоди, на котрій, бувало, щосуботи відбувалося «гуртовне палкованє»; але поглядіть лишень на людей, поговоріть із ними! Чорні, як земля, нужденні, хати пообдирані, старі поперехилювалися на боки. Плотів трохи що й не зовсім нема, хоч ліс довкола села, як море; приходитьсь людям обкопувати царину ровами та обсаджувати вербами, так, як на Поділлі (Франко, 1978, т. 16, с. 167).

Іригація

Пишно палає сонце на небі, піднявшись уже геть-геть високо по пречистому, темно-голубому зводі. Всміхається велично і ласкаво сипле цілими потоками золотого проміння на розкішну подільську долину, що розляглась понад невеличким потоком повище села Сухобаб, серед похилих схилів рівної височини, що потяглась геть-геть хвилястим морем на схід до Медоборів, а на південь аж до Дністра і далше. Та й не жаль же нині сонцю праведному розсипати тільки блиску і пишноти понад сею невеличкою долиною; і вона пристроїлась та прикрасилась, і вона радіє та пишається, мов молода, до шлюбу йдучи. Адже ж вона, оця сама невеличка долина з рідкою, несочистою травою, витолочена кінськими копитами та товарячими ратицями, перерізана мізерним болотяним потічком, обрамлена зораними і ще не порісшими нивами, – вона призначена зайняти почесне місце в історії культури Поділля, на ній має бути зроблений перший крок нашої раціональної господарки на лад західноєвропейський, перша проба штучного орошення при допомозі машини! (Франко, 1978, т. 18, с. 123).

Гершко Гольдмахер

Гершко Гольдмахер, арендар у гірському селі Н., був, як то кажуть, жид з головою. Він зайшов у те село з паном Косціцьким,

котрого вмів був цілковито опанувати. Та й зайшов він сюди не як, а прокладаючи панові дорогу. Село Н. належало до дібр камеральних, а що тоді була пора великої розпродажі тих дібр, то Гершко винюхав оце село і на зичені гроші впхав сюди убогого шляхцюру, бувшого лісничого, чи що Гершко купував село для себе, – пан був тільки покривкою, бо жидам тоді не вільно ще було посідати ґрунтів по селах. Він і не за свої гроші купував, а за позичені в жидівським кагалі в Дрогобичі, міркуючи добре, що гроші можна буде звернути швидко, бо село куплене було за безцінок. Панське господарство, котре Гершко вважав своїм, зацвіло. Стоги й обороги тріщали, комори й обори були повні, панщина відбувалася без реманентів, довг до кагалу в кількох літах сплачено, а й сам Гершко з худенького, дрантивенького жидка зробився заживним, поважним і багатим жидом (Франко, 1978, т. 18, с. 201).

Великий шум

Здоровою гадюкою звилася посеред широкої підгірської долини річка Грушівка; густі лози та вільхи обсіли з обох боків її береги, як рівно уложені дві барвінкові гірлянди. По обох боках річки розсілося велике підгірське село Грушатичі. Хати, до шнуру збудовані біля гостинця, тонуть у грушевих та яблуневих садках, та друга половина села, за річкою, розкидана по рівнині, де кому злюбилося, виглядає, як ряд букетів, розсипаних по мураві. На середині села біля моста стоїть церква з бляшаною, червоно помальованою банею, що виглядає, як червона шапка моримухи на білім стовбурі. За церквою на невеличкім горбику, серед старого розкішного саду стоїть попівська резиденція – старий мурований будинок з ганком на сад і на село, з господарськими будівлями позаду, притуленими до високого глиняного обриву, – се кінець гірського пасма, що смілим луком забігло з Ділу аж сюди і тут було проломане та вигризене рікою (Франко, 1979, т. 22, с. 209).

Звідти, де він примостився, було видно село, скромний, але надійний притулок общини Румі, що володіла навколишніми землями і численною худобою. Дорога, спускаючись, вливалася нарешті в котловину між двома рядами маленьких хатин, які виходили на вулицю з пишною назвою Королівська. Один бік її посередині обривався, утворюючи те, що так само пишно

називалось площею. В глибині чотирикутника, затіненого кількома деревами, стояла невисока каплиця. Хати під червоною черепицею і сірою соломою з жовтими, бузковими або фіалковими стінами – залежно від кольору кізяка, з якого вони були зліплені – прилягали до городів, засаджених горохом, іншими бобовими, овочами, соковитими смоковницями та синіми агавами. На селище було приємно дивитись, а ще приємніше жити в ньому. Що тямить у цьому цивілізація? Вона, звичайно, може визнавати чи заперечувати принади такого життя, та люди, які ось уже кілька віків живуть тут, з давніх-давен вважають, що щастя породжується справедливістю, а справедливість – загальним добробутом. Члени общини Румі були задоволені своїм життям.

А ще відчував Росендо в цю хвилину – радше відчував, аніж думав, хоча, зрештою, все це і було предметом його роздумів, – задоволення від того, що бачить перед собою такі рідні місця. По схилах обабіч дороги хвилями колихалася густа пишна пшениця. А там далі, за рядами хат і різнобарвних грядок, у затишку здійснювались посадки кукурудзи з шурхітливими пухнастими качанами. Посадили багато і врожаю чекали доброго (Алегрія Сіро, 1978, с. 7-8).

Пізніше історик Яворницький так опише цей твір:

«Картина Васильківського переносить нас на Україну, на берег Сіверського Дінця.

Літня спекотна пора. Небо синє-синє, па ньому ані хмаринки, ані пташки; все, здається, завмерло. Та опустіть ваш погляд з неба на землю, і ви побачите чарівний куточок з усіма красотами м'якої прохолоди влітку. На всю довжину полотна розлилась красуня річка, яка звивається поміж широкими луками й горою; зліва – гористий берег наполовину заріс лісом, що вдалині стоїть над водою суцільною стіною, а поблизу переходить у піщану рівнину, розпечену сонцем так, що аж мерехтить текучим маревом. Примружте очі – і вам здається, що перед вами палає і поривається вгору вогняне полум'я. Ви навіть відчуєте цей жар...

Та ось ви кинули погляд на середину, на низький берег річки – і вам вдалині вимальовуються селянські хатки, чистенькі, вибілені крейдою і вкриті соломою... Багато приємних почувань викличе у вас ця картина. Якщо ви родом південнорус, а доля закинула вас на далеку північ, то ви з особливою жагою вп'єтесь очима в неї. І вам

здається, що ви там, у тім селі, вам бачиться криниця, а над нею стара похилена верба, мов мати дітей, прикриває цнотливу дівку та парубка-жартуна... По широкій вулиці за возом, запряженим парою волів, тягнеться дядько, за ним, опустивши хвоста, плететься його Жучка... Вдалині наче видніє й церква, дерев'яна, ветха...

Та ви переводите погляд з низького берега на високий. Тут ще миліше. На передньому плані, біля самого берега річки, стоять два високих гіллястих кучерявих осокори, переплівшись верхів'ям. Здається, що й вони відчують літню спеку. Листя ніби поблякло від палючого сонця, а гілки ніби тягнуться до води... Під осокором стоїть віз з піднятими догори голоблями; до воза прив'язано дві конячини, які навіть їсти сіно не можуть. Спека, страшенна спека! А неподалік розведено вогонь, від якого вгору струмиться димок, біля вогню сидить жінка. Кашу варить. Запахну, духмяну. Якщо не з салом, то з рибою, бо тут же трохи правобіч при березі човен, біля якого пораються чоловіки – вибирають з волока свіжу рибу. Ну й смачна ж каша буде в затінку, під деревом, на зеленій траві, біля чистої води!...» (Безхутрий, 1979, с. 117-118).

А за вікном купався в сонці зелений світ. Ясніли рівними пасмугами добре оброблені, щедро угноєні графські поля. Колихалася від невидимого вітру пшениця, виблискуючи оксамитом та сріблом, і здавалось, наче від краю до краю котиться зелена хвиля. Золотилися квадрати свиріпи, темною зеленню позначалося просо й рядки картоплі. Широко стелилися поля, з одного боку поцятковані темними плямами птахоферм, а з другого – невеличкими будиночками, де пан інженер Габіхт викохував срібних лисиць. На обрії поля зросталися з лісом, з дрімучим бором, з хащами дерев, які широким колом обіймали Остржень та все, що до нього належало. За лісом простір яснішав знову, – яскравою зеленню виблискували луки, які збігали до Бугу. Там низько притулилися до землі Калини – їх було видно з вікна: над білою ниткою шляху – коричневі стріхи хат, крихітні клуні, журавлі над криницями, схожі на дитячі іграшки.

Зелений, шумливий, широкий, просторий був тут світ. Він стелився низько, розпливався схилами спадастих пагорбків, спливав до Бугу зеленою хвилею.

Але граф Острженський не бачив нічого. Він знав напам'ять кожен вигин шляху, велику просіку серед лісу, селянські хати,

низько припалі до землі. Він знав також, що коли глянути з вежі костюлу, острженський палай та всі його прибудови схожі на вбитий в живе зелене тіло великий гвіздох. Виблискує проти сонця, мов пласка голівка гвіздка, залізний дах палацу (Василевська, 1965, т. 2, с. 11).

День і ніч працював тартак пана Острженського. Хутко пливла затиснута вузьким каналом вода, падала на колесо, летіла вниз зеленою завісою. Гуло колесо, верещали пилки, вгризаючись у дерево, сипалась униз м'яка, вогка тирса, з незрозумілою вправністю проходили крізь стовбур прямі тоненькі пилки, наїжені рівними зубцями, стовбур розпадався на довгі білі дошки. їх скидали вниз – і під пилку знову підповзав новий стовбур. День і ніч з громом падала вода на колесо, день і ніч велетенські стовбури перетворювалися на дошки й тирсу. Дикий пронизливий вереск стояв на тартаку, коли гострили затуплені пилки. Цілу ніч горіло в ньому світло. Верещали в лісах, у величезних лісах графа Острженського пилки, гупали сокири, з гуркотом валилися дерева. А тартак все пожирав їх, завжди ненаситний, невтомний, вічно живий.

В хащах борів, у гущавині сосен, у зелені дубів, у заростях смерек утворювалися порожнечі, просіки, галявини. Багато деревини потребував тартак. Цілі поїзди, навантажені дошками, вирушали звідси в далекий світ. А ліси шуміли далі – порожнечі заростали чагарями, їх не було видно. Величезні були ліси у графів Острженських, стрункі сосни на пісках, неосяжні стовбури дубів на галявинах, тремтячі осики, гнучкі берези, височезні берести з блискучою корою та лиснючим листям.

І раптом усе скінчилося. Даремно клопотався граф Острженський – йому заборонили вирубувати власний ліс на власній землі, для власного тартака, на власні потреби. Заборонили – і край (Василевська, 1965, т. 2, с. 41).

Лісом, крізь темні зарості смерек і ялин, крізь хащі дубів і беріз ішла дорога, піскувата, багниста у видолинках, вибоїста на пагорбках лісова дорога. Від Острженя несходимими лісами аж до Калин і далі, до перевозу на Бузі.

Люди споконвіку їздили лісовою дорогою. Рипіли селянські вози, прямуючи до переправи, сунули підводи з деревиною. Всі їздили цією дорогою – з діда-прадіда.

Але граф Острженський вирішив раптом, що дорога погана і повинна проходити не тут. Він дістав дозвіл прокласти іншу дорогу.

І знов запрацював тартак, заверещали пилки, попливла вода, спініним струмком падаючи на колесо. Посипалася м'яка волога тирса, штабелі дощок стали зростати високо вгору.

Граф Острженський проклав нову дорогу, поміж стовбурами сосон, поміж зеленими дубами й блискучими колонами берестів.

Широка була ця дорога. На ній могли б вміститися цілі Калини. Довга була нова дорога. Навпростець, неосяжними лісами графа Острженського вона бігла начебто на край світу.

А тартак усе працював. Гуло колесо, скреготіли пилки. Знову пахтіли живицею на станції соснові дошки, і граф Острженський будував новий розплідник срібних лисиць.

Голою смугою, широчезною пусткою стелилась нова дорога, на якій ніхто не корчував пнів, не вирубував із землі коріння. Селянські вози проклали глибокі колії в м'якій землі, в чорній порохняві, в зогнилому листі, у верствах одвічної хвої, на взірець звичайної дороги, такої, як ота, давня, що її лісники загородили поваленими стовбурами.

Але обабіч цієї дороги було порожньо. Відступили дерева вглибину рівною щільною стіною.

На просіку пробралися, невідомо звідки, чіпкі пагінці малини. Засіяв вітер насіння суниць. Буйно кущилася чорна ожина.

Люди й незчулися, коли просіка заклубочила новою паростю. Поросли кущі малини, простелилася колюча ожина, рясно вкрили землю трійчасті листочки суниць. Вони росли високо, буйно, на лісовій чорноземлі, в чорній, не займаній ніким лісовій порохняві. Коли влітку почали достигати ягоди, на просіці аж червоно було від суниць, великих, солодких, запашних. А за ними почала достигати малина.

Коли люди їхали за Буг на ярмарок, жінки злазили з возів, щоб поласувати ягодами. Рвали обережно, оглядаючись на всі боки. Ліс був панський, і ягоди теж панські, хоч ніхто в маєтку і не думав їх тут збирати. Адже там, у саду, було досить малини, рожевої і білої, росли на грядках полуниці й суниці. Нікого не спокушали ці лісові ягоди.

А все ж таки збирати їх було заборонено. Блукали в бору лісники Станик, Твардзіох та інші, й стерегли. Не тільки дерева – стерегли кожную ягідку, бо вона була панська.

Лісники продавали дозвіл на збирання ягід, його можна, було купити за два злотих. Але того, хто міг заплатити два злотих, не спокушали острженські лісові ягоди та гриби (Василевська, 1965, т.

2, с. 41-42).

Радзюк після парцеляції одержав найгіршу ділянку, далеко від села, від хат на другому березі озера. Хата потопала в зеленій гущі, в кущах ліщини й барбарису, чітко переплетених пагінцями дикого хмелю. За два кроки її не було видно – доводилося іти, схилившись, пробиратися в низькому зеленому тунелі кущів, щоб побачити чотири стіни хати й скирту, підперту чотирма тичками та накриту солом'яною стріхою, мов шапкою. Там жив Радзюк.

Він хутко пересвідчився, що, крім невеличкого клаптика під жито, нічого не можна видерти з болотяних приозерних лук та піщаних пагорбків, порослих материнкою, і остаточно перейшов на рибальство, таємно промишляючи ще й браконьєрством (Василевська, 1965, т. 2, с. 46-47).

Вже давно видерли з цієї землі все, що вона могла дати. Адже люди знали заздалегідь, що вона піде на парцеляцію, і тому не дбали про майбутнє. Земля давала все, що могла, не дістаючи натомість нічого. Рік у рік вона давала дедалі гірші врожаї, але люди не звертали на це уваги. Її засівали й збирали з неї доти, доки на ній могло хоч щонебудь рости.

Коріння жита, пагінці гречки, бульби картоплі висмоктали землю, увібрали в себе всі поживні речовини. Напружено шукали собі поживи переплетені корінці, заглиблювалися в пісок, розпачливо кидалися сюди й туди, хапали, смоктали, висмоктували з землі все, що вона могла їм дати. І от стали просвічувати лисини піску, все щупліше колосся гойдалося над полем, все дрібнішим цвітом квітла гречка, чимраз більше осоту зеленіло на родючих ще недавно пагорбках.

І от земля розсипалася чистим піском, суха й безплідна, висмоктана, не підживлювана нічим уже довгий час.

Саме тоді й почалася парцеляція.

Селяни дістали по двадцять п'ять моргів безплідної землі – оманливий маєток, вдаване багатство. Не дивно, що їх спокусили ті морги. Двадцять п'ять – коли люди сиділи на одному, двох, трьох, коли навіть уві сні не ввижалося, що може бути стільки землі. Звісно, це був пісок. Але можна його обробити, угноїти, побороти, щоб він виплекав зелений колос, зацвів білою гречкою, вкрився широким бадиллям картоплі, зашелестів густим просом. Земля тут скрізь була однакова. Але ж багатів рік у рік Остржень, та й тут, у Калинах, теж весело, гучно й розкішно жили пани перше, ніж занепав зубожілий

маєток (Василевська, 1965, т. 2, с. 58).

Город і парк ще стояли в сивій росі. Сріблом і блакиттю виблискували довгі ряди городини, які тяглися аж до пасіки. В парку їх охопив вологий холодок. Широко розкинулись велетенські липи, багатовікові дуби й акації тяглися над головами щільним куполом, стежка бігла зеленим тунелем, аж поки не вийшла на вільний простір, на широкі поля, що спускалися вниз, до Бугу.

Граф здалеку побачив деревця. Вони лежали на землі, поміж посадженою тут звичайною і цвітною капустою – рядками, так само, як їх садили два роки тому. Він нахилився і оглянув пеньок. Дерево було зрубане рівно, одним потужним ударом сокири. Ясніла біла серцевина, вогка рана дерева, стирчали вгору тоненькі ще, дрібні гілки. Граф випростався, окинув поглядом всю просторінь, що тяглася аж до сусідніх пагорбків – десять моргів землі. Вона була гладенька; біля самої землі кошлатилася, виблискуючи сталлю й блакиттю, капуста – нічого не здіймалося над нею. Граф ішов поволі, час від часу зупиняючись, мов на цвинтарі. Всі деревця лежали на землі, – кальвілі, золоті й сірі ранети. Не помилювали навіть райських яблуньок, які вже стоялі цієї весни в рожевій млі цвітіння (Василевська, 1965, т. 2, с. 130).

Пісня над водами

Косили її давнім звичаєм споловини. І кожен другий покіс вражав у саме серце. М'яка, зелена, висока була трава, пахуча од квітів. Коли віяв вітер, а сіно вже лежало скошене, хвилиною линуло до села задушливий солодкий запах, дурманливий туман. Високо росли копиці, – одна мужикові, друга панові, і ще вісім злотих, вісім днів одробітку за ділянку.

Коли косили кислу, порослу очеретом траву на болотах біля Паленчиць, коли брели по пояс у воді, широким помахом коси збиваючи ріденьку траву на болотах під лісом, коли срібне вістря йшло по сивих шелестливих мохах за рікою, не так боляче було ділити надвоє. Коли приходив управитель і забирав копиці, – кожну другу, – вже не дивилися на нього з таким лютим гнівом. Поганенька була трава, скотина жувала її неохоче, довго. Корови не доїлись після неї, тільки й того, що йшла на гній. Але трава на Оцінку – це було саме життя, і, здавалось, з неї лилося пінистим струменем жирне біле молоко.

Від прадавніх часів косили її селяни, і завжди так, – споловини. Не свистіла тут ніколи нічия коса, крім селянської, і нічий інші ноги не тонули в буйній зелені, і тільки з селянських лобів котився піт в задущливі дні косовиці, і тільки розгарячковане селянське тіло холодили буйні кущі калини, що стояли край луки в букетах білих квітів (Василевська, 1965, т. 3, с. 89).

А річкою, стежками, навпростець через пустирі їхали, йшли, пливли люди з далеких сіл. Молоді хлопці з Осухи ще з весни марно полювали за ським-таким клаптем сіножаті, хоч там була лука, може, краща, ніж деінде. Ті, з Осухи, коли ночували в старости, довго розповідали свою історію. Вони довідались, що вийшов закон. Хто певний час користується землею, має право на викуп. З давніх-давен вони користувались лукою, споловини із поміщицею. Написали заяву про викуп, подали куди слід. Поміщиця звідкись довідалась про те. Образилась за цю заяву – і загинула лука. Давала чужим, дозволяла сохнути траві, селяни з Осухи не дістали нічого.

Із співчуттям слухали селяни з Ольшин, кивали головами, але під цим співчуттям крилася радість, що з ними такого не трапилось. Були луки за озером і за річкою, і була лука на Оцінку, лука, яка незабаром буде їх власністю, з якої не треба вже буде віддавати половини укусу. А тим часом ішла косовиця. Пахло, шуміло, шелестіло. Дзвеніли коси, миготів їх срібний полиск далеко, широко, де не кинеш оком. В цю пору Семен не заплющував очей цілу ніч. Ледве допливав до берега, як ішли, викликали, лізли в човен. Ледве встигав перевезти, вже од сільського берега лунав поклик, який далеко слався по воді:

– Ого-го-о!

Не приносила в село тиші коротка літня ніч. Де не глянь, всюди палали вогники – на болотах, над річкою, жевріли біля далеких куренів, розкиданих по безкрайній рівнині. Пломеніла світлом коротка, літня ніч, пахла свіжою скошеною травою й пересохлим уже сіном, звучала людськими голосами.

З далеких сіл припливали селяни на тиждень, на десять днів. На мокрім клаптику, що ледве підносився над мочаром, робили курінь з вербових гілок, вистеляли сіном, а біля входу, щоб хоч трохи захиститися від комарів, що величезними роями здіймались вечірньої пори над луками, розпалювали вогнище, і щоб воно диміло, вкривали його мокрим листям і травою. Ішов густий білий дим, звивався низько, щоб потім вистрілити вгору блакитним віялом (Василевська,

1965, т. 3, с. 98).

Обезлюділо село, притихли хати. Все живе пливло на болота, на безкраї вогнища, мандрувало на мочарі, порослі високою гострою травою. Сліпими очима темних вікон дивилися хати в ніч, не линула пісня сільською дорогою, не сміялись дівчата за плотами. Тихе й мертве стало село, все життя перенеслось на луки, на той берег ріки.

На великих болотах за пасовиськами косили ольшиняни. Ольга рада була, що хоч на якийсь час могла піти з хати. Вона набрала в торбу хліба і з Семком та дядьком рушила до перевозу. Семен веслував швидко, бо народу сунуло дедалі більше. Вистрибували квапливо на піскуватий берег, брали на плече коси й граблі і йшли через вискубані, широкі пасовиська, через мокрі, зарослі кущами луки, на розлогу просторінь, укриту шумливою травою й очеретами, переплетену тисячею струмків. Тут, на одміреній уже смужці, Ольга відразу знайшла зручне місце. Не варт було з усім гамузом повертатись на ніч до хати. Дядько зробив у кущах невисокий «балаган» і відразу взявся косити. Ольга йшла за ним, розкидаючи покоси. Ноги вгрузали в м'який мох, що вгинався, мов пружина, на торфовому ґрунті. Там, де вода стояла маленькими калюжками, треба було відразу косою відкидати траву на купини (Василевська, 1965, т. 3, с. 99).

Опівдні робота припинялась. Косарі сідали під кущами, ховалися в курені, їли, хто що мав з собою. Ольга взяла горнятко і пішла шукати місця на болоті, щоб набрати води. Знайшла коричневе, відкрите око баюри між лататтям, зачерпнула теплої, темної води, позначеної райдужною, лиснючою на сонці сугою. Напилась сама й однесла дядькові. Пригріта сонцем вода тхнула рибою і гнилими рослинами.

Поволі перейшло сонце на другий край неба, і знову залунав гомін і брязкіт. Люди косили поспіхом, користаючись із гарної погоди. Косили аж до вечора, коли навис над річкою білий дим імлі й туман запарував із багнищ. Мла була рожева од передвечірньої зорі, і рожеві були крила чапель, що пливли в змерхлому вже повітрі в незнану сторону, до далеких гнізд у великих лісах чи в зелених дібровах, на короткий спочинок. Голосніш лунали людські слова. Задимились вогники, рясно розсипані по землі, в кущах, в заростях, під захистом великих дубів, у вільшняку, на краях викошених лук (Василевська, 1965, т. 3, с. 100).

Ген скрізь, скільки оком сягнути, косили траву. На піскуватих пагорках, на мочарах, що вгиналися під ногами, на пливучих водах, де

найбільше було татарнику та оситнягу.

Вже там, де висохло як слід, складали сіно у великі стоги, на помості з хитро сплетених гілок. Тут воно мало чекати, поки мороз скує болота й покладе через річку льодовий міст, де можуть проходити сани. Люди з Гаїв на носилках тягли великі оберемки сіна до річки, вантажили копицями човни, везли до себе. їм шматок припав біля води, село їх лежало над річкою, могли зібрати і звезти, не чекаючи зими.

Інші верталися додому, щоб прийти знов за тиждень-півтора і тоді поставити стоги.

На скошені луки рушили зараз хмари лелек, зліталися звідусюди й, описуючи низько велике коло, сідали на зелену стерню. Росли зграї – п'ять, десять, п'ятдесят, аж здалека біліла скошена лука, наче жінки поклали на ній білиту полотно. Повільно, поважно виступали лелеки, підіймаючи високо червоні ноги, ставлячи їх граціозно, мов панянка, що переходить болото. За кожним рухом лелеки прискав із скошеної трави фонтан коників. Прискали зеленим гейзером і обсипались, мов дощ, за крок, два, три, де полохав їх другий лелека. Знову стрибали вгору й падали прямо під гострі червоні дзьоби, на голову, на крила птахів. Коли повівав збоку вітер, цілі легіони лугової малечі зносило на воду. Вода аж укривалась зеленню, ніби зеленим листям. Зараз мали поживок обережні язї, пліточки вистрибували вгору, хапаючи несподівану здобич, окуні голосно плямкали, схопивши ласий шматочок.

Надвечір прилітали на викошені простори хмари шпаків, укриваючи землю. Коли полохав їх раптовий плюскіт води, клекіт розгніваного лелеки, човен, що пропливав мимо, людський голос, вони здіймалися раптом з голосним лопотінням; шум тисяч крил лунав, як гуркіт градової хмари або далекий грім. І вони кидались на коників, що їх тепле літо розмножило незчисленими ордами, незліченними зграями, од яких поверхня лук рухалась, жила, тремтіла без упину (Василевська, 1965, т. 3, с. 105).

Подорож по Тур'ї

Поряд, тут-таки неподалік, – розкішний парк. Величезний палац криється в хащі прадавніх дерев. На кожному дереві гнізда граків. Сотні й сотні гнізд. Графиня мешкає в Варшаві, тут тільки управитель. Навесні, коли селяни кидають дрібне зерно в ріллю, з

графського парку налітають на селянські поля чорні хмари граків. Міцні дзьоби розкидають мілко зорану, ледве забороновану землю. Тисячі граків нищать зерно на селянських полях, перше ніж воно проросте (Василевська, 1967, т. 7, с. 11).

В озері, в річці, що впадає в нього, в тисячах заток, у сітці вод, яка оповила цей край, – сила-силенна риби. Довжелезні щуки з хижими головами річкових розбійників, обережні в'язі, що здійснюються з глибочини тисячними зграями. Окуні, що виблискують райдужною лускою. Сріблясті табунці верховодок. Незліченні багатства.

На це озеро приїхав одного разу пан інженер. Хутко підрахував, які скарби криються в глибинах вод. Скликав селян, запропонував їм чудову угоду.

Як відомо, уряд провадить комасацію. Землі, роздрібнені так, що часто десять гектарів розшматовані на сто клаптиків, будуть об'єднувати. Кожного дня може приїхати комісія, взятися до цієї справи. Звісна річ, казенна комісія зробить, як сама схоче, ще й грошей зцупить багато, а він, пак інженер, має намір допомогти селянкам: дуже-бо він, пан інженер, селянок любить. От сам він і проведе комасацію, приватним чином. І коштувати це їм нічого не буде, зовсім безкоштовно. Тільки одне – послуга за послугу. На чотирнадцять років пан інженер дістане право ловити рибу в озері Нобель та його притоках. Одну третину улову селяни віддаватимуть задурно. Дві третини теж продаватимуть йому. Ціни, звісно, визначатиме він сам, бо тямиться на цінах краще, ніж рибалки з озера Нобель.

Дехто на селі заперечував, дехто намагався пояснити людям, що нічого доброго з цієї угоди не вийде. Але пан інженер не міг втратити таку щасливу нагоду. Небажану людину можна усунути – варто тільки повідомити, де слід, що це, мовляв, комуніст, провадить агітацію серед селян. І тоді все піде гладенько. Селяни з Нобеля чотирнадцять років ловитимуть рибу для пана інженера. Одну третину улову задурно, дві третини – у шість разів дешевше, ніж на базарі (Василевська, 1967, т. 7, с. 14).

Село мого дитинства. Автобіографічна повість

Посередині, услід за потоком, що струмує по каменях, звивається дорога. Обабіч – схили порослих деревами гір. На схилах купками хат розкидане село.

На захід – широкі, шумливі зелені рівнини – аж до підніжжя присадкуватої Бабиної гори.

І там з півдня, по білих каменях, крізь розпатлані зарості лози, крізь тунелі навислих дерев, пінявою, клеkotливою бистриною рине, підмива береги, розливається затоками, хлюпотить, шарудить під гнучким гіллям річка Скава

Сонце устає над буковими лісами згасає у верховітті горобини. Розтинає племінкою дугою всю ущелину навпіл, уздовж піщаної дороги. Од вйта – найдавший пункт на сході – до прибережних заростів на заході, на цілу милю розтяглося село мого дитинства.

Ніч. Настає день. І знову згасає. У чорній рамі ясніє світло – ще один день. Мов сторінки книжки, що їх гортає нетерпляча рука, хутко минають дні. Сонне, зорі й місяць. Вітер. І дощ. І сніговий пух аж по дахи, м'які пластівці аж по гонтові покрівлі стодол, по гребінь даху дому мого дитинства. Весна, літо, осінь і зима. Лілові вічка фіалок під вербами. Голос зозулі на порубі. Червоні цятки форелі в потоці. П'янький дух черемхового намиста. Галяви, порослі чорницею. Гори опалого, барвистого листя. Льодові бурульки водоспаду на заломині річки. Шарудіння соломи під темним дахом горища. Весна, літо, осінь і зима дитинства. Пори року поділяють життя на етапи, воно з'єднане з ними так, як це може бути тільки на селі (Василевська, 1968, т. 8, с. 257-258).

Ще зима, але люди вже думають про весняні роботи. Оббираючи картоплю, старанно вирізають «вічка» на садіння. У льосі, в кутку, зростає їх ціла гора.

Поля – малі, кам'яністі, приліплені до гірських схилів. мов латки. Тільки в Лонзі, на рівнині, над Скавою є клапті рівної землі.

Коней і перед війною на селі було дуже мало. Тепер майже всіх позабирали для армії. Землю здебільшого обробляють руками. Та зрештою кінь з плугом не скрізь міг би видертись на всі ці спадисті, кам'яні «строми», де поля стеляться вузькими смужками.

Сіють овес і жито, трохи ячменю, конюшини. Взимку старанно перебирають насіння – в житі часом буває більше чорних кульок куколю, ніж зерен. Діти марудяться цілими днями, перебираючи збіжжя.

Коли рядки скопують лопатою, це зветься – садити картоплю. А якщо, ідучи за плугом, кидають картопляні «обрізки» – вічка з шматочками м'якуша під скибу – це зветься «сіяти» картоплю. Я й сію й саджу картоплю. Потім разом з дорослими й дітьми викопаю її восени. Допомагаю й на сіножаті, розкидаю валки, щоб сохли, потім

згрібаю граблями й складаю на «острев» – устромлену в землю ялинку з обрубаними, обшморганими від глищі кінцями гілок. На цьому «острові» сіно сохне остаточно, потім його звозять до stodol (Василевська, 1968, т. 8, с. 323).

Фрагмент плану земель
Зарудинецького фольварку Брацлавського повіту (1840 р.)

За економічеськими ожередами дорога з степу круто зривається вниз – гребля вниз під високими вербами з млинами ліворуч на великому ставу. Обіч, по цей бік ставу, од степу, розляглась по схилі князева економія цілим містечком цегляних будинків. Далі – став підковою огинає віковий парк, що потягся поза селом аж до лісу, і за деревами на взгір'ї біліє палац князівський. Праворуч від греблі з-під млинів вода з шумом падає в глибокий яр, і в'ється далі шумливим потоком понад селом, і губиться з очей аж ген, де в щілину яру видно шмат луку і за ним вдалині-під лісом село Ліщинівку. Просто з греблі – вигін з низькою старою церквою, з будинками школи, волосного правління, крамниць під червоною бляхою. А навколо вигону густо наліплено хат у балці, вони поп'ялись і по схилі аж під ліс, і понад яром од греблі.

Перша хата в ряду од греблі над яром – ото й удовина: похила, під зеленою од моху стріхою, наполовину рублена, з маленькими більмуватими віконечками – стара й ветха. Таких уже мало де є, хіба що по старих степових хуторах та на картках із серії «Виды Малороссии». От тільки не зеленіє за хатою вишневий садок, що його неодмінно намалював би художник, та не цвітуть буйним цвітом рожі аж під саму стріху, що їх так щедро наляпав би він фарбою (Головко, 1978, с. 29).

Іван Медвідь

То було таке тихе, галицьке село... Лежало у провалі, між двома горами, як у Бога за пазухою. Серединою провалу плив потічок, понад потічком, по однім боці росли головаті верби, а по другім бігла доріжка. Як хто їхав із водою, то здавалося, що доріжка переганяється з річкою, а як проти води, то здавалося, що вони погнівалися та й розійшлися одно вгору, а друге в долину.

За потічком стояли хати.

Як піший хотів дістатися до котрої з них, то підкочував штани, купав ноги по коліна, перелазив пліт або відчиняв ворота і — гаразд. Як їхав возом, то злазив, брав худобу за поводи і переїздив річку. Коли вже був на другім боці, то любувався, що ноги у худоби і колеса в возі такі чисті.

Той потічок, то була правдива благодать. У ньому і гуси плавали, і худоба пила, і люди спрагу гасили – всьо. Велика була

вигода. Весною він виливав; наводнював подвір'я, топив поросят в хлівці, а уступаючи, лишав такий товстий намул, що буряки росли, як колоди.

Раз той потічок занадто розгулявся; забрав кілька хлівів і одну хату, а в тій хаті – бабу. Але баба була стара і без того була би незадовго вмерла.

В тім селі був двір. Якби всі хати хлопські зібрав до купи, то, може, було б тільки місця, що в тім старосвітському будинку. Стояв він собі посеред великого саду і тільки зимою крізь облезлисте гілля дерев дивився, як мерзли маленькі, хлопські хати.

В тім дворі жив пан в окулярах і пані з вічним кашлем. Обоє дуже старенькі. Зимою давали гроші на відробок, а літом мали дешевого робітника – і всьо було в порядку. Ні пан і пані, ні плата за роботу не змінювалися від непам'ятних часів. Держалися худі і маленькі.

В селі не було школи. Лиш під зиму приходив якийсь панок і вчив цікавіших дітей. За те давали йому їду і мешкання. Через зиму вивчив декого пізнавати «літери» і писати «лумера». З весною забирався з села, діти забували, що взимі навчилися, і все лишалося, як перше.

На кінці села стояла корчма, по дворі найбільший будинок, найбрудніший і найгірше обдертий. В корчмі був орендар, тютюн і горілка. Туди йшли хлопські гроші і здоров'я. Звідти розходилися по селі співи п'яних і крики посварених.

На другім кінці, на досить високім горбку, стояла церква. Колись, кажуть, довкола тої церкви росли такі ліси, що як туди пішла худоба, то тижнями не можна було її відшукати. Говорять старі люди, що ту церкву будували ще тоді, як на нас нападали татари, і тому її в таких безпечнім місці поставили. Що кілька літ направляла громада церкву і тому вона зверху була така покривлена і сороката.

Як було здалека дивитися на церкву і на обідрані, поперекивлені хати, то здавалося, що гурма дідів вийшла з дому божого і сунеться з торбами один за другим понад річку, до корчми, підпираючися вербами, як палицями.

В селі був також піп. Старий, як найстарші господарі. Сповідав, вінчав, хрестив – усьо. Люди його любили, а він людей. Бувало, каже:

— Не слухайте, люди, нікого, тільки мене, а буде вам добре на світі. Жийте, як ваші батьки. Не дивіться на другі села, що заводять у себе Бог знає що. То всьо злі люди вигадали на вашу згубу.

Люди слухали панотця, і в селі був спокій. Та ще був у тім селі млин, що вічно гудів, і війт, що все кричав, ніби порядки робив. Той

війт був також, лихий зна, від кількох літ. Нікому на гадку не прийшло вибрати другого війта, коли той є. І ціла рада також.

До того села вела лиш одна дорога. І виїзду з нього, здавалося, не було ніякого. Тому не переїздив туди ніхто, хіба на празник які гості до попа або до двора на іменини. До хлопів приходив ексектор.

Як хто перший раз приїхав до того села, то здавалося йому, що тут уже кінець світу (Лепкий, 1991, т. 1, с. 339-340).

За Кадильну

Сумна і невесела ця Кадильна, стоп'ятдесятиморговий лан. Високо він, бо над яром край Збруча простелився, а в яр збігають криті соломою хати.

Лиш непомітно хилиться лан на схід та на південь.

Мов на долоні, видно з Кадильної розлоге Поділля за Збручем, воно сягає геть до підніжжя голубих Медоборів. Від півдня лан сперся на скелясте узбіччя: Данчицю і Стінку. Після весняного розливу Данчицею, по крутих її сповзях, поміж кущів, сльозять неспівливі потічки і губляться в травах та зіллі, що виткали нерукотворний килим на Долах аж по береги Збруча. Але той килим толочить худоба вбогих Вільхівців, надзбручевого села.

Кадильна кожного року міняє свої пишні шати. Іншого ж літа на Кадильній кілька загонів колосистих: на ближчому грає золотом пшениця, через межу – срібні переливи тремтливого вівса, ще далі все поле тоне в квітучому морі гречки, сивому, як пролиті ревні сльози за рекрутами, бранцями до чужої, ворожої австрійської армії з німецькою командою.

Колись Кадильна вся була зелена, лісом укрита. Але одного літа налетіла буря, звалила родові дуби, граби і буки; попливли дараби Збручем, Дністром аж у Чорне море.

Тепер залишки розкішного багатства – «хлопський ліс» – карликуваті хаші крадуться по Данчиці і зникають вгорі.

Та й на Данчиці щоразу менше їх. Тільки найбідніші вдови ще збирають тут хмиз.

У селі біля криниць нема вже струнких журавлів, вільхівчани витягають відра кожен своїм шнуром. Облетіли плоти й острішки кругом осель, похилилися тини і частоколи. Вільхівчани лупають камінь у Стінці та мурують огорожі.

А Кадильну порють, перевертають панські плуги... (Лукіянович,

1973, с. 17).

Матіос Марія «Апокаліпсис»

На Пісках (так споконвіку в Тисовій Рівні називався дальній – горішній – кут із незвично добірними для гірської місцини ґрунтами) ще від часів Франца-Йосифа, але точно, що до Першої світової війни, осібно жили самі австрійські колоністи. Так, може, хат із десять. Були то здебільша колишні збіднілі міщани альпійських ландшафтів. Крутійка-доля, пошуки добра й жадоба помірних авантур, занесли їх між чорні й густі лісисті гори Буковини, що здалеку обіцяли мрійникам неміряні статки, невигадааний душевний спокій і впокорені пристрастями сутінки життя (З непокритою головою, 2013, с. 225).

Між робітних, а надто – кмітливих і винахідливих на всяку новизну австріяків та швабів випадково, чи, може, й ні, на Піски затесалися три єврейські родини, що їм не знайшлося вигідного місця для осідку в сусідньому з Тисовою Рівнею містечку – *штетлі* Вижниця, в надмірно скупченій єврейській колонії вздовж повноводого Черемошу (З непокритою головою, 2013, с. 226).

Одразу за єврейськими городами, на клаптику масного й рівного, як людська долоня, ґрунту, осів щойно одружений сільський мельник Тимофій Сандуляк, що якимсь дивом відкупив у Абрама Машталера (а не навпаки!) сім фальчів землі, де й звів собі будинок на дві кімнати з сіньми посередині й відкритим ганком до дороги.

Позаду мельникового обійстя, трохи ближче до Черемошу, де на громадських лугах від весни до пізньої осені паслася сільська худоба, гналася в небо осика. *Трепета* по-тутешньому. Та така височенна, що, коли б вилізти на її верх, казали старі люди, звідти можна вздріти сніжну корону Чорногори.

Проте навіть найбільші бешкетники Тисової Рівні – діти – чомусь ніколи не наважувалися обдерти своїми колінами самий верх білого, завжди тремкого дерева, ба навіть не намагалися зачепитися за гілля, що звисало мало не до землі, – аби погойдатися над запахущим від медунки, деревію та конюшини пасовищем (З непокритою головою, 2013, с. 226).

Марія вперше почула юдейський Кадіш, коли всі zostали в живих євреї Тисової Рівні – від млина при *в'їзді* до млина на *виїзді* – прийшли в дім Машталерки після черкеського погрому в

Меламедовій корчмі, щоб відчитати по убієнному Абрамові жалобну молитву. То були переважно зубожілі сільські юдеї. Ані мобілізовані до війська, ані масово вислані поза межі Буковини, як галицькі юдеї, до віддалених губерній Росії. Не стали вони й біженцями: таким уже й тікати не було з чим. Хіба що від свого віку (З непокритою головою, 2013, с. 231).

Село, в якому народився мій батько, було не надто більшим від того, де народилася мама. Кількість мешканців у жодному з них ніколи не сягнула тисячі. У батьковому селі могло мешкати близько восьмиста, а у маминому – біля семиста осіб. У кожному із сіл була церква й школа, садиба діди́ча з гарним парком, шинок на майдані. Обидва села мали будинок сільської управи й старий цвинтар. Села лежали недалеко одне від одного, їх розділяли приблизно три польські милі, навіть повільним підтюпцем селянські коні могли здолати відстань між селами за три години. Якщо за кучера був мій батько, наші коні долали цей шлях за дві з половиною години. Якщо віжки були в руках мого старшого брата, то більше двох годин подорож до бабусі не тривала. Села поєднував чималий буковий ліс, через який вела мальовнича затінена стежка. Отже, влітку до бабусі було рукою подати, як любили казати наші батьки, але нас, дітей, це лише дратувало, бо нам тією лісовою стежкою ніколи не дозволяли ходити самим. Узимку в лісі є вовки, казали дорослі, а самі безтурботно ходили через ліс у будь-яку пору року так, ніби вовки небезпечні лише для дітей.

За кілька років до Першої світової війни, коли поблизу кожного з цих сіл проклали вузькоколіїну лінію державної залізниці, села ще тісніше поєдналися між собою. Станція, котру збудували приблизно посередині між селами, мала подвійну назву: складалася із назв обох сіл – чорний дефіс між ними поєднав їх на всі часи – й була гарно виписана чорними літерами на жовтому тлі. Можна було б гадати, що у двох селах, які так близько лежали одне від одного, ритм життя був однаковий. Дорослі так і думали. Але ми, діти, знали все ліпше. Оскільки ми, мабуть, любили своє село більше, ніж дорослі, то ліпше знали, чого йому бракує в порівнянні з іншими. Кажучи «наше село», я маю на увазі село, де ми якраз тоді мешкали (Моргенштерн, 2019, с. 184-185).

Цього року мої батьки переселилися в інше село. Мене при цьому не було. Але я міг собі уявити, як вони засмутилися. У попередньому селі ми прожили вісім років. І раптом усе закінчилося. Фільварок належав одному графові, в якого було кілька садиб, і він відвідував село раз на п'ять років. Під час своїх останніх відвідин власник вимагав від старого орендаря, який орендував фільварок ще в батька графа, вищу орендну плату, хоча за чинним договором та платня мала залишатися незмінною ще багато років. Старий орендар сприйняв це як кривду й платити більше відмовився. У відповідь граф зробив щось, що християни вважають «єврейським трюком»: він переписав фільварок на свою дружину, отримавши законне право оголосити старий договір недійсним. Старий орендар так розгнівався, що у відповідь на це винайняв – а може, купив, цього я вже не знаю, – будинок у місті, назавжди попрощавшись із сільським господарством. Мій батько змушений був шукати нового місця роботи, але це завжди легко влаштовувалося. Адже у нього був дядько, наш двоюрідний дід, який на всю округу мав славу особливого управителя панських фільварків. І мій батько міг собі вибрати одне з багатьох сіл. Він вибрав Бурканів. Тут він обійняв ту саму посаду, яку, переселившись у місто, залишив батько родичів Моргенштернів. Це село лежало набагато далі від Тернополя, ніж попереднє. Тепер, коли в мене були два вільні дні, я більше не міг поїхати додому. Тепер удома я проводив лише різдвяні й великі літні канікули. Батьки переселилися навесні, й улітку я вперше поїхав у чуже село. Втіхою для мене було те, що фільварок стояв на краю великого лісу, а дім, у якому жили батьки, – у гарному місці зовсім близько біля річки Стрипи. З вікна кухні ми могли дивитися униз на річку. Від цього я був у захваті.

Нове село, як і більшість сіл Східної Галичини, було повністю українським. Тут жило лише кілька єврейських родин, жодна з яких не залишилася в моїй пам'яті. В селі не було молитовного дому для кількох родин. На шабат усі йшли у найближче містечко. Так робив і мій батько. І хоча я й ходив з ним, виразного спогаду ані про містечко, ані про людей не залишилося. У цьому селі мої батьки мешкали лише два роки. Двічі я провів там літні й різдвяні канікули. Донині маю таке відчуття, ніби там я був лише в гостях або як турист; мені запам'ятався гарний краєвид і життя біля річки. Річку Стрипу я знав з раннього дитинства, з села, де провів літо

удвох зі своїм батьком. Але тут було набагато краще. Вода чистіша, зелень насиченіша, а течія бистріша. Як і там, тут я теж мав змогу рибалити. Як і там, тут теж водилися щуки, на відміну від озера, де були тільки лині і карасі. Стрипа якраз відділяла фільварок й наш дім від села. Зі східних вікон помешкання нам було видно річку, широкий луг і село. За кілька кроків від дому був дерев'яний міст, що поєднував фільварок із селом. Але це був приватний міст фільварку, яким здебільшого ходили пішки. Наш дім стояв у саду, що переходив у розкішний парк діди́ча. Власник мав багато ґрунтів, це село було одним з чотирьох чи п'яти, якими він володів. Він був євреєм, але це для нього не мало жодного значення. Коли я першого ж дня запитав про нього мого батька, він відповів: «Це вже не єврей, потреби помолитися в нього немає навіть на Йом-Кіпур». Моєму батькові був потрібен час, щоб звикнути до цього свого нового роботодавця. Велика переміна для нього! Орендар на старому місці був не лише побожний, але і вчений. Зимовими місяцями, коли на полях не було роботи, з моїм батьком і своїм зятем, теж освіченим чоловіком, орендар сидів над студіюванням Талмуду. І ось тепер тато мав справу з чоловіком, якого він з прикрістю, і лише переді мною, називав несправжнім євреєм, бо той мав кухаря-християнина і їв свинину, харчувався некошерно (Моргенштерн, 2019, с. 270-272).

Селяни

Ранок уже настав, туман зовсім розвіявся, і Ліпці раптом з'явилися перед нею мов на долоні — лежали в улоговині, навколо великого ставу, що голубів, мов дзеркало під легким білим серпанком; приземкуваті хати оточили став широким колом, порозсідалися серед голих іще садків, мов захоплені розмовою статечні кумасі; тут і там здіймався над стріхами дим, поблискували на сонці шибки, ясніли серед темних дерев побілені нещодавно стіни.

Можна вже було роздивитися кожну хату. Дедалі чутніше долинав гуркіт млина, який стояв край села, біля дороги, якою йшла Агата; а майже напроти, на другому кінці, серед могутніх дерев яснів високими білими стінами костьол, виблискував шибками й золотим хрестом на бані, а неподалік червоніли дахи плебанії. Навколо, куди не глянь, темно-синім вінком лежали ліси, простяглися неозорі поля; мов сіра гусінь, припадали до землі далекі, заховані в садках села; зміїлися

серед куп каміння й рядів похилих дерев дороги; здіймалися піщані пагорки, де-не-де порослі ялівцем; блищала між хатами вузенька смужка річки, що впадала в став.

Ближче до села широким колом лежали ліпецькі землі, покрані смугами, наче розтягли тут під пагорками величезний сувій полотна, порізаний на клапті. Смужка тулилася до смужки, відокремлена одна від одної межами, на яких рясно росли гіллясті груші, лежали великі купи каміння, порослі терном; в золотавому світлі вирізнялися брудно-сірі перелоги, латки ніжнозеленої озимини, торішні чорні картопляща та зорані на зяб восени смужки, а подекуди в низинах, мов розтоплене скло, поблискували струмочки. За млином простягалися рудуваті луки, по яких, раз у раз озиваючись клекотом, походжали лелеки, та капустані поля, ще й досі вкриті водою – виступали тільки острівцями мокрі плеса, мов спини пічкурів, а над ними кружляли білогруді чайки: а на роздоріжжях, як вартові, стояли хрести й вирізьблені з дерева статуї святих; а над припалими до землі селами, над усім широким світом лунали пісні жайворонків. Чути було, як у хлівах тужливо ревля худоба, десь гелготали гуси, долинав гомін гучних голосів; налітав теплий, лагідний повів і відносив кудись ці звуки, і тоді земля змовкала, оповита тишею і млостю, наче в святу хвилину зачаття.

Проте на полях майже не видно було, щоб десь працювали люди, тільки біля самого села поралося кілька жінок – вони розкидали по полю гній, і гострий, пронизливий запах линув хмарою у повітрі (Реймонт, 1985, с. 6-7).

Волинь

Поблизу кляпотить млин. Там також довгий викопаний ставок, сполучений невеличким рівчаком з більшим потоком, перегаченим поганою греблею, яку вже сотні разів проривала повінь. У ставу риба. У річці можна ловити мацюпеньких сріблених піскурців, можна робити з камінців та піску греблю, можна будувати млин. Але і це вже відоме, знане, набридле. Одно його справді займало – це оповідання завізників. Їх у млині досить. Це все бородаті поважні дядьки з веселими поморщеними обличчями, з гучним і вічним реготом та твердими мозолястими руками. Цілими добами просиджують вони в млині, очікуючи своєї черги, їдять сухий хліб з кавалком сала, п'ють безліч джерельної холодної води та безупинно

один одному повідають. Оповідать захоплено, жваво, пересипаючись, мов гарячим приском, на правду безтурботним реготом (Самчук, 1993, т. 1, с. 57).

Фрагмент плану земель
Рачанського фольварку Брацлавського повіту (1840 р.)

Хутір. Нічого кращого немає на землі від цього місця. Той луг широкий та зелений, з округлими копицями сріблитої верби, з гаями молодих, струнких вільх, з кущами диких пори чо к, ожин та повійки. Те стависько з тими темними стінами густо-зеленого шелестячого очерету і та річка з прозорою, жовтавою водою, що в'ється змією здовж лугом, вкритим густими і високими осоковитими травами. І квіти квітнуть, і птахи співають...

А з обох боків долини ліс валом темним стоїть, особливо вечорами та ночами, ніби зачарований, і несеться з нього, особливо з того, що по лівому схилі, спів соловейка – розкішний, сильний, барвистий, луннодзвінкий... Йдеш недільним полуднем вверх широкою, порослою подорожниками й шпоришем, стежкою, зліва й справа жито хвилює, вибиває ніжний колос, пахне іноді квітом, іноді говорить до тебе співом великим. Далі вище починається ліс. Спочатку там то там сосна-самітко стоїть і, здається, дивується, що так далеко наперед вибігла і така округла, ніби пані в пишній роботі, що вибралась на танець. Під соснами трава тверда, ковзка, всипана минулорічними, розчепіреними шишками. Там то там ростуть жовтаві масляки з липкими голівками, іноді біля старого пня купка сунічника з зеленими ще ягідками, десь-не-десь піднімається самітне стебло лісових дзвіночків, десь на більшій полянці густо й щиро, мов розтанцьовані дівчата, біліють ромашки.

У старих, погнилих пнях люблять тут бувати сірі, блискучі, не шкідливі вужики – вбогі, покарані Богом сотворіння, що лежать десь на гарячій стежині спіралькою, або мінливо просмикуються поміж густим сунічником, тікаючи від неприємного зору отого високого, двоногого сотворіння, що не лише само не мусить по землі повзати, але й карає смертю тих, що до того приречені.

А далі, вище починається мішаний ліс, – густішає і густішає – і дуби, і липи, і явори, і ясени, і берези. Чорний ліс, похмурий ліс. Скільки тут тіні і свіжості – сонце не сонце, спека не спека. А як пройде злива, все тут пахне водою, ніби губка насичена, і густі тумани підносяться і звиваються звоями над коронами дерев. А скільки під ногами гриба всілякого, топчешся по слизьких, старих бабках з м'якими капелюхами, по білих, твердих хрящах-гірчаках, по рожевих і синіх сиріжках, по червоних білокраплистих мухоморах. А скільки тут шуму всілякого, птахи літають поміж гілляччям, шмигають дикі голуби, десь вистукує дятел в дупляву липу, десь дзвінко і лунко кряче крук... Рано чи пізно завжди

почуваєш тут ту стукотнечу, те крукання, те воркотання. А там знов шмигне маленька, метка тінь з гіллі на гіллю. Білочка. Вона, бідачисько, задивилася, забулася, перейнялася тим і хоче швидше зникнути. Навіщо, щоб її зайво бачили...

А ще далі, отуди в долину, що межує з лебедськими володіннями, місцями галявини з травою високою, і квітами, і суничником... І чагарники молодих дерев – грабини, дубини, ясенини... Тут і пташки інші, не круки і не голуби, а соловейки, та синички, та жовтобрюшки, та всяке інше дрібне і крикливе сотворіння (Самчук, 1993, т. 1, с. 144-145).

Унизу ліс раптово уривається, несподівано виринає долина з річкою, із селом і млином. Краєвид трохи також міняється, земля піскова, зовсім нема садів і будинки лише з дерева. їдуть селом, доїжджають до великого, мурованого млина і тут зупиняються. Є то знаний млин, що про нього не раз згадував Матвій, з великим ставом і стависьком. Вода в ставу дуже чиста, майже прозора, і дуже добре видно в ній цілі зграї рибок, що пливуть у різних напрямках, а також як повзають по білому, крейдовому дні всілякі рачки. Стависько густо заросле очеретом, шуваром, лепехою, по краях широким листом водяних лілей (Самчук, 1993, т. 1, с. 203).

Жолобки. Старе, занедбане село. Похилі, з тяжкими солом'яними стріхами хати. Дорога йде в долину. На другому боці долини панський палац з парком. Там стояв штаб корпусу. Дорога йде попри парк. Вигін, місточок, велетенські осокори. У парку сосни, смереки, каштани, берези. Вище овочевий сад. Буда садівника, з якої валить дим, і хата з чорними вікнами (Самчук, 1993, т. 1, с. 407).

Гарна весна. Гарне село Дермань. Гарні, живі, веселі, працьовиті люди. Ось ще кілька днів і захлинеться все навкруги, як глянеш оком, білим цвітом садовини. По літниках розіллються співи солов'їв, і тоді ніхто не знатиме, що значить смуток. У ширінь і далечінь, по пагорбках, розляглося чудесне, з білими хатами, прадавніми церквами, пишними садами-гаями село Дермань (Самчук, 1993, т. 1, с. 431).

Володько виминає село. Йде уздовж валом, що відділяє колись панський ліс від селянських городів. Города городами зістались, але ліс щез. Тільки зрідка розкидані насінники та високі, в пояс

людини, оброслі губками й пасинками пні. Це свідки часу, коли отам далі гули гармати, а ледачі сапери стинали ці дерева на дорогу й окопи. Тільки над угорською границею ще гурток дерев, що нагадують вимираюче плем'я. Все далі й далі відступає воно під натиском дядківських плугів. Решта поля, межі, просяні стерні, оброслі опеньками пні...

На городах ще не вибрана картопля. На межах плоти з пожовклим бур'яном, кущі ліщини та широкі черешні. Отам кілька диких, розлогих груш, за ними сливки. Там також соняшники, кукурудза, коноплиська, а за ними зчорнілі стріхи... (Самчук, 1993, т. 2, с. 10).

По вечері Володько одразу береться за бритву. Після вже смерком бере відро, рушника, мило та йде через город стежкою до копанки. Приємно йти вузькою стежкою між маком,, що вже доспіває, коноплями, буряками та капустою. На все впала роса. Біля обсадженої вербами копанки піднімається ледь помітний теплий туман і чути скрекотіння жаб.

Вода в копанці тепла, дощова й чиста. Володько швидко роздягається донага, набирає відро води й обливає себе цілого. Після натирається міцно милом... розтирає набряклі м'язи рук, спини, живота. Йому робиться дуже приємно... Чується сильним, пружним, молодим... Після виливає на себе ще кілька відер води й швидко витирається. До тіла з ледве чуйним бренькотом торкаються комарі. Він швидко надягає сорочку, штани й відчуває себе оновленим. Втома десь зникає. Ціле тіло поволі відпружується... Навкруги так приємно, так гарно... Не хочеться ще кидати такий вечір та йти спати. Через те Володько сідає на м'якій траві й дивиться (Самчук, т. 2, с. 291).

Князькова хата, бита вітрами, сонцем, дощами і часом, стояла тоді ще на взгір'ї знаного Лисячого Яру, звернена обшльоганим своїм лицем до сходу сонця, яке звичайно, коли дивитися з цього місця, сходило отам далі поміж одерадівськими і тиявецькими полями понад тим березняком, що здалека виглядав ніби старий білий мур, оброслий зеленим мохом. Тут кінчалися ославлені тиявецькі сіножаті з Попівською дібровою і починались людвиські запридатки. На взгір'ю сторчало кілька молодих, моторних дубчаків, що завжди сперечалися і шуміли з вітрами, а поміж ними гніздами розложилися надуті кущі ліщини, щедро і щиро оздоблені своїм плодом... Донизу спадали пологої барви смуги нив, званих

сіножатами, дарма що на них, під цю пору, бовваніли на сонці золотисті півкопи вівса (Самчук, 1993, т. 2, с. 320).

Люборацькі

Коло Умані, чи лучше – в Уманщині, і було і є сільце – хоч би й Солодьками його назвати. Город Умань в Київській на ланці, та зараз же і Поділля починається, то в Уманщині лічаються і де-які села подолянські, – і Солодьки село подолянське. Славний то край, і люде там славні, і Солодьки дуже хороше село, тільки невеличке: так по-під убіч хати пообгороджувані, коло кожної хати городець і садок. І церква в селі, як квіточка вбрана: обсаджена липами, тополями, всякою садовою, а коло притвора дві коморі, шопи, возовню видно, клуню і тік; на току скільки стогів ще торішнього хліба; за током ішов садок – великий та розкішний. Перед однією коморою стояла бричка, які й по лівий бік не в-дивовижу: зелена, черевата, – і упряж на землі. Як приїхали звідкільсь та коні випрягли, то так лоском і покинули все – так і лежало. По подвіррі всяка птиця ходила й ті гуси, що носом ворота підкидають (Свидницький, 1886, с. 3-4).

Наймичка

Так от на тій рівнині, серед похмурих могил та різнобарвних ланів, зеленіє невеличкий гай, мов оазис у пустині аравійській, – це хутір багатого козака Якима Гирла.

Підійдемо ж ближче до цього хутора та гляньмо на його красу природну та на життя його господаря. Ця подорож тим більше нам у пригод! стане, що на тому самотньому хуторі продовжиться драма, що її тут подаю читачеві.

Цілий хутір із садом та з гаєм займає не більше пяти квадратних верстов і окопаний він глибоким та широким ровом, а рів навкруги хутору обсаджений агrestом. Ворота не дощані, як буває по московських заїздах, а звичайні, прості; по боках – масивні дубові стовпи та по кілька гостроколів, а в глухому кінці воріт – стара широка й розлога верба немов закриває собою благодатний хутір од лихого ока. Ввійшовши на хутірне подвір'я, ви побачите праворуч велику клуню, обставлену півскиртами всякого збіжжя, ліворуч од воріт – загороди з повітками для різної худоби, а недалечко за клунею, під старими берестами, дві дубові комори й возовню; проти комор

льох із залізними дверима, а в самому кінці двору біліє під липами хата, пошита сніпками на польський лад. За хатою йде вже сад з різними породами яблунь, груш, слив, вишень, черешень і навіть три старі дерева – волоські горіхи, вивезені з Криму ще дідом Якіма Гирла; серед саду колодязь із колесом та дашком, а за садом, у гаю, на невеличкій поляні, пасіка з курінем і з омшаником, а далі вже дуби, липи, берези й усяка інша деревина до самого рову. Вже за ровом був невеличкий ставок, біля нього город, оточений неглибоким ровом і обсажений кукурудзою та соняшниками, а трохи далі, в полі, – баштан (Шевченко, т. VI, 1959, с.151).

Варнак

Хутір цей був такий самотній, що, здається, крім моєї лікарки та її старого, ніхто й не гадав, що той хутір є на світі. З дозволу моєї лікарки я мало не щодня почав виходити, щоб посидіти кілька годин під хатою. Сижу, було, та й милуюся невеличким прозорим ставком, завітчаним зеленим очеретом; дивлюся на греблю, обсажену в два ряди старими вербами, що попускали своє віття до прозорої води. Нижче греблі був старий, як і його хазяїн, млин на одне коло з лотоками, що солодко шепотіли. На поверсі ставка пливають гуси й качки, кожна в двох постатях – одна головою вгору, а друга вниз, бо здалека здається, що й у воді качка, й над водою качка. На березі біля греблі маленький човник догори дном; на піддашші старого млина розвішані рибальські сіті, а навкруги хутора, непрохідний, дубовий ліс, і тільки в одному місці щось наче просіка, немов навмисне прорубана на те, щоб доповнити пейзаж; а серед тої просіки, далеко на обрію, синіють, неначе величезні вали – відноги карпатських гір. Я оживав, дивлячись на оту чарівну, прекрасну природу (Шевченко, т. VI, 1959, с. 259-260).

Княгиня

Село!... Гай-гай, скільки любих, чарівливих образів прокидається в моєму старому серці з цим дорогим для серця словом! Село... І от стоїть передо мною наша вбога, стара, біла хата з потемнілою солом'яною стріхою та чорним димарем; біля хати на причілку – яблуня з червонобокими яблуками, а круг яблуні – квітник, улюбленець моєї незабутньої сестри, моєї терпеливої, моєї ніжної няньки; біля воріт стоїть стара розлога верба з засохлим

верхівям, а за вербою – клуня, оточена стогами жита, пшениці й усякого збіжжя, а за клунею косогором піде вже сад, та який сад! Бачив я багато на своїм віку таки путящих садів, – як наприклад Гуманський, чи Петергофський, – та що то за сади! Шага мідного не варті, як порівняти з нашим пишним садом: густим, темним, тихим, – одне слово, другого такого саду нема на цілому світі. А за садом – левада, за левадою – долина, а в долині тихий, ледве дзюрчить, струмочок, оточений вербами й калиною та повитий широколистими темнозеленими лопухами, а в цьому струмочку під навислими лопухами купається кубічний білявий хлопчик; викупавшись, біжить він долиною та левадою, вбігає до тінистого саду, падає під першою грушею чи яблунею й засипає справжнім, безтурботним сном (Шевченко, т. VII, 1959, с. 7-8).

Музика

Я не знав, що до саду підходить став, і мені здавалося дивним, коли на [його] ясному тлі почало зарисовуватися густе, темне гілля ліщини. Я вийшов на галявину, і передо мною в усій красі своїй стало озеро, отінене старими берегами, чи то вязами, та мальовничими вербами. Чудова картина! Вода не ворухнеться – суще дзеркало, і верби-красуні начебто підійшли до нього групами – помилуватись на свої розкішні, широкі віті. Довго стояв я на одному місці, зачарований цією чудовою картиною. Мені здавалося блюзнірством – порушити найменшим рухом цю урочисту тишу святої красуні природи (Шевченко, т. VII, 1959, с. 54).

Нещасний

В одній із центральних губерній нашого неісходимого »отечества«, недалеко повітового міста N. над великим шляхом, простягнулися в ряд сірі рублені хати з закуреними димом вікнами; таких сірих хат я налічив там *більше*, як двісті. Отже, село чимале, – справді ж було зовсім інакше. Дивно: навколо непроглядні ліси, а в селі ані одної хоч трохи чепурної хати: та без сіней, та похилилася, а та й зовсім завалилася; навколо все росте й зеленіє, а на селі, як то кажуть, голо, мов на долоні, – ані одного деревця; чи то селянам заборонено садовити дерева, чи – Бог їх знає – може й самі не хочуть, а дідичеві й на думку не спаде їх примусити, – добре йому, що в самого під рукою англійський парк з усякими витівками. Діти,

коли вибіжать на вулицю подивитися на проїжджого, так це тільки слава, що діти: ведмежата, справжні ведмежата.

Серед села – церква з високим шпилем на дзвіниці, досить химерної архітектури, що мало свідчила про добрий смак будівничого, а, може, й самого ктитора. Біля церкви була колись огорожа; на це вказують напівзруйновані кам'яні стовпчики на невеликій один від одного віддалі, кругом заляпані болотом, – мабуть, свині потрудились, чухаючись.

І церква, і село, і напівголі закурені діти, – все це має вигляд дуже мальовничий, зовсім у стилі Ван-Остаде та наших многонадійних жанристів.

Минувши село, недалеко поштового шляху, ліворуч на горі, видно панські палати з бельведером, оточені темним лісом, а ліс обведено, принаймні з боку поштового шляху, глибоким та широким ровом, з живоплотом на валу.

Крізь дерева блищить прозорий став, а за купкою лип – ріг китайської альтанки, чи то кущ акації, чи щось інше, нібиobelіск Клеопатри, поставлений на спомин приязні та кохання; одне слово, розкіш! Гак би й скочив з возу, стрибнув би через живопліт та й гайда в усіх напрямках пишного панського саду!

Ніде правди діти, я так і зробив. Але це було давно; тепер уже такого не втну. Тоді я перейшов від краю до краю ввесь парк, і мене, як тепер памятаю, вразила страшенна тиша. Я бачив пишний будинок, павільйони, альтанки; гойдався розмальований човник край ставу під похилими деревами, а серед ставу гордо плавала пара лебедів, але я не бачив ані одної людини, що додавала б життя цій картині. На мене прикро вплинуло таке безлюддя, – це те саме, що прекрасний краєвид, не оживлений людською постаттю; я навіть каявся, що зайшов до цього зачарованого парку (Шевченко, т. VII, 1959, с. 136-137).

Капітанша

Не доїжджаючи верстви дві до міста Глухова, праворуч од великого шляху, чорніє невеличкий березовий гай, а до того гаю веється вузьенька дорога. Ця дорога привела мене просто до садиби Віктора Олександровича.

Садиба, чи пак хутір, Віктора Олександровича ховалася за тим гаєм, наче за скромною завісою. Коли ми наближувалися до гаю, я почув якийсь невиразний шум. Шум сильнішав в міру того, як ми

наближалися; ще трохи, – і я виразно міг пізнати, що шум той походив од каскади води. І я таки не помилився. Між білими стовбурами берез де-не-де світилася блискуча вода. Коли я виїхав із гаю, передо мною розгорнувся великий став і гребля, яку напівзакривали величезні старі верби; по той бік ставу, майже край самого берега, виглядали з-за дерев білі хатки й одбивались у воді; між селянськими хатками біліла під зчорнілою стріхою з гніздом гайстра велика, з чотирма вікнами, панська хата, або інакше «будинок», а перед нею стояв величезний розлогий берест; за хутором на узгір'ї розкинувся фруктовий сад, оточений старими березами; на самому ж горбку, на тлі блакитного неба зарисовувався вітряк з шістьма крилами, а ліворуч од млина, за спадистою лінією узгір'я, на самому обрії в фіолетовому тумані ледве помітно зарисовувалося місто Глухів.

Між вербами, вздовж греблі, вільно похажав сам господар цього скромного краєвиду в смушевому кожусі, критому сірим німецьким сукном та підперезаному червоним поясом, і в чорній смушевій шапці (Шевченко, т. VII, 1959, с. 218).

Мандрівка з приємністю та й не без моралі

А тимчасом я вийшов із двору на широку тополеву алею, що вчора ми нею їздили до цього лабіринту. Перейшовши алею, вийшов я на пригорок. Подивився: навколо ліс непрохідний, з лісу де-не-де рядами в різних напрямках витикались верхів'я тополь і в напрямку дому вився ясноблакитний димок. Чи не колишнє це розбишацьке пристановище? – запитав я сам себе й повернувся назад, дивуючись тому, що бачив.

Мені кортіло якось пробратись до саду. Але не знаючи, як це зробити, я розсудливо відклав цю справу до нагоди. Нагоди не довелося довго ждати. З алеї, що нею я був вийшов, а тепер вертався до будинку, мені показалася праворуч вузенька, чи то – як кажуть мої земляки – «вовча стежка». Я використав вовчу стежку й увійшов до темного липового лісу. Пройшовши з сотню кроків, побачив я в лісі овочевий сад без жадної огорожі. Я перейшов через той сад і, мов зачарований лицар, зупинився перед трьома стежками, що розходилися на три сторони. Поміркував трохи й вибрав крайню з лівої руки, що вела, як мені здавалось, до будинку. Стежка, що я вибрав, крутилась серед старої ліщини, поміж якою стирчали теж старі, товсті, гіллясті липи та такі самі суховерхі граби й клени. Усе це

було освітлене теплим ранішнім сонцем і, як то пишуть, само просилось під пензель маляра. Але мені було в той час не до малювання, мене цікавило питання, куди заведе мене вовча стежка. Щоб вирішити це питання, я подвоїв ходу і, як тільки подвоїв, наткнувся на товстий білий корінь, що лежав уперек стежки. Я спинився, підвів голову. Дивлюся й бачу: старий, сухий, величезний клен розгорнув свої голі віті, наче сивий патріярх, що зняв старечі руки над головами чад своїх і молить Всюдисущого про благо-словенство.

Хоч як мене цікавило, куди веде таємнича стежка, але перед дряглим праотцем ліщини я спинився й мало-мало не скинув шапки. Так іноді трапиться зустрінути на вулиці благоліпного старого, і рука мимоволі сама тягнеться до шапки. Це прекрасне почуття, на мою думку, людині вроджене, а не засвоєне через виховання. Так воно чи інакше, але я, мов перед живою істотою, благоговійно спинився перед засохлим величним кленом. Соняшне проміння, пробившись крізь густе віття ліщини, впало на його старезні голі стопи, себто на коріння, ї так ефективно, так яскраво та гарно освітило їх, що я відійшов назад, скільки міг, сів у холодку під ліщиною і, як справжній маляр, милувався ясною, прекрасною плямою на темному, сіро-зеленому тлі.

Чи довго я тішився цією картиною, не памятаю. Памятаю тільки, як велика крапля роси впала з листя ліщини мені на лице і збудила мене.

Прокинувшись, я зміркував, що не маю що тут робити, бо ясна пляма щезла. Зостався тільки сухий клен та його звичайнісіньке коріння. Я ліниво підвівся, обтрисив з себе сухе листя та, мов нічого не сталося, пішов далі вовчою стежкою. Стежка вивела мене до якоїсь повітки без вікон і без дверей, що притикала до головного корпусу будинку з різнокаліберними вікнами. У повітці містилася, мабуть, яканебудь фірма «Втіха» або «Насолода» себто стайня або псарня. Стежка доходила до згаданої повітки й повертала вправо. Я пішов далі. Замість кущів ліщини тут були кущі бузини, агрусу та порічок. Мабуть, я добрався вже до справжнього панського саду. Добре, – думаю собі, та й іду далі своєю загадковою дорогою. Незабаром увійшов я до тополевої алеї. Дивлюся, – в кінці алеї біліє якась будівля. Чи не вчорашній це павільйон? Таки він. Я піддав ходу й за хвилину опинився біля знайомого павільйону (Шевченко, т. VIII, 1960, с. 264-265).

Я розсудливо обійшов болото та пригорками поміж такими самими колночими кущами зійшов на гору. На горі стирчали в безладді старі напівзасохлі тополі та одна широка гілляста липа, мов та огрядна купчиха поміж худорлявими асесорихами. Я приліг спочинути, – звичайно біля купчихи. Передо мною показалася панорама, на диво немальовнича в цьому мальовничому кутку мого прекрасного рідного краю. Просто перед очима – широкий густий чорний ліс, з-поза якого де-не-де стирчали конічні вершки тополь та визирали широко й у безладі розкидані черепяні лахи панського будинку, на яких повно було незграбних коминів, звідки вився синявий дим. Праворуч лісу блищав широкий став. За ставом на косогорі розкинулось сіреньке село, а посеред села стирчала теж сіренька деревяна церква невиразної архітектури. За селом на похилому пригорку два вітряки вимахували крилами, наче завзято сперечалися одне з одним, а проміж них по зеленому полі виляса темна стежка й зникала десь у вузькому одноманітному обрії, прикрашеному двома невеличкими могилами (Шевченко, т. VIII, 1960, с. 271).

Ану лишень, піду, розвідаю, що там діється за тими вітряками! Встав, вдяг шапку, взяв кийка та й пішов. Золотоволоса, румянолиця Аврора вже вмилася алмазною росою й радісно всміхалась до солодко дрімливої землі. Дихнувши свіжим, вогким повітрям, я злегенька здригнувся і, помолившись Богу, пішов до широкої тополевої алеї. Минувши алею, я став на перехресті обох доріг. Одна мені відома, вона веде до Будищ, а друга Бог знає куди приведе. Я вибрав ту, що Бог знає куди приведе. Іду. Праворуч ліс, ліворуч поле, а спереду сіріє село, мов хмарою, повите прозорим димом. Вхожу до села. Покручена вулиця спускається вниз й переходить у греблю. Нижче за греблею млин та гуральня, а по той бік, мало не в рівень з греблею, блискучий широкий став. За ставом знову таке саме сіреньке село й вулиця, що крутиться по червонуватому взгірі. На горбочку шинок, за шинком царина, поле та два вітряки. Саме вас мені й треба, голубята! (Шевченко, т. VIII, 1960, с. 281).

Удовж берегів Гориня від села Цепцевич (неподалік містечка Бережниці) відкриваються мальовничі луки, між якими ця річка в'ється стрічкою. У Цепцевичах, великому селі, поділеному тепер між багатьма дрібними власниками, ще збереглися невеселі розвалини великого та гарного палацу і порожній, наполовину вирізаний сад.

Ніхто з тих, що за борги розшматували це мальовниче поселення, не захотів клопоту, що спав би на нього, якби взяти палац, тому, покинута людьми, ще майже зовсім нова будівля перетворилася на руїни. З неї вирвали тільки те, що могло знадобитися малим власникам отриманих часток на зведення малих домків: гарний паркет, мармурові коминки, вікна і двері, аж до останньої дощечки, до останнього цвяха. Мальована стеля, мозаїчні стіни зустрілися з вітром, снігом і руйнуванням; рік за роком прогнивав дах, ламалися балки і тепер стоїть лише сумний скелет, що нагадує про ще недавно веселе, аж занадто веселе, життя, останні сцени якого були такими болючими і страшними. Скільки у нас руїн, скільки руїн на кожному кроці! А бувають же речі і сумніші за грузовиська ще нових будівель! (Крашевський, 2012, с. 24).

Серницька осада. Дереворит з малюнка Ю. Крашевського

Осова виглядає гарніше за інші поблизькі поліські поселення; двір стоїть на пагорку над річкою Бережанкою, що тече вниз, оточена гарними старими вільхами. Зліва від двору красиво виступає гай зі старими розлогими дубами, кленами й липами, вдало заслоняючи нудний краєвид на одноманітну смугу дальших лісів. З правого боку

простягнулося довге село, що закінчується млином і ставом. Над водою, в тіні дерев, виставила свою зчорнілу баню стара церквиця. Усе це вимальовується на тлі соснових борів, що обрамлюють кожен тутешній пейзаж. За будинком крізь нові вирубки видно село Кідри, пагорби, переліски, поля, і знову ліси та сині бори... (Крашевський, 2012, с. 30).

Йшлося вже до вечора, коли я прибув до місця, яке не можна не згадати; вечір того дня, сьомого квітня, був майже весняний. Майже, бо ще тільки деякі види верб починали пускати жовтаві і сріблясті котики, на полях де-не-де боязко зеленіли дрібні листочки, трава берегами тепліших вод пускалася веселіше, а худоба, визволена з обор і випущена на пашу, шукала, з труднощами знаходячи, трохи більші листочки, аби могли взяти їх губами. Кози обгризали гілля, прості вівці всілякої масті: білі, чорні, руді, строкаті, плямисті – стоячи по коліна в багні, поїдали смачні паростки, від яких наші делікатні мериноси потруїлися б. Ми доїжджали греблею, потім частиною села пана Скірмунта до шляхетського поселення, яке, хоча вже й бачив його раніше, ніколи мені так дивно оригінальним не здалося, як нині. Лежить воно поміж пінських боліт над річкою Стублою, яка влітку так пересихає, що її можуть перейти кури, а навесні несе обшиванки і навіть трохи більші барки.

Ця осада, що налічує до 240 димів шляхти, зайнятої рільництвом, винаймом до господарських робіт, до теслярства, на плав та іншим, лежить над самою річкою. Село пана Скірмунта, за мостом відділене від неї річкою, забудоване акуратно під шнур, навіть дещо вишукано; шляхетська ж осада майже не має вулиць, кожен у ній живе і будується на власному загоні; кожна обора обернута у свій бік, кожен будинок дивиться деінде, кожен двір відчиняється в іншу сторону – правдивий об раз свободи і шляхетського неладу.

Тут і там з-поміж хат виглядають корчми, а найперш дві найславніші – Лахмана і Хеля; інші валяться зі старості або тримаються знизу на підпорах, немов на милицях. Ці корчми для панів шляхти є тим, чим колись були в містах ратуші й ради, а орендарі можуть назвати себе правителями осади, бо без них нічого не робиться, а воля їхня мусить виконуватися (Крашевський, 2012, с. 49-50).

У поліських і волинських лісах є осади, так звані майдани бідних мазурів, розкидані по одній чи кілька хат. Будники, у більшості своїй

прибульці з піщаної Мазовії, раніше різали ліс і випалювали поташ, тепер поволі починають братися і до ріллі. Це найбільші нищителі звіра і дерева. Стан цього прошарку здебільшого дуже нужденний, моралі майже ніякої, а заробітку ледь вистачає на життя. Сама настільки далека подорож і переселення говорять про те, що сюди привезли тільки свої руки для праці. Хати їхні, буди, лихі; часто все літо мешкають в куренях, котрі ледь захищають від зливної негоди, разом з нечисленною своєю худобою, яка і взимку, і влітку навикла шукати паші в лісі. Давній будник ніколи як слід не будувався, а випаливши і вирізавши довкола все, що можна, переселявся до іншого місця. Кожен з них мисливець, кожен тесля (Крашевський, 2012, с. 75).

Вигляд Городця, хоча й на площині серед Полісся, є все ж мальовничий, щоправда, старанно вбраний; просторий палац без позірної вишуканості стоїть майже над самим величезним ставом, від якого його відділяє тільки дорога. Поодалік з вікон видно перекинутий через всю ширину ставу міст, далеко простерте над його берегами село і ліси, що синіють углибині, як усюди на Поліссі. Сад, дбайливо виплеканий у досить непривабливому місці, розкинувся за будинком; краєвид з нього на Горинь, що плине зеленими берегами і часом розливається широко, дуже і дуже гарний (Крашевський, 2012, с. 93).

Село на Поліссі. Дереворит з малюнка Ю. Крашевського

Де-не-де вже утворилися рільничі, або звані такими, осаджидів на Волинському Поліссі. їх спричинило звільнення на якийсь час від набору до військової служби і податків. Колись по сусідству зі мною купили землі від Вовча серед знищених лісів і побудували свої домки в

диких і непривітних заростях, але, замість обробляти землю, і тут живуть з ремесел, перекупства, наймаючи ще навколишніх селян, дарма що дорого, до обробки і засіву ґрунтів, тільки б самим до них не торкатися. Лише окремі, та й то найубогіші, працюють самі на землі, решта – здебільшого ремісники. Чому навіть найнижче ремесло видається їм чимось шляхетнішим від хліборобства? Важко пояснити. Можливо, одвічне упослідження селянина у всіх краях впливає на відразу жидів до господарства. Бо ж мають якесь відчуття свого вищого походження і не втратили його, незважаючи на вікове приниження.

Ця особлива осада, про яку згадував вище, називається в околицях Новим Єрусалимом і являє собою на диво сумну й бридку картину – знати в ній осаду вигнанців!

Серед лісів і боліт, по греблі, такій жахливій і непотрібній, яких мало на Поліссі, в'їжджаєш нарешті в досить довгу й пряму вулицю, оточену з обох боків домками. Тут хатки на скору руку зліплені і вже валяться, на одну кімнату, на одне вікно; поруч домки пристойніші, ще не закінчені, решта тільки ледь початі; навколо людність виключно жидівська, всілякого вбрання, лахманів, роду і віку. Царство бруду та нехлюйства! Не вільно їм тут тримати шинок, що, однак, не перешкоджає таємному перетримуванню і продажу горілки. Луки свої наймають з охотою, найняли б і поля, якби знайшовся державець. Де колись був фільварок власника і каплиця, зробили собі центральний дім і школу з каплиці. Сумна наруга! Не знаю, яким дивом старі хрести, поставлені на дорогах у межах жидівського краю, ще тримаються. Що то за нужду тут можна побачити! Яка байдужість до всякої охайності, чистого зовнішнього вигляду, не кажу вже про привабливість! (Крашевський, 2012, с. 134-135).

Поліські села здебільшого забудовані довгим рівномірним шнуром; часом у кілька по-різному розлеглих рамен, понад ставом, ручаєм чи болотом. Над їхніми чорними дахами дерев'яна баня старої церкви виглядає з-за дерев, що до неї тнуться; де-не-де підносяться журавлі колодязів і жердини ближчих стіжків. Довкола чорним пасмом обступають соснові ліси, вільхові, березові зарості та ліщина. Посередині села – багниста вулиця і корчма, більше чи менше брудна й похилена. Хати зводять з соснових колод на мох, не в стовпи, а в зарізи (замки), звичайно низькі, з одним віконцем від вулиці, з солом'яною

матом, яка служить за віконницю. Дах з драниць або соломи, на топках – з м'ятої соломи або вишару. Ворота, що ведуть до дитинця, проводять і до дверей хати, звичайно обернутих до подвір'я. Хліви, обори, клуні сполучаються з хатиною і становлять те, що називається *обійстям*. Бачив старі такі будівлі, де подвір'я було в квадрат оточене шопами та оборами, а хата вглибині. Господар міг під дахом обійти ціле своє господарство, однак і перша іскра забирала все його майно (Крашевський, 2012, с. 160-161).

[20-і роки XX століття] Дорога на Целинівку була погана. То була лише цільна дорога. Якби не примерзло, то і четвірнею не проїхавби. Треба було їхати кілька разів під гору і згори. Целинівка лежала серед лісів. Тут була пустиня. Один однісінький одноповерховий будинок, названий «палацом», а поруч нього бідна, обідрана будівля, разом стайня і стодола і при ній лежав таки під голим небом керат. Сенькові ні цей палац ні господарська будівельна ніраз не подобалася. «А може у тім голубнику три родини жити, можна в цій буді тримати худобу та хліб» – подумав собі Шевчик – «як воно на однім подвірі газдувати будуть три родини і три господині? Та воно якось буде, коби зразу, а потім цей голубник можна розібрати і поставити з того матеріалу три добрі господарські хати». З тим якось далосьби зробити, а головна річ земля, сіножатна і ліс. Семко їдучи полем придивлявся усьому дуже пильно. Він брав землю в руки, розтирав, нюхав. Сенькові впало в око, що на цілому фільваркові не бачив ні одної штуки худоби. Значить, що йоле пісне і треба буде вивезти багато гною. На цім фільварку сидів один однісінький панський чоловік, котрий був відразу і економом і гуменним і парубком і польовим і побережником при лісі. Покупці не ходили оглядати палацу і будиночка. До того вони не нривязували великої ваги. Що їм найбільше подобалося, то п'ять моргів доброї сіножати. Її серединою плив жвавий потічок чистої джерельної води. Тут значить ніколи посухи не буде і трава ніколи не висохне. Сенькові ще мелькнуло в голову, що колиб так потічок загатити гребелькою і здержати воду, то можнаби і свій ставок і млинок невеличкий на один камінь поставити, і з того булаб велика вигода і пожиток.

Засіяного озиминою поля не було багато, найбільше яких десять моргів. Озимина зійшла немудра. Видно, що поле пусте. виснажене. Врожаю великого, а навіть середнього нема тут чого надіятися. Видно було в цьому якесь погане, недбале «жидівське» господарювання. Щоб

тільки подивитися на ліс. і на це Семко був найбільше цікавий. Пішли всі і до ліса. Це молодник березовий та осиковий. Бучини і грабини мало, а дубини ні одної. Найгрубше дерево годилосяби хиба на крокву, бо вже на платву, стовп або підвалину за слабе. За те росте тут густа ліщина. Було б з чого плоти погородити. Ліса було не більше як пять моргів. Пан говорив, що буде певно шість, аж божився, але стільки певно не буде. Семко став собі на найвищім місці і міркував собі, як те все поділити на три паї. З полем то ще пів біди, та як поділити палац, тую буду і сіножатну? Пасовиска не було ні кусочка. Значить, що і Бесага і пан пробрехалися. Та вже що пан пробрехався, то не диво, бо він продає, але чому брехав Бесага, котрий хоче купувати? Або він хотів так Семка до спілки заманити, або повірив панові на слово (Чайковський, 1927а, с. 19-20).

[20-і роки ХХ століття] Правду сказати, Шевчик дотепер ні раз не турбувався тим де йому з родиною пройдеться мешкати. На «палац» в Целинівці він не звертав великої уваги, не придивився йому добре. Аж тепер, як вже з останками своїх статків з ріднею перевізся зі старого гнізда, мусів придивитися, куди і як що треба розмістити. Та воно вже було розміщене, бо вже більше тижня газдував тут Панько з жінкою і впорядкувався як знав найкраще.

Панько поміркував, що в стайні, яка тут була, не можна було ні товару, ні коней примістити. Всі стіни були пообдирані і дірами продував вітер. В такому шатрі худоба позамерзає. До того ще ця будівля стояла оподалик від палацу, подвіря не було огорожене, ніщо не замикалося, міг прийти ночью злодій і все повиводити.

Тому Панько примістив усю худобу з кіньми в палацу.

Цей «палац» був собі колись панський, поверховий. Тепер він стояв мов опудало серед пустині, далеко від людської оселі. Із переду на поверсі сторчали останки колишнього балкона. Було тут кілька підпор, на яких лежали погнилі дошки, а на них небезпечно було ступити. Двері з балкона були колись склянні. Тепер позабивані дошками. Вікна внизу і на поверсі в переважній частині позабивані дошками, або позатикані шматами, а то і вязанками соломи. Крівля побита гонтами, місцями дірава. Із стін пооббивав дощ вапняну виправу і світила червона, місцями перегнила цегла. Цілий будинок виглядав зверху на якусь занедбану пустку, в якій лячно було жити. Передні одвірки головного входу були виложені гарною столярською

роботою, та ті прикраси потріскали, а декуди зовсім пооблітали. Так само дубові входові двері колись вкриті різьбою були знищені і в кількох місцях полатані простою нагладженою дошкою. Поміст у сінях виложений каменем. На стінах пізнати було останки якогось мальовання так стертого, що годі було пізнати, що воно? Із сіней входилося в різні сторони, а крім того звідсіля йшли широкі дубові сходи на гору. Зараз на право з сіней вели двері до великих двох кімнат. Та сюди небезпечно було йти, бо стеля перегнулася, кілька сволоків переломилося і сторчали кінцями по середині. Цс все могло колись несподівано впасти. По другому боці було остільки краще, що стеля була ціла, хоч обдерта з вапняної виправи. Тут теж було дві кімнати і тут зладив Панько не питаючи нікого стаїшо для худоби і коней. Печі тут не було а бічні вікна аж по горішні шиби позабивані дошками. Стеля була дуже високо. Побачивши таку стайню Шевчик лише похитав головою: «деж, тут худобина вдержиться в такій зимниці». Напроти входових дверей вели ще одні двері до розлогого льоху під половиною дому.

На горі над сіньми була велика кімната з дубовим помостом. На цих дубових дошках були повибивані доли від людських чоботів. Тут було дуже ясно, бо тут були два великі вікна. В куті стояла велика кафлева піч з панським комином до ogrівання. На ліво із цієї кімнати не можна було вийти, бо там був завалений поміст.

Шевчик перейшов всі кімнати, докладно роздивився. У його практичному розумі найбільше турбувало його це, що кімнати були просторі, високі, з великими вікнами і годі буде їх зимою ogrіти.

На кожному кроці так і кидалася у вічі жидівська нехарність і ціла та палата виглядала раділе на житло ли шків та злих духів, ніж на людську оселю. Шевчик згадав свою рідну хату на два боки через сіни, в якій було йому так добре і тепло. Стиснулося серце з превеликого жалю. Тепер йому здавалося, що зайшов до великого мурованого гробу, з якого йому не вийти живим. Він знову заплакав.

Однак тверда дійсність не давала йому довго роздумувати над тим, що було, та вже й не вернеться. Треба зараз засукати рукави, та взятися до праці та заводити у всіх кутках лад. Треба було зачинати від крівлі, у якій місцями були діри. Не знати було, як їх полатати, бо крівля була крита гонтами, а звідкіля в зимі гонтів взяти? Порадилися щоби купити в місточку кілька дощок і полатати як так. Тепер взяли сильні морози. В хаті була така студінь, що по стійких стояв мороз, хоч саньми їздити. Всі поперестуджувалися і стали кашляти аж очі

вилазили. До такої стужі вони не привикли. Таку простору кімнату з високою стелею з двома великими вікнами годі було ogrіти. Як любо згадували всі свою любу хату, муровану з опоки, з грубими стінами та густою соломиною стріхою. Було запалиш у грубці кілька патикив, або віхтів соломи, та вже в хаті тепло (Чайковський, 1927а, с. 52-53).

[20-і роки ХХ століття] Пишневецькі пасовиска довгі часи не були поділені, як тепер. Вони простягалися довгою половою понад дністровим каналом, а на них пасли свій товар: пишневецький двір барона Версайка, і громада рустикальна та шляхотська з пишневецького Закуття. Попри те оболоння вела польська дорога і туди виходив великий краєвий шлях перегону угорських волів. З того користав барон Версайко в такий спосіб, що наймав це пасовиско для торгівців волами. Мав з цього двояку користь: казав собі добре заплатити за випас, а крім того воларі, устроївши собі попас на пишневецьких оболоннях, давали чимало торгувати баронівській корчмі, що стояла при тій дорозі. Корчма була велика, мурована, з пивницями, великими сіньми і з всякими корчемними вигодами. Того, що дали воларі заробити корчмареві в часі перегону, не заробив він за цілий рік від пишневецьких підданців-хлопів.

Якийсь час усе було добре і барон робив знаменитий інтерес, бо ніхто тому не супротивлявся. «Піддані» – хлопці не сміли нічого проти «пана» зробити, а шляхта не полапалася на тім зразу. До-перва згодом, як число випасуваних волів виросло на сотки, дався почути брак пащі для місцевого товару. Зганяні воли не вдовольнялися пашею і не раз було так, що воларі відганяли з ліпших місць шляхотський товар, а заганяли сюди свої воли.

Шляхта заворушилась. Не довго радилися, що робити.

Поперед усього вислали двох плєніпотентів до барона. Плєніпотенти вернулись з нічим, бо барон відповів їм, що коли він має право пасти, то має право також віднаймати пасовиско, кому схоче.

Палка шляхта, недовго надумуючись, зібралася купою, вийшла на оболоння і прогнала воларів геть, аж на панський сумежний лан, і там воли наробили чимало шкоди (Чайковський, 1932, с. 5-6).

[20-і роки ХХ століття] Від того часу, як Михась обняв заряд, усе пішло іншим ладом. Усюди видно було взірцевий порядок, – ведений умілою твердою рукою.

В тих часах на більших двірських просторах ще не знали рілничих машин і господарили так само як менші хлібороби. Для Михася не було ніякої трудности, не було тяжко господарити на великих двірських ланах, коли мав подостатком робучого люду під руками. Жнива обробив Михась раніше, як другі сусідні двори, хоч і не позваляв силувати людей до більше днів, як мали ґрунту. Народ панцизняний був до Михася дуже приязний, за те, що не дав йому кривди робити. Без причини не дозволив нікого пальцем доторкнутись, як то водилося до тепер. Одного разу випарив при всіх атамана, що вдарив палицею дівку при жниві за те, що присіла була витягнути з ноги колючку... (Чайковський, 1932, с. 45).

Український хутір (Рудницький, 1916)

[20-і роки XX століття] Насамперед обійшли господарство. На просторому обістю, напроти хатних вікон, пишався високий журавель при ново виконаній криниці. Зараз біля неї лежав довгий жолоб для поєння худоби. Напроти хати стояла висока стайня поділена на чотири часті: для коней, рогатої худоби, безрог, а далі сусік на сіно і тік гладко убитий на січкарю і обрік. Прямовісно до стайні стояла велика стодола з трома засіками і двома токами. На ті токи входилося великими брамами на два крила. Ті будинки були городжені здоровою ліщиною і грубо обмащені глиною. Напроти стодоли стояли два великі

обороги на грубих дубових оборожинах.

Увійшли в хату через ганок. Усюди чисто і любо, аж пахне, аж приманює до себе. Обійшли пекарню і всі кімнати (Чайковський, 1932, с. 65).

[Середині ХІХ століття] Піп, дяк і паламар – то майже вся українська інтелігенція, а в решті маса темного, на пів здичілого народу. Ціла суть і сила українського народу – то хлоп, мужик, підданець. Забитий і приголомшений, не знав куди повернутися, де правди шукати. І шукав її в горілці.

Хлоп робив пащину від рана до ночі – і пив. Зносив до двора повісма, збіжжя, кури, гуси – і пив. Окуплювався мандаторам – і пив. Обходив празники, весілля, поминки, похорони – і пив. Згинав спину під панську нагайку, сидів у мандаторськiм арешті – і топив своє горе, і гоїв рани з побоїв в горілці. Пан уважав хлопа своїм підданим, інвентарем, і дбав про нього настільки, наскільки господар про свій інвентар дбає.

Хто був з поміж панів, дідичів добрим господарем, той старався, щоби його підданець-хлоп не був голий і голодний, щоби мав теплу хату і робучий інвентар, бо без цього хлоп не представляв у нього реальної вартості. Але лиш про реальну вартість хлопа ходило панові. Про моральну його сторону ніхто не журився. На що того, коли хлоп нічим іншим не був, як лише тресованим «бидлом», що уміє говорити і ходити на двох ногах. Усе, що пан робив для хлопа, робив для себе, чи посередно, чи прямо. Ситий і здоровий хлоп, зрошував своїм потом панські лани, оброблював їх своїми волами і своїми руками, кільки було треба. Зі свого ґрунту давав дворові данину; для себе уривав тільки, щоби удержати фізичне життя. Решту міняв за горілку випалену в панській горальні з тих самих барабоць, що їх своєю працею зібрав. Увесь економічний оборот відбувався таки в ріднім селі, частю прямо, частю за посередництвом жида-орендаря. Вся хлопська праця верталася до панської кишені по потрученню того, що хлоп зужив на піддержання свого існування, та того рабату, що остав при жиді-орендарі. Хлоп лиш одне знав, може більше інстинктом, чим своєю інтелігенцією: що його ворогом є пан з чередою своїх посіпак нагайкових і мам дато р з своїми гайдуками і арештом. За приятелів він не чував нічого. Демократично революційний рух, який в тім часі проявлявся в Галичині, українського хлопа не порушив, не розбудив. Чому? Бо це були люде сурдутові, та

щей Поляки, котрих хлоп не міг відрізнити від своїх сурдутових наставників з двора, і для того їм не вірив. Зобразім собі як виглядала маса нашого галицько-українського народу.

Хлоп сидить в теплій хаті, має подостатком дров і хліба. Має пасовисько, робить панщину, ходить до церкви і гоїть рани від панських побоїв, дрожить на вид економа і мандатора і пє горілку і не думає про це навіть, чи може йому ібути коли краще. Було і так, що хлоп не мав що їсти, було і так, що декотрий збивав сороківці і закопував їх під печею, але це були виїмки. Правда, хлоп відбував годі ще одну повинність: служив у війську. Але там він переставав бути хлопом, раз для того, що до хлопа-вояка пан дідич не мав права; по друге, що з нього робили в війську машину ніраз не подібну до хлопа.

Таку Галичину застав рік 1848 (Чайковський, 1932, с. 138-139).

На правому березі ріки Самари, яких десять миль від Дніпра, лежало українське село Спасівка. Даремно шукав би хто його в теперішню пору. Воно пропало. Зруйноване, поросле травою, як багато-багато інших тогочасних українських осель.

Спасівка не відрізнялася своєю долею від інших осель. Так само була подібна своїм зверхнім виглядом до інших осель: такі самі хати з дерева та глини, вкриті соломою або очеретом.

Хати стояли рядком віконцями на південь, оточені огородами та садками. Посередині села великий майдан, де стояла невеличка деревляна церква, а побіч неї вбоге попівство.

Не було тут видко якоїсь заможности. Кожний клав таку хатку, щоб легше перед холодом і спекою захиститися, а більш нічого. Нікому не снилося будувати гарних домів з хоромами, бо ніхто не знав, що завтра станеться, чи його праця відразу не спопеліє. То були страшні часи татарських набігів на Україну.

В тих часах вибирали люди під свої оселі такі місця, які, на їх гадку, давали б найпевніший захист перед ворогом та в яких можна б знайти найвигідніші умовини до життя: отож недалеко води або над водою, а відтак близько ліса, або очерету, де б на випадок татарського набігу найбезпечніше скритися та втікти від поганської неволі.

Спасівку заложили на тому місці, бо там найшли цілий терневий гай, та й до Дніпра було недалеко, а там росли великі ліси, звідкіля можна було набирати досить дерева.

Першою роботою спасівчан, що тут поселилися, було пробувати

серед терневого гайку круті стежки та покопати ями на сховок свого добра на випадок якогось татарського набігу.

Розмеживши відтак землю на оселі, вони обставились густим дубовим частоколом.

Ця праця тривала кілька років, заки хати стали готові й село розжилося як слід.

Спасівчани зайшли сюди з-за Дніпра, також по татарським погромі, а що станули на тому місці на самого Спаса, то й прозвали своє село Спасівкою.

В той час, як починається наше оповідання, Спасівка була вже старшим селом. Вказували на це старі, зеленим мохом порослі стріхи, втоптані вулиці, стара церковця і чималий цвинтар із деревляними, почорнілими від старости похиленими хрестами; а далі навкруги частоколу повиростало чимале терня, з чого спасівчани дуже раділи, бо це також спиняло доступ до села незгірш частоколу. Лише дві прогалини були на противних кінцях, зачинені воротами.

Спасівчани жили тут, наче в якій фортеці. Були вони козацького роду, то й розуміли вагу небезпеки й були настільки обережні, що на кожную ніч ставили чергою вартових при обох воротах, щоб їх ворог не напав зненацька.

Дотого вони ще умовились із сусідніми селами, щоб у кожному були на поготівлі бочки із смолою, які на випадок татарського набігу треба запалити й так остерегти інших перед небезпекою.

Такий лад завів у селі старий досвідчений козак, що прийшов сюди з першими поселенцями. Та хоча старий Охрім уже давно лежав у сирій землі, то спасівчани й далі придержувались тих звичаїв.

Та якось спасівчанам до тої хвилини жилось безпечно. Чи Спасівка не лежала на татарському шляху, чи з якої іншої причини, досить, що до тепер ніщо її не тривожило. Спасівчани жили безпечно, орали землю, годували худобу й кохали пасіки, славні на цілу Задніпрянщину, та позаводили гарні сади (Чайковський, 1941, с. 5-7).

Була вже ніч, коли вони втрюх в їхали в село, старий Лосєв, його син Стуа й молодий вчитель з Переяслава, Проминувши ряди низеньких темних селянських хатинок і залишивши позаду широке зелене поле – у селі воно називається вигін – і великий тік з високими ожередами соломи, сіна та ще не обмолоченого хліба, фаєтон підкотив до великого панського двору. Фурман Андрій ще не встиг зупинити

коней, коли дерев'яні ворота розчинилися, На воротях стояв селянин з непокритою головою. Він низько уклонився хазяїнові й пропустив фаєтона, який ще трохи котився, немов по м'якому килиму, і під'їхав до великого, але невисокого, білого панського будинку, критого, щоправда, соломою, з двома великими галками по боках. За будинком розпростерся сад. Усередині, як і зовні, будинок був вибілений (Шолом-Алейхем, 1968, с. 247-248).

Старий Лосєв уже давно на току, звідки долинає стукіт молотарки. Його жінка порається біля індиків, гусок, качок тощо – ціле пташине царство! З широкого степу повільно тягнуться великі гарби із збіжжям, запряжені волами. Вдалині розгортаються перед очима лани з пшеницею. Багато хліба вже зібрано й складено в копи. А багато ще стоїть на полі, і жовтий стиглий колос хвилями хвилює під легким вітерцем. Далі, за ланами, де кінчається пшениця, тягнуться рівними рядами велика зелена гичка буряків. На обніжках, на чималій відстані один від одного, стоять, мов солдати на вахті, соняшники з великими жовтими чупринами. Горобці злітаються до них і викльовують ще біле, але вже солодке насіння. Ще далі темніє густий дубовий гайок, який зветься Турчина, За тих часів, коли тут ще жили пани, вони ходили сюди на полювання – стріляти дичину. Тепер, як усе це заорендував єврей, невинні зайці й беззахисні пташки можуть бути цілком спокійні – євреї не стріляють, воші воліють мати іншу користь з лісу. З цього лісу старий Лосєв вивіз чимало деревини й понабудовував сараїв, комор, амбарів для збіжжя, стаєнь та хлівів, понаробляв возів та саней і ще багато різного реманенту.

Після першого сніданку і першого уроку вчитель виходить у сад на прогулянку, іноді сам-один, а іноді вдвох із своєю ученицею. Важко сказати, в яку пору сад кращий: навесні, коли всі дерева в цвіту, чи тоді, коли вже починають рожевіти порічки та агрус, чи, може, значно пізніше, наприкінці літа, коли стиглі яблука вже самі починають падати на землю, а на вітті залишаються тільки пізні чорні круглі сливи, які звуться черкуси. У кожен пору сад зберігає свою красу, свої чари. І в кожен пору учитель та його учениця знаходять в саду щось нове. Хай агрус ще зелений, як трава, і кислий, як оцет, – не біда. Вони подряпають собі руки, але обов'язково доберуться до найбільших ягід, що так відсвічують на сонці. А що вже казати про той час, коли порічки наливаються червоним вином і яскріють у сонячному промінні – тоді

вони самі просяться, щоб їх покуштували, – ще одну галузку, ще одну... ї куштуєш так довго, аж поки оскома нападає. Те саме з вишнями, черешнею і з усіма іншими овочами та фруктами, що поступово досягають одне по одному. Щоправда, все це можна дістати й у місті, купити за гроші. Але фрукти мають зовсім інший аромат, коли ти їх сам зриваєш з дерева, особливо як ти не один, а вдвох з дівчиною, яка тобі люба й дорога, з дівчиною, якій і ти любий і дорогий, мов рідний брат (Шолом-Алейхем, 1968, с. 252-253).

Змичка

Ільківці – село чималеньке. Присіло в падині, неначе кліщ уп'ялося в зарослі очеретом та осокою пологі береги Каялу.

Крізь дорідні очерета протікала, немов проціджувалася, вода, тихим журчанням доповнюючи заворожливий шепіт очеретів. Чи тягне вітерець річковою долиною, а чи нема його – очерет шепоче, шелестить, хвилясто коливаючись ген-ген далеко по кривулястій долині за Ільківцями. Застаріла й ветха гребля, досипана попелом та сміттям, споконвіку слухала цю пісню очеретів, яку завжди супроводжувало ще й потужне квакання жаб та дзвінке й колюче дзижчання комарів у задушливий літній вечір.

Колись давно, ще перед першою імперіалістичною війною, тут був і млин старого Мажника. Тепер тільки Дубові недогніли сохи стирчать, порослі печерицями та мохом, і старий, вищерблений жориов нерухомо й сумно прислухається до неугавного шелесту моря очеретів.

Давно вже немає того млина. Ще в ті роки, коли Закаблученко, молодим буди, мав тільки два вітряки з обох боків села, – Мажників млин млов. Вітряки немов у піжмурки грались па вигонах, змагаючись із ветхим водяним Мажииковим млином. А вже коли Закаблучеико збудував і парового – раптом, проти храмового дня вночі, ні з сього ані з того – прорвала вода греблю, підмила й зруйнувала ще дідівський Мажників млин.

І ні винуватого в тому злочині, ані суда. Влада й суд – усе було в руках заможної верхівки села. Закаблучеико хоч і не був ні старшиною волосним, ні старостою церковним, та кому ж у селі не відомо, що саме вий і верховодив. Старшина покумив Остапа й Остапову жінку і правив волостю здебільшого з хати Закаблученка.

– Гнилувата справа, оці водяні млинки, – хизувито співчував Мажниковому лихові Остап Закаблучеико. І запропонував оголосити

по селу збір «на постраждання з половоддя», сам десятку пообіцяв дати. Та на тому тільки посварилися, а винуватого ніхто й не збирався шукати...

Отакі були Ільківці над Каялом у першій десятку років після Жовтня.

А за ними – безкраї океани степів. Рівні, хіба що з балочками, немов хвилями, на загальній рівнині. Ні кущика тернів, ані кляптя лісу. Тільки стоги щоосені та копи.

Стоги й копи та ще й високі бур'яни й кураї по обміжках та межах. Ільківські ниви пишалися своїми срібно-полинчастими та дорідно-кураїстими обміжками. Врожаї хлібів часом губилися в тому завітлому та полинево-запашному дорідді.

За селом на куркульських токах ще ревіли молотарки. Пилюга стовпами здіймалася на шляхах до тих токів. Парні гарби на дзвінких ходах, кваплячись, возили копи врожаю до ненажерливої «генріхланцовської» молотарки Закаблученка. Котилися гарби з поля в долину села, пірнали на греблі в очерети, знімали пилюгу над Ільківцями, говорили про тривогу їх господарів з приводу робітничої ухвали (Ле, 1955, с. 65-66).

«Видно шляхи полтавськії»... хочеться заспівати дівочу пісню з «Наталки Полтавки», їдучи цими широкими шляхами Полтавщини, «стовповими» шляхами. Віками терлася земля під копитами вершників у часи козаччини, під колесами возів та чумацьких маж. Вітри пилюгою вимітали ту терту й перетерту землю, шлях непомітно поглиблювався на всьому своєму протязі. І зараз великі полтавські шляхи, де вони лишилися в історичних трасах, лежать у степових просторах, здебільшого немов у величезному степовому кориті. Де-не-де над виїмкою-шляхом доживають свої останні роки старі дуплуваті верби. Дітвора, пастухи в дуплах багаття розкладають, від того дупло завжди випалене, чорне, вугіллям пойняте. Зате нові посадки осокорів, лип, кленів, акації тягнуться з обох боків шляху майже на всьому протязі аж до Полтави...

Таки «видно шляхи полтавськії»!

У степових просторах західної Полтавщини, немов оазис серед безмежних колгоспних ланів, розташувалася Сулимівка. Здебільшого українські села ташуються в долині річки, і здалеку по шляху часом тільки верховіття верб та тополь нагадають вам про наявність там села.

А Сулимівка не ховається у вибалку. Ще здалеку, з широкого шляху, ми побачили не тільки високі тополі, верби й садки, але й хати серед них. Широкий, віками битий Полтавський шлях тут ніби пірнув у таку ж широку вулицю села. В дорідних столітніх осоках та липах з обох боків біліють підмазані рудою глиною якісь святкові хати колгоспників, розкішно квітують навколо них садки.

Спека. Неймовірна спека випаровує останню вологу з землі. На небі жодної хмаринки, яка б освіжила господарські надії колгоспників. Прозоре, безкрайнє небо яскравою блакиттю тільки лякало, віщуючи такі ж теплі, бездощові дні (Ле, 1955, с. 423-424).

Світанок

Глухе, колись долею закинуте в західне підгір'я Карпат село Родачів на річці Луговинці тільки розпочинало тепер своє нове життя. Майже щороку десь на середину літа Луговинка пересихає й вкривається густими дрібними очеретами, лепехою та ситнягом. В очеретах плодилися комарі та мошкara, дрібніла риба в застиглих калюжах. Та новітність радянська настійливо продиралася в село, в душі людські, завдаючи тим і радості, і печалі воднораз, відповідно до віку, до різних життєвих звичок та уподобань і навіть настроїв людей. Ця ж мальовнича повесні річечка Луговинка, що перерізує село навпіл, прикрашаючись садками з обох боків, вербами та осоками, зараз діждалася плану сільської ради на очистку її від очеретяних заростів, на з'єднання в верхів'ях з безіменним ручаєм, що безплідно впадає в багаті водою верхів'я Тиски, на будівництво нової греблі та гідростанції поруч з тартаком. Тартак щороку працював лише сім-вісім місяців. Після перебудови він має працювати цілий рік! (Ле, 1955, с. 585).

Від Ташкенту до Фрунзе поїзд іде два дні. У вагоні чути українську мову, на рундуках привокзальних базарчиків часто побачиш українські вареники, а на вокзалах – афіші українських драматичних труп. І степ такий, як на Україні. Тільки гори на горизонті, велика спека, назва станцій, як Ауліє-Ата, або щось подібне, та киргизи й киргизька мова нагадують, що від України 4.000 кілометрів.

Села – це оази на безкрайньому степу. Село – зелена пляма тополів, з-за яких не видно жодної будівлі, воно розкинулось

зеленим кружалом у степу, приваблюючи до себе зір мандрівника. Ці місця дають хліб Середній Азії. Поливані землі не бояться 40-50-ступневої жари, вони не потребують дощу, ніколи не залишаючи хлібброба без хліба. Але, їдеш далі, і гори, що здавалися невисокими горбами, поволі виростають у могутній з сніговим верхом Олександрівський кряж (Багмут, 1930, с. 11-12).

[Киргизтан] Фрунзенський кантон – кантон європейський. Підчас районування до нього ввійшли місцевості, заселені переважно європейцями, росіянами, українцями. Перші 80 кілометрів від Фрунзе до Токмака – це суцільне село, власне, не село, а довжелезна вулиця, оточена тополями з двома рядами хат. Дивно їхати автобусом чотири години підряд селом. Лише де-не-де ця «вулиця» розривається і ліворуч можна побачити річку Чу, що дає життя всьому цьому населенню. У цих місцях дощів буває дуже мало і коли б не Чу, то замість зеленого оаза, тут була б гола пустеля. Чу тече широкою долиною, розбиваючись на кілька рукавів, як і кожна гірська ріка мілка, але швидка. Лише там, де її здавлюють з обох боків стрімкі скелі, там вона робиться глибша, принайми не показує каміння на своєму дні.

Комбінація льосового ґрунту з страшенною спекою дають таку неймовірну пилюгу, що не можна дихати. Ми вдивляємось уперед, чи не видно підводи – нашого найлютішого ворога. Ці підводи здіймають таку куряву, що в ній не видно нічого і по кілька хвилин примушують нас закривати очі й припиняти дихання (Багмут, 1930, с. 16).

[Киргизтан] Ранком виїжджаємо. Зараз же за Караколом починаються «європейські» села. Широка долина між Кунгеем і відлогами Тіень-Шану дала місце різним «Раздольним», «Привольним», «Отрадним», що зеленими плямами посідали серед жовтого степу, порушуючи вікову скотарську культуру, показуючи нові форми господарства – хліборобство.

З шумливих гірських ручаїв скрізь відведено арики і вони зрошують цю засушену долину. Арики і тополі, тополі і арики. Але якась брудна пляма серед зелених, ще не стиглих хлібів. Жодного дерева. Це врізається якимсь дисонансом у загальний краєвид, і ми розпитуємо візника. Виявляється, що це киргизький кишлак (село). Киргизи вже переходять до хліборобства, життєві умови примушують

їх це робити.

Звикши до вільних, гірських просторів, народившись на сідлі, вони, осівши на землі, не можуть забути гір і всіма засобами прагнуть хоч на кілька літніх місяців потрапити знову до рідного оточення на джайляу (кочування з худобою літом) (Багмут, 1930, с. 27-28).

[Карпати] Село – як всі села на південному боці Карпат, заселені жидами. Ідеш селом і бачиш, що вся земля при битій дорозі забудована жидівськими домиками, а в них крамниці з розмальованими вивісками, коршми, звідки і в робучий день несеться п'яна пісня. Скрізь тут жида, які живуть усякими можливими способами, про які звичайній людині і не присниться, що з того можна вижити.

Кільки разів Березівський сюди переходив; завжди огортав його якийсь дивний сум, як після програної битви. Старі люди пам'ятали час, коли всі селянські хати були при битому шляху, що вів серединою села. Тепер селянські хати на узбіччях і під вершками як гнізда ластівок (Бірчак, 1938, с. 9).

[Карпати] Коли розговорілися, обговорювали справу, як оживити село. Найбільше запалювався інженір, який представив плян, як перебудувати життя цілого села. Селяни жили досі з вирубу лісів, сплавлення дерева рікою, з робіт на мадярських долах і з еміграції до Америки. Тепер відносини змінилися, отже треба було придумати, як піднести рільництво та випас худоби, щоб гірський край сам себе виживив. Нині хліборобство занедбане, коли він сіяв попереднього року на горбах пшеницю, а на долах кукурудзу, то з нього сміялися селяни, що йому ніщо не вродиться. А коли все зародило красно, селяни дивувалися і приходили до нього, щоб він їм показав, як їх рілля може зародити білий хліб. Ці думки він думав поширювати в читальні і в господарському товаристві, яке теж думав заложити: найперше треба заспокоїти економічні потреби селян, а щойно тоді проповідувати ідеї, національні, чи релігійні (Бірчак, 1938, с. 152).

Над Дністром на правому березі дві милі понизше міста С. лежить велике село Пишнівці. Положене його на узгірку в чорній урожайній землі. Одна його половина, та що ід Дністрови положена низше, і частенько Дністер, виливаючи нагло свої води в тих сторонах,

заглядає до хат і виганяє їх мешканців із товаром і з тим, що захопити дасть ся – на другу половину села до сусідів, що мають хати на узгір'ю. Дністер від Пишнівців почавшиє тає крутий. Береги його з цього боку, що від Пишнівців, стрімкі й крихкі так, що вода рік-річно вириває по куснику берега ізза чого ріка надближається чим раз більше до села.

Село Пишнівці ріжнить ся від інших сел наддністрянської околиці хиба тим, що воно розпадається на дві адміністративні громади: на шляхотську звану Закуте, і хлопську, або по урядовому названню, рустикальну. Обі ті громади мають хиба спільну церкву й школу, та й тут намагаються не мішати ся зі собою, бо по їх думці – і перед Богом хлоп шляхтичеви не рівня. Та расова незгода уділюється і школярам, що участь ся в однім будинку; вони між собою не люблять ся, не хотять суміш сидіти в лавках й так, як їх батьки, дразнять себе та роблять собі взаємно пакости (Чайковський, 1918, с. 3).

Коршма на Ячменівці стояла сама собою в західній стороні села. До неї заходила лише сама шляхта, а хлопи, навіть проїзжі, та мандрівні. Жиди-мінйали минали, її як лихого, щоб не подибати якого нетверезого шляхтича, а то була би халепа!

Та хоч та коршма звала ся шляхотською, не ріжнилася нічим від інших коршем галицьких. Така сама обідрана, замазана, шиби повибивані і позаліплювані папером, довкола неї калюжі та вонюче болото. І в середині не була інша. Перша кімната без помосту, з витоптаною ямою на середині і брудними, нехарними лавками довкола (Чайковський, 1918, с. 20).

Відколи найстарші люди зятамили, була коршма «під кобилячою головою» або коротко «кобиляча голова» збірним місце відпочинку і попасу для тих людей, що вертали з четвергового торгу з міста. Коршма стояла посеред німецької кольонії Кайзерфельду на перехресті доріг, що там розходилися в різні боки.

Кобиляча голова відбивала від усіх сільських коршмів своєю огрядністю та чистотою так само, як і ціла німецька кольонія відріжнялася цим самим від других сіл. Місцеві німці називали її не коршмою, а віртсгаузом, ставили до неї інші вимоги, як прочі галицькі селяне до своїх коршмів і вона мусіла примінитися до загальної фізіогномії німецького села.

Коршма була мурована, але без заїзду у сінях – на два боки. З

одного боку сіней – праворуч були дві гостинні кімнати, з другого боку – ліворуч – теж дві кімнати, де мешкав орендар своєю сімєю. Друга гостинна кімната була краща першої. Столи були застелені коліровими скатертями, не було тут звичайних коршемних лав на вбиваних в землю ковбицях, лише дерев'яні сеневі крісла (Чайковський, 1920, с. 5).

Їхавши Марко на село, мав замір ближче придивитися до селянського життя, до народу. Йому доводилось і попереду бачити село, але більше нашвидкуруч, і він дуже зацікавився глянути на його уважніше. Тим-то, проживши з тиждень на новому місці, він надвечір у неділю пішов на слободу.

Пішов просто вулицею, цікаво роздивляючись на все. На погляд село було не дуже привітне, як мало не всі степові села. Правда, вальковані або муровані з каменю хати були здебільшого чималі, але й тільки ж того. Сірі або руді тини, кладені з каміння, часом на гнояці, що стирчала з-межи каменюк, були далеко сумніші й нечепурніші од веселих тинів, що до їх Марко звик у своєму краї. Але найбільше його вражало те, що коло хат мало де й видно було яке дерево: біліли, а іноді й руділи хати, руділи тини, сіріла вкрита пилом вулиця – і ні гілочки зеленої, що закрасила б, звеселила б усе. Тільки далеко від хат, у кінці городів над річкою, видно було трохи якогось дерева – мов садовина та кілька верб (Грінченко, 1990, с. 330).

Пожежа

В загубленому поліському селі, що прилягло до землі, притулилося злякано до болотяної річечки, що заросла осокою почалася уперта боротьба. Здавна приспане село не снило й не марило про краще. Спить у своїх норах, хатинах, а літом риється в землі, як сліпий кріт. І земля не родить. Зубожіла, посіріла, бо не хоче щоб її й далі обробляли так як обробляли діди й прадіди. Хоче, щоб конем залізним пройтись по ній. Щоб скулував він її, зорав і бриллям важким приорав бур'яни дикі. Не родить земля. Забожіло село, тане в болотах грузьких, не воює з ними ровами глибокими. Злидні й темрява засіли по кутках неначе пліснявка. В обійми свої обгорнула темрява кострубаті хати і тримає міцно. Вечорами виглядає звідусіль: з-під мосту, із цвинтаря. Зеленоокими глузливими чортами дивиться з дзвіниці. Все йому вороже. І бог завжди гнівається, скільки не молись йому, скільки не давай попові... (Загоруйко, 1930, с. 56-57).

[Фільварок] Посол Товарницький їде до Б., щоб зайнятися справою; зробити остаточні підсумки й накреслити конкретний план, бо в Відні забагато спокус, і він не може там працювати. Він замикається в своїй канцелярії, каже, щоб нікого до нього не впускали, і засідає над табулярним витягом та мапою маєтку Ломницьких. Після дводенних підрахунків з'ясовує докладну картину.

Землі всієї у Ломницького 787 моргів, а лісу 400.

З суми землі відкидає на невжитки 37 моргів, залишаються круглі суми 750 і 400 моргів разом із будинками й господарським реманентом.

Ломницькі хочуть за весь маюток дев'ятсот тисяч корон, але з цих грошей 745 320 корон треба сплатити різним банкам і кредиторам, так що на руки Ломницьким треба виплатити 154 680 корон, а решту сплачувати банкам і кредиторам.

Свої гроші Ломницькі мають бажання одержати в двох частинах, половину за рік після заключення договору, а другу через півроку після першої, з застереженням, що коли б своєчасно не сплачено першої частини, Ломницькі мають право вимагати зразу всю суму.

Товарницький розуміє, що він особисто не може провести всієї цієї операції, для цього потрібно багато грошей. Щоб прискорити продажу, треба позичити селянам, а це могла б зробити лише каса.

Щоб зацікавити касу, треба так скласти плян, щоб вона заробила на цій справі. Це зміцнить його позицію в касі і в очах патріотів, бо цей заробіток каса завдячуватиме йому.

Але він не такий наївний, щоб позабути про себе. Це відповідна хвилина, що трапляються раз в житті, й її треба належно використати. Для української справи не буде шкодою, навпаки тільки корисно, коли в селі Підгорецькому в дворі, замість поляків Ломницьких, сяде українець д-р Товарницький.

У нього не гірші права, ніж у них. Він вже шукав у старих метрикальних книгах і в архіві при намісництві, і звайшов вже сліди, що його діди писалися в старих документах «де Товарно-Товарницькі», значить родова українська шляхта, що потім збідніла.

А двір в Підгорецькому йому подобається. Гарна дорога обабіч висаджена високими тополями, мурований будинок з білими колонами й з великим ганком, з чудовим видом на все село. Вісім моргів саду, невеличкий ставок, город, — разом двадцять моргів.

Прекрасний куток. Він мусить вирвати його з чужих рук, бо українська земля повинна перейти в українські руки.

Двір – він залишить собі, за свою працю.

З суми 750 моргів він виключав двадцять моргів, що займає двір, і решту землі, а вона в Підгорецькому дуже гарна, оцінює в середньому по 620 корон. Чотириста моргів старого лісу оцінює пересічно по 1250 корон за морг і таким чином, залишаючи собі двір, з продажу буде одержано 952 600 корон, з яких 52 600 корон припадає як прибуток для каси.

Ніхто тоді не зможе закинути йому, що він в цій справі думав лише про себе. Цей прибуток зразу поставить касу на твердий фінансовий ґрунт.

Він має ще намір з землі, що близько коло двора, зрозуміло, з найкращої, вирізати один шматок, коло 75 моргів і його він купить за ті гроші, що дістане від селян за контракти, хоча б навіть прийшлося докласти яких п'ять-десять тисяч корон з своїх.

У нього буде чудовий фільварок і біля сто моргів найкращої землі.

Це добрий початок для пізнішого майбутнього розростання родини Товарницьких де Товарно (Козоріс, 1932, ч. 2, с. 45-46).

[Єврейські сільськогосподарські колонії, кінець 20-х років ХХ сторіччя] Летять дороги. Одкривається вигін: по зеленій травиці пасуться корови в болітці. Здала червоніють дахи. При дорозі низочка злиднених землянок.

– Оце тут живуть переселенці? – запитує Ман. Він повернувся до нас, очі широко розплющені, в очах – жах.

– Це чистопільські чабани. Вони орендують вигін, – відповідав голова, мисливець і рибалка.

Ман, заспокоєний, відвернувся. Він ще не знає, що в таких самих землянках живе ще багато переселенців, і то не тільки літом, як чабани, а через увесь рік і через люту зиму.

Вирисовується перший дім. На нім залізний червоний дах. Кізякові стіни немазані. Вікон, рам і дверей нема. Бебехи лежать на землі, на плузі. Ні огорожі, ні городу, ні деревця. Коло дому вовтузяться діти. Але Ман не бачить. Всю його увагу забрав другий об'єкт. Уздовж дороги плентається неоковирна, тупорила, скуйовджена істота. Ось вона спинилася і закопала писок у землю. Після цього вона двічі незадоволено хрокнула.

І враз цілий рій думок, легенд із історії єврейського народу напливає в «Опель», аж стає тісно. Вікові заборони і вікові забобони

стають стіною перед автомобілем. Погане м'ясо!

– Перша єврейська свиня! – каже Ман. «Перша єврейська свиня!» (Йогансен, 1929, с. 13-14).

Що ж, у них усе гаразд. Озимі вимерзли чисто, а вони самі не вимерзли, хоч топити було нічим, бо не заготували кирпичів. Городи оце садовлять, але городини немає, бо всю, яка й була, давно поїли. Хліба теж немає. Школи поки що теж немає. Бань поки що теж немає. Медпункту поки що не влаштовано (Йогансен, 1929, с. 14).

Отже, тепер у делегації залишилося двоє: Ман і я – і поїхали ми втрьох із агрономом «Агро-Джойнту» по криворізьких колонках, на екіпажі в дві конячі сили, упряжені у дишель.

Не те щоб «Агро-Джойнт» не мав машин, як ЄКО. Є в «Агро-Джойнту» дві машини «Додж», та вони виїхали на зустріч неспішливій делегації.

«Агро-Джойнт» працює довше, ніж ЄКО, – це пожертви американських капіталістів. Але дають вони поселенцям приблизно той самий кредит, що й ЄКО, тільки беруть не три, а два проценти річні, та ще садовлять поселенцям виноград. І доми вони попереду будували більші – дві кімнати й усе інше, а тепер перейшли на те, що й ЄКО.

Присілок Полтавці, що складає третю частину об'єднаного селища Ларине, можна здаля взяти за німецьку колонію. Доми акуратно вибілені, навколо огорожа з колючого дроту, понасаджувані зелені садки, виноградники.

Так здаля, а зблизу таке селище теж можна почислити за німецьку колонію. На вікнах біленькі завіси, десть із хати дуже одгонить олійною фарбою – там фарбують дерев'яну підлогу. Сказати правду, не при Мані будь написано, і мова схожа. Німці-колоністи, леле, теж пересипають мову коли українським, а коли й російським словом. Германізація колоністів спішно потрібна, а граматика німецького поселенця ще куди цікавіша й екзотичніша, ніж граматика українського службовця (Йогансен, 1929, с. 34-35).

За кожною хатою в такій колонії є виноградник. Агент «Агро-Джойнту» запевняє, що цього року поселенці їстимуть свій виноград. Правда, свої озимини вони не їстимуть цього року. Але дещо з озимища вже пересіяно просом і просапними.

Є на ці три селища і на околицях кілька експериментальне поле агронома Мазо. На тім полі бува картопля всіх сортів, німецьких і американських, і всякі інші сорти, що про них належить знати агрономові Мазо.

Є також ставок мало не в кожному селищі і є мало не в кожному селищі малярія (Йогансен, 1929, с. 38-39).

Ми покинули сільське кладовище і приїхали на експериментальне поле. Двоє агрономів – і були то теж здорові хлопці й привітні – показали нам агропункт: двох жеребців – майбутніх предків конячого племені, кілька новеньких ходів, що роблять самі переселенці, – такий хід коштує сто двадцять карбованців і дається переселенцеві в кредит...

(Сором вам, що живете в селянській країні і не знаєте, що таке хід! Хід – це основа майбутнього воза з залізними осями).

...показали свою хату, розповіли про три сорти кукурудзи, що сіються на полі – на корм, на насіння, на силос...

(Ви, що не знаєте, що таке силос! Силосування є заквашування качанів у ямах на корм худобі).

...розповіли про смалії та суховії, про те, як треба дощу, про тракторні товариства; про те, як торік, коли не вимерзла озимина, з колонії вивезено цілий пароплав сортової пшениці – двісті тисяч пудів, про ховрахів, що нищать кукурудзу і буряки, про те, як їх тепер отруюють і як це дорого коштує (Йогансен, 1929, с. 59).

Знаєте вже ту бідну хатку за селом біля цвинтаря, зліплену циганом майже з нічого, одною тільки силою волі, завзяття та піднесення. Ніколи не була вона бабусю; тож поки дитя, єдине дитя Тумрія, підростало, разом з бідолашною Мотрею хилилася й мазанка. Щоразу треба було щось залатати, підперти, заліпити та заткнути десь дірку чи заштукувати спорохнявілу – бо сирою зрубану – деревину! Нікому було пошити соломою дах; дірки в ньому затулялися шматками дерну, який, щоправда, не пропускав дощу, але дуже обтяжував слабенькі крокви. В одному місці над сіньми вони так уже підгнили, що майже лежали на стелі.

Зате влітку, коли весь той дерен починав буяти й цвісти, пригадавши собі поле, з якого прийшов, аж любо було глянути па топ висячий садок. Серед густо вплетених стебел звичайної трави то тут, то там виглядали квітки наших луків, здивовані, що доля піднесла їх на таку височінь. Навіть пару берізок, що їх посіяла там десниця господня, розкидаючи рукою вітру по світу життя, які з своєю білою корою і тремтливим листячком вигнались високо понад комин, витримувала частина даху, що ще міцно трималася. Солома, якої що день, то менше залишалося, бо раз у раз доводилося латати її дерном з

найближчого цвинтарного рову, правила, гниючи, за добриво для тих ненажерливих приبلуд.

Значно гірше було зі стінами, які осувалися, лізли в землю, кривилися, перекошувалися, хилилися і, кінець кінцем, перетворилися в якесь незрозуміле поєднання найрізноманітніших матеріалів. Дерево, якого бракувало в них, заміняли хмиз, глина, земля, солома, сміття і все, що було під руками. Ластівка, котра ліпить гніздечко під гостинною стріхою, не буде його з більшою майстерністю. На підпорки пішла кузня, розібрана невдовзі після того, як була поставлена, що забезпечило на деякий час і паливом, і будівельним матеріалом. Стовпи, що стояли ще, горно й купа грузу надавали бідній хатині ще більшої спустошеності, але незабаром добродійка мати-природа засіяла ту купу кропивою та лопухами і вони геть прикрили своїм зеленим листям сором знищення праці людських рук.

Та людині, якій після смерті вистачає такої маленької хатки, і за життя не багато було потрібно. До мазанки треба було входити, згинаючись удвоє, щоб пролізти в низенькі дверцята; вікно рамою спочивало на землі, а всередині, в тій темній ямці, сумній та сирій, життя спливало так, як спливає воно і в оздоблених мозаїкою палатах – з стражданнями, стогоном, зойками.

Коли, бувало, після сильної зливи вивалиться десь із стіни тиньк або в спеку осиплеться пересохла глина і вітер, непроханий гість, почне гуляти по хатині, вдова піде за хату, намісить глини, намішає туди сміття з кузні, заліпить дірку, і знову на якийсь час стає в хаті затишно (Крашевський, 1967, с. 177-179).

Та шляхетська оселя в лісі була не дуже далеко від Ставища. Лежала вона на межі між Руднею і селом пана Адама й складалася з десятка хат орендарів з колишньої шляхти, яку давно колись оселили тут, щоб рубала ліс та випалювала поташ і яка згодом перетворилася на землеробів, прирісши до того куточка.

Хати орендарів були розкидані на горбкуватій поляні серед лісу. З року в рік ту поляну розширяли, викорчовуючи дерева. Кожну з тих хаток, що так гарно біліли на темному тлі лісу, від сусідніх відділяв чималий город, поле, вишневий садок, пасіка, старі груші та черешні.

Скраю на пагорбі стояла хата найбагатшого – пана Хоїнського, який мав до двадцяти робочих коней, велике господарство і славився серед своїх багатством, як крез, торгуючи то волами, то свиньми.

Недавно поставлений будиночок з доброго дерева, досить високий, з комином, з ганочком з двома стовпчиками, оточений міцними будівлями, виразно промовляв, чиїм був житлом (Крашевський, 1967, с. 263).

Андрій Петренко ще в сімейній класі гімназії дав собі обіцянку, скінчивши вчення, переїхати на село і всі свої знання присвятити на користь простому; темному люду. І Петренко обіцянку свою сповнив.

Скінчивши університети, він зараз позбирав свої речі та й чкурнув з великого міста у невеличкий прадідівський хутір Петрівку. Хутір стояв на високому березі річки Удаю, а супроти його, на другому боці Удаю, тягло ся довгою зеленою грядою село Пеньки. Воно було зв'язане з хутором старою греблею з двома дерев'яними містками, те-ж старими, хоча весняну половидь багато вже років пропускали щасливо.

Андрій Петренко дуже любив свій хутір і ще змалечку звик виходити у вільну годину на широкий рундук і, вмостившись гарненько в стародавнє крісло, бавитись Удаєм та довгим зеленим селом, що позирало на хутір своєю серединою життя, се-б то широким вигоном, на якому білів шинок, наповнений завжди коли не своїми селянами, то подорожніми людьми.

Надивившись на Удаю та на мурашник біля шинку, Андрій Петренко переводив свої очі на зелені садки і жвавою думкою пробивав ся в середину убогих хаток і вже очима свого розуму придивляв ся там до хатнього мужичого життя з усіми його смутками і радощами. Химерні ці подорожі в білі хатки давним давно вабили Петренка ближше до простого люду і, певна річ, були найголовнішим ватажком та керманичем тієї думки, яка примусила його кинути велике місто і поселитись на хуторі (Школиченко, 1894, с. 3).

На дворі розвиднялось, але до сходу сонця було ще далеченько; та села ніколи й не ждуть, поки сонце зійде, вони завжди стрівають його розбурканим зарані галасом та гвалтовнею. Так і село Пеньки зустріло сьогодні схід сонця. Не встиг ще на сході зачервоніти обрій, як Пеньки залишили вже свій спочинок і заворушились по всіх закутках. Скрізь по селу розносив ся собачий лемент, скрипінне колодязів, бекання овець, мумукання рогатого товару, вигукування людських голосів – і весь оцей уранішній гвалт з якимсь особливим, дзвінким відгуком розлітався по всьому селу і навіть за царину (Школиченко, 1894, с. 13).

[Перша Світова війна] Віз котиться з горба серед безкраїх ланів.

Людська рука не торкалася до цих просторів від першого року війни. Поросли вони за той час високим бадиллям.

В зимі воно привяло, а тепер під весну починало вже відновлюватися. Що року буйніше, що року на твердіших основах.

Полева дорога, змита сніговою водою, перекиляла їм віз то в цей, то в той бік. Завернули на лан, об'їздили стрімкий закрут.

Перед ними розкрилася цікава жива картина.

Па всьому лані помітне було нервове дріжання землі. Маленькі, сірі грудочки, що мало відрізнялися від краски землі, розскакувалися на всі сторони, втікали від воза, котилися бистро по землі.

Трудно було спершу вловити, що це таке. Впадає в очі, що в тому рухові грудочок є певна система. Вони котяться ледви помітними видолінками-коридориками.

І тільки після довшого часу вловлює око подорожного єство цього явища. Оце гульня полевих мишей, що втікали на всі сторони вміру, як наближався до них віз. Мільйони їх тут розскакувалися.

Порили собі на безпанських ланах нірки, провели до них цілі лабіринти хідників, що йшли раз над землею, раз ховалися під землю, щоб по той бік купини показатися знову на денне світло.

Подорожні їхали, мов у зачарованому колі, серед тої погоні за сполоханою мишвою. Дивувалися тривалій будівлі нірок і коридорів, що їх навіть зимові сніги не придавили, весняні дощі не сполоскали.

За закрутом розкрився перед їх очима казковий світ. Немов ізпід землі вирости перед ними самотні руїни, звалища велитенських просторих будівель. Прикували увагу подорожних ці викопални забутого старинного світа, руїни замерхлих світів, свідків давно минулого життя.

Освітлені соняшними проміннями з протилежного боку, руїни ці потопали у дивних тінях, і тільки збільшували вражіння екзотичного настрою.

Немов зачаровані дивилися перед себе. Не могли відорвати очей від цього острова замерхлого життя серед пустинних ланів. Забули, що їдуть покутськими ланами, що тут немає місця на ті дива минулого життя.

І тільки, як наближалися до розвалин, розвіявся увесь чар, яким обснували їх ці загадкові руїни.

Почали розпізнавати – тут звалища двору, там обчорнілі стіни розлогих стаєн, там далі порозсипувані мури stodil, на краю останки машин великої горальні і розвалений до половини комин. Було це

пожарище велитенської економії.

– Цей доробився! – перебив мовчанку Лесьо. – То не було на всю околицю пана над нього. Та й не стало сліду з його маєтків. Який у нього був двір панський! Який сад коло двору! А поле! А багатство!

Було їдеш попри двір – по цей бік дороги стирти і по той – стирти, і тільки молотілки сопуть, а народ комашнею увихається коло панського добра.

А прийшли Москалі, та її з усіх панських статків купа грузовиння.

То, адить, два села сходяться на цій дорозі, а панські лани хиляться до дороги і цею і тою убіччю. Скільки тисяч моргів і всьо вкупі.

Стане було пан коло двору і куди не гляне, бачить скрізь, що діється на його ланах. А війна його скалічила! (Крушельницький, 1920б, с. 37-39).

[Перша Світова війна, фільварок] Ішов полями.

Свіжий подих ранку, роса, яка перлами розсипалася по збіжжях і травах, удержували його в доброму настрої. Але, як увійшов між ячмені й вівси, що двома ланами постелилися по двох боках польової доріжки, хмара смутку почала заелонювати його лице.

Нема й нема дощу! За всю весну, і от, уже до жнив дотягло – нема ні краплинки дощу. Що посіяно загоді, те ще зійшло, підпомагане останками зимової вохкості. Пізніші засіви пропали. Спорохнявіло зерно. Тільки тут і там скільчилося й відросло при допомозі нічних рос на пядь від землі, і так пустило дрібонький колосок, і зараз пожовкло. На всьому лані поміж жовту краску ячменю проглядає сіра, спалена земля. Коли б ще хоч тепер дощик. Бодай би паша пішла вгору. А то ні й ні!

Вигляд цих мізерних ланів наводив на нього в-одно тривогу. Заряд маєтку пожирав велитенські кошти, які в ніякому разі не могли оплатитися. А надії на збір не було вже майже ніякої. Стояв перед неминучою катастрофою. Не міг ні на хвилину відогнати від себе впертої думки, що не добром воно мусить скінчитися. Приняв на свої плечі важкий обов'язок: заплатити за оброблення поля її насіння її платити великі кошти дотеперішньому властителеві в рахунок адміністрації. Одно її друге робилося в надії на гарний збір. Спільники, купуючи маєток, не хотіли брати під рахунок сьогорічних засівів. Він не завагався: заризикував і – програє. Радився вже, з ким міг, і знав, всі кажуть в один голос: нема надії, щоб повернулося хоч би насіння. А

робота? А заряд?

Це все добивало його.

Дивиться на небо: ні хмариночки. Сонце таке ясне, таке безнадійно погідне. А небо таке немилосердно чисте... Без ніякого вигляду, без найменшої надії...

Пережив ціле пекло терпінь за час цієї весни, за це літо. Купував засіви, як весна тільки що була в повній силі. Радився з господарями – нікому й через думку не могло проскочити, щоб така страшна засуха могла бути в цьому році. Казали, що спізнена весна, що мало дощів. Але він як раз найбільш числив на ячмінь, овес і кукурудзу. Ячмінь і овес не зійшли, кукурудза змерзла, фасоля вся пропала (Крушельницький, 1920а, с. 11-12).

Став у вікні й пустив свій зір перед себе. Перед ним хвилювався золотистий лан пшениці, що відбивав своєю темнотозолотою краскою від ясно жовтих нив жита. Із далека не видно було, яке воно нікчемне зерно у тих колосках. Під подихом ледви помітного леготу колоски пліли хвилями і пліли – й веселили око Заячківського.

Перекинув свій погляд на далішні ниви. Стояв високо на горбочку і мав перегляд усього того, що робилося на розлогій китловині. Ніжними прегарними узорами розписані ниви підбадьорювали його настрої. Потонув душею в гармонії їх красок.

Найбільш було жовтих-золотих, у різних відтінках, у преріжних тонах. Тут майже біліється в сяйві соняшного проміння золото лану жита, там достроюється до нього ячмінь, онде блищить пшениця... Там овес починав жовтіти – ще подекуди зеленуватий, але, не довше, як день-два, і йому прийде пора.

А поміж цим золотом спілого збіжжя тут і там ясна зелень лану кукурудзи, то знов пояс темної зелені картоплі.

Нараз приковує його око новіш тон барви: ще тільки очі спинилися на ньому, що не перейшов у свідомість його мізку... Не може його збагнути. Причарував його до себе цей тон і не дав змоги відірватись. Почував трохи не фізичний біль на вигляд ярих барв, які так сильно захопили його увагу, прикували... Що це?.. Звідки ті барви? Хто їх тут розсипав посеред цієї зелені, на тлі того золота ланів?..

Ах... то на царині, якої не встигли засіяти збіжжям, кинулися буйні полеві маки й палають вогнями на розлогій ниві... А он і голубі дими із цих огнів розстелюються по травах. Що це?.. То сині волошки

розбуялися на сусідньому загоні лану. Уквітчали його...

Яка розкіш! Скільки краси! Яке багатство кольорів, тонів! Якими чарівними, пестливими шепотами нашіптують вони в розніжену його душу пісню ланів і піль... (Крушельницький, 1920а, с. 23-24).

Мало що не трп тижні їздив Мисак понад Дніпром, Удаєм, Ворсклом, та все розглядав і вишукував собі такий закуток, який припав би до його мисли і до душі. І закуток такий зачарував його біля Дніпра на правому березі.

Левадка, що зацікавила його, мала в собі десятин дві з половиною, а може й більше. На леваді окрім доброї густої трави та старої дикої груші не було нічого, та за те округ неї була справді божя краса. З одного боку гордо няла ся до неба висока зелена гора, з другого – одна за другою, неначе хвилі, пишно розлягли ся маленькі гори, густо засіяні житом і виростаючі де далі; десть там далеко-далеко перекинулись у височезну гору, що потонула, сховалась за обрієм. Супроти левади розгорнув ся широкий луг, зарослий густою лозою, а за ним вилискував могутній Дніпро, заскочивши одним своїм коліном аж до тієї гори, що стояла майже над левадою (Школиченко, 1898, с. 12).

Купівля землі, огорожа, садовина, будівля хати, платня сторожу – все отее вкупі так витрусило Мисакові гроші, що він міг тільки малювати та перемальовувати пляни своїх будівель на папері, приступити-ж до дійсної будівлі не наважував ся. Правда, у його залишилось декілька вільних сотень, але-ж розпочинати на їх будівництво було не можна. Час минав. Молодий сад вкупі з тополями, акаціями та колючою лозою ріс неначе з води і тішив Максимове серце. Дерева на хорошій землі поприймались усі і вже на третій рік чимало було у Мисака своїх власних порічок, вишень, анґрусу, малини і навіть волоських та простих оріхів. Густо цвіли і яблуні, груші та сливи, але-ж кермуючись садовницькими книжками, Максим вкупі з дідом позрізували завязки садовини, щоб дати деревам окріпнути якомога міцнійше.

Пятого літа на садовину випав такий надзвичайний дорід, що молодий Мисаків сад аж гнув ся під чудовою садовиною. Уродило її так багато, що Максим і радів і разом з тим турбував ся, бо не знав, що й робити з нею. Продавати він не хотів, пороздавати людям радий був, але не знав, як се так зробити, щоб не похуже було на щось нерозумне

(Школиченко, 1898, с. 15).

[20-і роки XX століття] Моровськ – село за 80 верстов від Чернігова по Десні. Туди я мав виїхати в справах.

Виїхали ми опівдні, а о 4 годині пароплав був уже у Моровську.

Злазимо на берег. Внизу полощеться Десна, а понад берегом хати на рівнині розсипались. З десяток їх прямо до води скотився. Пороги і двори у повінь вода заливає.

Старі осокори вартують по березі. Кілька нових «дубів» лежить. Від них смолою та сосновими стружками пахне.

Придивляюся до хат. Вражіння таке, що ніби більшість живе нічогенько, як то кажуть, і не так, щоб уже дуже гарно, але не можна сказати, щоб уже і погано. Але хочу перевірити те своє вражіння.

– А ваші селяни, здається, живуть нічого? І хати, і клуні – все як слід.

– Ні, не можна цього сказати.

– Чому так?

– Піски навколо, – слідує коротка відповідь.

Дійсно, Моровськ стоїть на пісках. А верстви за дві – ліс пішов. Одним краєм упирається в Дніпро коло Києва, а другий до Гомеля простягся.

У морівчан ліс – підсобний промисел. На вулиці ми на кожному кроці зустрічаємо товстелезні колоди.

Селяни розпилюють їх на дошки і везуть потім у степ, на Ніженщину, на Полтавщину і навіть далі і там обмінюють їх на хліб. В деяких дворах уже бачу наготовлену шальовку. Як тільки закінчатся польові роботи, так і потягнуться хури за сто, двісті й більше верстов шукати хліба (Лісовий, 1928, с. 139-140).

[20-і роки XX століття] Село Рудня було те, що в нас зветься закуток. Стояло воно осторонь, на піскуватих кучугурах, що скупородили хліб, були щедрі на бур'яни та полинь.

Із правого боку підходив до села ліс, а з лівого болото. Зимою шлях до села був зав'язаний снігом, а літом над ним стояли тумани,

Село було бідне – на піску врожаю не збереш. Були ще луки, але вони належали панові Іваниці, Більше п'ятисот десятин прекрасних лук було в руках пана, а в селян дохли корови оез пащі. На луки ті дивилися з жадобою кілька поколінь руднівських селян і вони ж були причиною

жагучої ненависти рудничан до панів.

Жовтень приніс рудничанам луки, і може вперше дівчата в Рудні заспівали веселої, а матері, не оглядаючись, давали вдосталь дітям картоплі. Адже вони знали, що Іваниціні луки тепер мужицькі і що час голоду і злиднів минув (Лісовий, 1930а, с. 78).

[Кінець 20-х років XX століття, рештки столипінських хуторів] Після знайомої картини села з його вузькими вулицями, з розкиданими хатами на узгір'ї, з десятком вітряків за цариною, – така ж знайома картина порожнього поля. Усе таке одноманітне, що навіть окові ні на чому спинитись. Дме вітер, па небові безконечною валкою сунуть хмари, на душі стає тоскно й самотньо. Та ось через деякий час ви бачите розкидані по полю хати з широкими обороми, великі ожерети соломи, садки. Колодязні журавлі тонко прорізали сірий горизонт. Глухо шумить вітер в невеликому гайку. Перед вами не то хутір, не та колонія. Ви повертаєтесь до свого супутника й запитуєте:

– Виселенці чи що?

– Еге ж.

– Недавно виселились?

– Ні, це ще столипінські хутори.

Велика хата, крита бляхою, ворота з дашком, навколо високий тин, що з-за нього виглядають комори, повітки, клуня, чималий садок.

– Не садиба, а фортеця! – сміюсь я.

– А так. Тут люди живуть добряче. Сидить кожний на своєму одрубі і чортом дивиться на увесь світ!

Хутори ці – це своєрідний світ, інша доба, острів, що чудом jakimось залишився від революції, що різко відзначається від всіх околишніх сел. Там, в селах, ідуть довгі й завзяті сперечання про землевпорядження, про дальший напрямок господарювання, там гостро ставиться питання про спільну обробку землі, про чистосортні масиви, точиться завзята дискусія на тему «колектив чи окреме господарство». У цю дискусію втягнуті всі шари села, відчувається, що село стоїть перед величезною перебудовою всього життя.

Нічого подібного тут. Цей високий тин відгороджує кожного одрубника не тільки від сусідів, а й від усього світу. Круг інтересів у нього надто вузький – своє господарство і годі; ця власна дзвіниця визначає ставлення одрубника і до решти світу. І чим буйніше навколо хвилює нове життя, тим глибше одрубник залазить у свою шкаратушу.

У ній він думає «відсидітись» від комуни, від більшовиків і так далі.

Заїжджаємо в одне подвір'я. Двір широкий, у ньому чисто і все в порядку; ми ненароком заглянули до стайні і побачили там двоє коней, що аж вилискували. У хаті прекрасне фабричне ліжко з горою подушок; дві стіни зайняті іконами, далі висять рушники і родинні фотографії; в кутку стоїть грамофон; біла кахляна піч займав другий кут; на всьому печатка доброти й заможности. Ситість так і випирає з усіх кутків. Але господар, ще не старий чоловік, зустрічає нас похмуро, з виразом недовір'я, на запитання відповідає неохоче, уривчасто, в розмову не пускається, – відповість і чекає, що спитають далі; балачка в нас явно не клеїться (Лісовий, 1930б, с. 32, 33-34).

[Кінець 20-х років XX століття] Весна!.. По ярах та балках гримить вода. Річки розливаються і левади перетворюються в якісь своєрідні сельваси, де дерева стоять майже наполовину в воді. Лисніє чорним рілля. Над полем ключчям волочиться туман. Крізь хмари ледве пробивається жовтим промінням сонце. На шляху порожньо. Пора така, що, як кажуть, – ні возом ні саньми.

Чорним полем, що впирається в опалове небо й горбиться одинокими могилами, важко перелітають ворони. А то цілою галасливою зграєю здіймуться граки, розсядуться по межах і проводжають вас розумними очима.

Тихо, порожньо, самотньо. Але ось дорога круто повернулась вниз. По лощині, бурхливим потоком несеться жовта каламутна вода, воза кидає на проваллях дороги збоку на бік, коні, обережно ступають, щоб часом не провалитись у якусь ковбаню.

Показалось село. Зелень садків не ховає його убогости, – руді стріхи, облуплені окола. На вулиці ні душі, – все по дворах та по хатах. Тільки на вигоні дрімають кілька селянських шкап. Усе чекає на сонце, коли його благосне проміння обсушить землю, і розжене товсту запону хмар. І тоді земля дасть свої животворчі соки рослинам. Тоді село заворушиться, а тепер воно дивиться підсліпуватими вікнами на поле, що простяглося ген-ген в якійсь сумирній задумі (Лісовий, 1930б, с. 32, 40).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Проаналізуйте теоретичні напрями міського культурного

- ландшафту К. Лінча, образно-географічні підходи.
2. Чим місто відрізняється від містечка?
 3. Охарактеризуйте особливості ландшафтної структури містечок.
 4. Що таке «сільські етнокультурні ландшафти»?
 5. Які особливості структури сільських етнокультурних ландшафтів?
 6. Назвіть особливості периферійної ресурсної зони українського сільського культурного ландшафту.
 7. Що таке польська садиба? Які особливості її ландшафтної структури?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Напишіть реферат на одну з обраних тем:

- «Єврейські сільськогосподарські колонії Правобережної України кінця ХІХ сторіччя»;
- «Єврейські примістечкові господарства Правобережної України початку ХХ сторіччя»;
- «Розвиток вірменських сільських культурних ландшафтів в Україні».

Українське село (Рудницький, 1914)

РОЗДІЛ 3

ОБРАЗИ САКРАЛЬНО-ТАФАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

Релігія як духовна складова культури регулює ритм життєдіяльності людини, формує етнокультурні традиції. У процесі адаптації і природокористування формуються місцеві релігії, які супроводжуються формування відповідних сакральних ландшафтів: *«Етнічна територія дискретна, сакральна»* (Природа і етнос, 1994, с. 67). На початку ХХ сторіччя течія євразійців також підтримувала концепцію зв'язку «релігія-етнос-ландшафт», зазначаючи що *«...як релігія створює культуру, так і культура – етнологічний тип, а етнологічний тип вибирає або знаходить «свою» територію і суттєво по-своєму її перетворює»* (Воловик, 2013). Термін «сакральний» походить від латинського *sacrum*, що у перекладі означає священна річ, дія і пов'язана з системою знань про священні об'єкти, розташовані на земній поверхні. Термін «сакральний» має безпосереднє відношення до релігійного культу. До числа традиційних сакральних територій відносять обрядові об'єкти (власне сакральні ландшафти), місця поховання (тафальні ландшафти).

Продовжуючи тему репрезентації етнокультурних ландшафтів, зазначимо, що сакральні також вертикальний та горизонтальний типи репрезентації. До вертикального потрібно віднести міфологічно значимі об'єкти: ями, долини, гора, горб, дерево, висока будова, храм; у ролі горизонтального – вода та суша (Ландшафты культуры, 2007).

Визначення «сакрального ландшафту». Трактують «сакрального ландшафту» поділяють на дослідницькі аспекти: а) матеріальний, де основою є ландшафт, який може мати або виконувати сакральні функції; б) духовний, де сакральні функції розглядаються як надбудова над ландшафтом або як його функція. Частина цих визначень представлена у таблиці 3.1.

Поняття «священне» є базовою ознакою традиційної сільської культури, що визначає підпорядкованість і композиційну структуру сільського етнокультурного ландшафту.

Аналізуючи сакральні ландшафти, які мають статус священних, необхідно враховувати їх етнокультурні та релігійні особливості. Наприклад, визнані природні урочища, які виконують певні сакральні функції, можуть бути священними тільки для

певного етносу або місцевих мешканців. Навіть усередині етнічних груп погляди можуть різнитись.

Таблиця 3.1

Визначення «сакрального ландшафту»

Автор, рік	Визначення
<i>Матеріальний підхід</i>	
Романчук С.П., 2000	Сакральними ландшафтами ми пропонуємо називати природні або природно-антропогенні геосистеми, які виконують духовну функцію, пов'язану, в першу чергу, з релігійними запитами людства, які є об'єктами паломництва, тобто викликають прагнення до спілкування з ними у певної категорії населення. Важливою ознакою сакральних ландшафтів є збереження духовної (священної або сакральної) функції території протягом значного часу (іноді багато тисяч років), навіть при зміні релігійної та етнічної приналежності (Романчук, 2000, с. 145).
Ханцеверов Ф.Р., 1999	Сакральне місце – ділянка земної поверхні, відмічена культовими спорудами різних епох і релігій, зберігає сліди їх існування або зберегла його сліди, як попереднє або теперішнє житло певного божества або духу; заповідна територія, яка з погляду тих або інших магічних шкіл є «місцем скупчення окультної сили» (Ханцеверов, 1999, с. 207)
Myga-Piątek U., 2012	а) ландшафти, які не трансформуються, трактовані «переважно на територіях, які використовуються людиною лише для релігійних потреб, як правило, захищеними послідовниками даної релігії як місце проживання Бога або божеств; б) ландшафти певною мірою трансформовані людиною, втручання яких виявляється в створенні різних типів сакральних об'єктів (Myga-Piątek, 2012, с. 155).
Воловик В.М., 2013	Сакральний ландшафт є сукупністю місць і розташувань етнокультурного простору (регіону), які мають ознаки взаємодії людини (етносу) і священного (Воловик, 2013).
<i>Духовний підхід</i>	
Ковальов О.П., 2009	Духовний (сакральний) ландшафт – це дещо, подібне до розподілу духовного потенціалу і виникнення сакральних вузлів у просторі денної поверхні (Ковалев, 2009, с. 382).
Гродзинський М.Д., 2005	Сакральний ландшафт – це образ священного простору, значення місць та конфігурацій якого сприймаються й успадковуються певними групами людей як прояви Вищої Сили (зокрема, Бога або богів) (Гродзинський, 2005, с. 114).

В етнокультурній географії найоптимальнішим маркером сакрального є поняття «простору» (sacred space): «Сакральний простір – це місце, яке набуло підвищеного, часто духовного

статусу для певної (етнічної – авт.) групи. Цей статус може бути справді релігійним, або він може бути більше пов'язаний з територіальністю та культурною ідентичністю» (Reuel, 2011, с. 291) та сакрального місця. Сакральне місце (sacred place, sacred site) присвячене священним спогадам, є частиною всіх релігійних та духовних традицій світу (рис. 3.1, 3.2). У цих місцях палігрим зустрічається зі святими, а через обряди, медитацію та одкровення, переживає заклик вийти за межі себе. Які ці священні місця? Вони представляють святині, в яких з'являються прояви ангелів, святих або богів. Вони є місцями зцілення. Вони є локалями, що мають особливе значення в природному світі, такі як священні гори або річки, де божественність виявляється в природі (рис.). Священні місця також включають місця, пов'язані з життям пророка або релігійного засновника (Encyclopedia of sacred places, 2011, с. xiii).

Вже в другій половині третього століття до н.е. почали з'являтися твори, нібито були написані Енохом, у сучасних джерелах їх називають 1 Енох. Обмежимо обговорення одним із найранніших із цих творів, «Книгою спостерігачів» (Енох 1-36), яка включає в себе велику інформацію про світову географію і представляє собою своєрідний аналог сакрального простору. Келлі Бауш вивчила, як різні місця, описані в книзі Еноха (17-19), розташовані одні відносно одного; вона навіть спробувала створити графічну реконструкцію ментальної (фактично – сакральної) карти світу Еноха (рис. 3.3). Враховуючи безліч невизначеностей тлумачення цього тексту, створили схематичну карту Еноха (17-19), яка здається неможливою в сучасному трактуванні (Scott, с. 185).

Езотеричні традиції етносів наповнювали сакральні ландшафти енергією «місця сили». Їх розташування пов'язане з інформаційно-польовими структурами. Енерго-інформаційна структура ландшафту має складну структуру, де є як «святі», так і «згубні» місця. «Святі» або «благі» місця мають назву «салюберогенних». Сакральні місця пов'язані наземними енергетичними каналами (лей-лініями), що дозволяє передбачити розташування мегалітичних сакральних ландшафтів. Формування енергетичної сітки з геоактивними та геопатогенними вузлами сприятиме встановленню розташування втрачених сакральних об'єктів. Для цього можна використати сітки Е. Хартмана, З. Вітмана, М. Куррі, М.Ф. Гончарова – В.А. Макарова – В.С. Морозова.

Рис. 3.1 Головні сакральні місця світу (Olsen, 2004, с. 14)

Рис. 3.2 Сакральні місця Європи (Sacred Places Europe, 2007, с. 12)

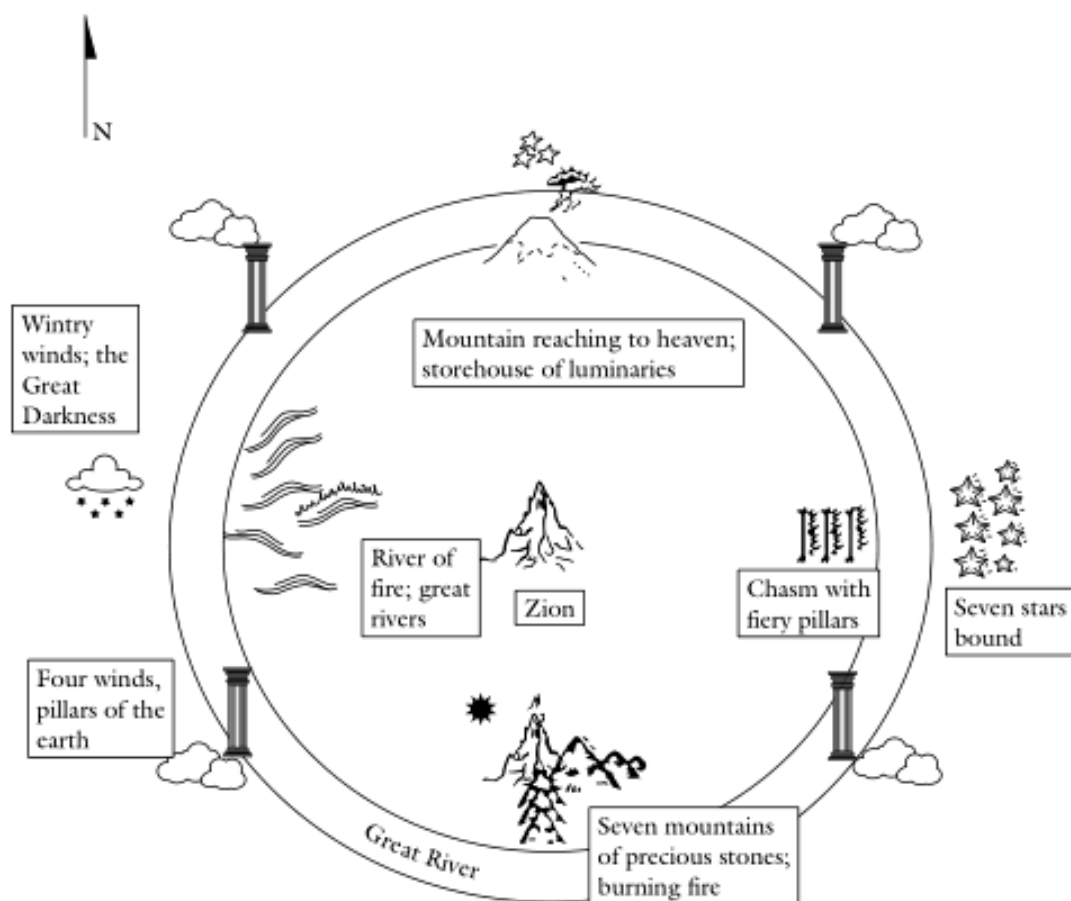

Рис. 3.3 Карта Еноха 17-19 (Scott, с. 186)

Дохристиянські сакральні ландшафти розташовані або поблизу водного об'єкту або над ним. У 1935 році англійський археолог К. Бутбі у статті «Релігія кам'яного віку» вказує на скупчення підземних вод під обстеженими святилищами. Наявність води пов'язано з формуванням електромагнітного поля, яке посилює відповідне місце.

Як зазначає Ф.Р. Ханцеверов, кургани, кромлехи, менгіри розташовані над точками перетину декількох водних потоків, розташованих на значній глибині або над порожнинами, заповненими водою. Таке розташування характерне і для більшості християнських церков Європи, збудованих до Реформації.

У давніх слов'ян місто (як місце) було сакральним простором. Місто, для якого характерний процес освоєння нових територій, дозволяє виділити «своє» й «чуже» і перетворюється у протиставлення «сакральне / людське / правильне» і «підле / звірине / підступне». Таким чином, місто отримує статус сакральної території. Повертаючись до теми фронтів, у підході «місто як сакральна територія» є певна відповідність. Зазвичай, не весь

селитебний ландшафт був сакральним, а переважно укріплена центральна частина виконувала таку роль. У якості сакрального фронтиру були оборонні стіни, які формували своєрідне магічне коло, всередині якого будували сакральні споруди.

Захисна функція виражена у виконанні сакральними ландшафтами белігеративної (оборонної) функції: наприклад, Покровська церква-замок села Шарівка Ярмолинецького району Хмельницької області, церква в урочищі Монастирок над Бучачем Тернопільської області, Спасо-Преображенська церква села Залужжя Збаразького району Тернопільської області, синагога містечка Сатанів Городоцького району Хмельницької області.

Лікувальна функція присутня у храмах, релігійних реліквіях, окремих могилах, вершинах гір, печерах, окремих каменях, натуральних і природних заглибленнях, холодних і гарячих джерелах, водоймах, натічних утвореннях печер.

Священне місце може виконувати *природоохоронну* функцію, коли територія сакрального ландшафту охороняє не тільки людину, а й флору й фауну. До таких відносять святилища язичницького періоду, де ритуальні практики здійснювались у священних гаях або дібровах. Природоохоронна функція також виражалась у створенні заповідної території навколо сакрального місця. Тут діяла заборона на мисливство, рубку дерев.

Найдавнішими сакральними ландшафтами регіону є **язичницькі**, сформовані у доетнічний страт. Етимологічно «язичництво» походить від старослов'янського слова «язык» у значенні «народ». Цю думку підтримує М.П. Драгоманов, вважаючи, що «язичницький» означає національний, крайовий, народний. У грецькій мові «етнічний» має тлумачення «племінний, народний, язичницький». Тому, якщо ведеться мова про язичницьку культуру, мають на увазі традиційну, етнокультурну основу. Для них, у релігійному значенні, характерний політеїзм, з географічним ухилом: обожнювання природних стихій, рослин, тварин. У класифікації язичницьких сакральних ландшафтів важливу роль відіграють етимологія та вживання термінологічного апарату. Для позначення давніх святилищ вживають: храм, мольбище, капище, контина тощо. Храми – церковнослов'янська форма слова «хороми», що означає довгу споруду у формі дуги, збудованої навколо круглого майданчика, на якому знаходиться капище. Капище – майданчик, де стояла статуя (ідол) божества і, зазвичай,

знаходилась на горах або земляних насипах.

Для більшості комплексів характерне припідняте розташування: плакорне або у верхній частині схилу горбисто-пасмової місцевості. Будували церкви на околиці села, часто на пагорбку або горбі. У містах – на роздоріжжях, як завершення перспективи вулиць або проспектів, на площах. Вже саме розташування сакрального ландшафту вказує на його духовне призначення: високе гіпсометричне положення свідчить про припіднятність над профанним.

Храмові комплекси включають територію з церквою, дзвіницею, цвинтарем, у більшості випадків він огорожений. Довкола церкви насаджували липи, для рівнинної частини України – переважно липу гостролисту.

Формування *сакральних ландшафтів* католицького толку у Поділлі з XIV сторіччя зумовлено впливом францисканського, домініканського, бенедиктинського та кармелітського орденів (рис. 3.4). Католицькі комплекси поділяють на: монастирський, госпітальний, меморіальний. Монастирські комплекси виконували не тільки сакральну функцію, а й белігеративну оборонну. Формувались дорожні монастирі для відпочинку знатних людей, монастирі-в'язниці.

Рис. 3.4 Стрижавка. Католицький костел (кінець XIX сторіччя)
(Orda, 1873)

В іудейських сакральних ландшафтах домінуючим видом є синагоги. В українській мові синагога найчастіше називалася школою, що відповідало латинському «*Scuola Judeorum*» та юдейському «шул». Серед українців використовували слово «божниця» від польського «*bożnica*», а серед юдеїв – «бейт тфіля» (євр. – дім молитви). Синагоги будували з різного матеріалу – з дерева (колод, брусів), а також з каменю та цегли: «Сучасна синагога – чотирикутний корпус, оточений довгими і вузькими коморами і коридорами, у яких розташовані єврейські жінки під час громадського богослужіння» (Очерки, 1897, с. 30).

У багатьох подільських містах синагоги були не тільки будинком для молитов і богословських занять, але також виконували функції невеликої фортеці, призначеної для оборони єврейського кварталу й містечка: «До опису міських фортифікацій Сатанова треба ще додати муровану єврейську синагогу, яка виглядає як невеликий замок. Вона має високі мури і міцне склепіння наверху, дах ховається за високі парапети з маленькими бійницями. У стінах нижче від парпетів великі вікна з гостролукими верхами. З одного боку будинку прибудування до жіночого відділу. Завдовжки головний будинок синагоги має 18 метрів, завширшки – 16 м» (Сатанів, 1991, с. 32). У містечку Шаргород, для будівництва будинків та синагоги Я. Замойським євреям було виділено територію на околиці, ближче до міських воріт. Таке розташування визначило єврейську спільноту як найперший об'єкт при нападі завойовників, а це у свою чергу вплинуло на побудову синагоги белігеративного типу.

У великих містечках могло бути декілька синагог або молитовних будинків (клойз, штібл). При тому, що євреї селилися в містечках і не могли вибирати місця для формування сакральних ландшафтів, орієнтація за сторонами світу мала у них велике значення. При будівництві синагог їх орієнтували за віссю захід – схід (у напрямі Єрусалиму).

До окремих видів іудейських сакральних ландшафтів віднесено мікве, які виконували водно-рекреаційну функцію. Мікве – водний резервуар, який створювали у ґрунті, а її підлога та стіни не повинні пропускати воду. Вони були басейнами рабинів і цадиків, виконуючи функцію омивання і мали цілющу дію. Загальний об'єм – до 1000 л, вода в них – переважно застійна, дощового походження або з іншого натурального джерела. Ця ландшафтно-інженерна система складалась з басейну, куди вода надходила з даху будинку і

доповнювалась з водопровідної системи.

Також, до сакральних ландшафтів можна віднести і церковні угіддя, які у XIX сторіччі називались «фундушами¹». Наприклад, поблизу Гусятина є урочища, які мають назву «попових ланок», «попових сіножатеїв», «попових криничок», що вказує на їх належність до периферійної ресурсної зони сакральних ландшафтів. Структура церковних угідь у XIX сторіччі була типовою, включаючи: орні угіддя, сінокоси, ставки, ліси, садибну землю: «У першій половині XVII століття він займав весь півострів, що простягається в довжину 150 сажнів і має в ширину в різних місцях від 45 сажнів до 80; з західний і північний строн його омивав ставок, з південної захищали болота, вкриті лучною травою. Зі східного боку півострів відокремлювався від материка високим земляним валом, який служив для монастиря захистом. За зовнішньою стороною валу був глибокий рів, завжди наповнений водою зі ставка. У 37 кроках від північного кінця валу на ньому видніється насипаний круглий пагорб, що виходить за межі валу в напрямі внутрішньої сторони монастиря. Тут була, за переказами рожецьких селян, «фортеця», тобто вежа. Башти мали з'єднуватися стіною з бійницями. Ці стіни були дерев'яні... Монастир володів «великими землями» і мав свій ліс. На південний схід від монастиря, в лісі, біля самого селища Рожок, було польове господарство ченців, фольварок Рожок, з будівлями...» (Шипович, 1890, с. 611-613, Микулинський монастир, XVII сторіччя).

Ще незвичнішими, хоча й не менш цікавими, а також генетично спорідненими з попередніми, є **тафальні**. Демографами підраховано, що до сьогодення на Землі жило 80 млрд. чоловік (20 тисяч поколінь, при умові, що строк життя одного покоління рівняється 30 рокам). Є багато доказів того, що смертність у первісну епоху була виключно висока. Для вшанування померлих створювали спеціальні споруди, виділяли окремі території для поховання. На зміну звичайним ямам (ямна культура) прийшли гігантські конструкції – піраміди, кургани, могильники.

Тафальні ландшафти походять від грецького *taphē* – поховання, могила. Термін етимологічно споріднений з розділом

¹ «Фундуш» означав дар на користь якої-небудь установи, найчастіше на користь костельу або монастиря. В Україні з XVI сторіччя при церквах та монастирях зберігались письмові фундушеві документи на земельні володіння з датою видачі, іменем фундатора та розміром угідь. Найбільшу кількість фундушів мали парафії, які перебували у власності багатих магнатських родів – Любомирських, Сангушків, Яблоновських, Чарторийських.

палеонтології – тафономією, запропонованою у 1940 році І.А. Єфремовим, яка вивчає закономірності процесів природного захоронення решток вимерлих організмів і утворення їх місцезнаходження. У ландшафтознавстві вперше запропонований у 2000 році (Воловик, 2000). Серед варіантів-аналогів, які пропонуються – «некральні», «меморіальні ландшафти». В англomовній літературі використовують – *burial place* (місце поховання), *cemetery* (кладовище) і *churchyard* (цвинтар). В історії є допоміжна дисципліна – некрополістика, головним предметом якої є вивчення кладовищ. Пропонується виділити клас антропогенних ландшафтів – *тафальний* (Воловик, 2001), із двома підкласами: *могильників* і *мегалітів*. Їх можна зустріти майже в усіх інших класах ландшафтів.

Значну кількість тафальних ландшафтів можна віднести до власне антропогенних ландшафтів, а та їх частина, де відбувається подальше функціонування – до ландшафтно-інженерних систем: зокрема, діючі кладовища: Байкове (Київ), Новодівиче (Москва).

Тафальні ландшафти відрізняються як за розмірами: від невеликих склепів та курганів (3-4 м²) до гігантських споруд (із площами до 400 га та висотами до 120-130 м), так і структурою. Зокрема, найбільше кладовище збудоване у 1877 році – Оледорф, розташоване у Гамбурзі (Німеччина), займає площу 400 га; на 31 грудня 1996 р. тут було 982 117 могил і колумбарій із 413 589 урнами. Найбільшою пірамідою вважається піраміда Кецалькоатля в Чолула-де-Ривадабія (Мексика), її загальний об'єм оцінюється у 3,3 млн. м³. Найбільшим курганом є насип із гравію, споруджений у пам'ять царя Селевкідів Антиоха I, розташований на вершині гори Немрут, (Туреччина); при висоті 59,8 м – він займає площу 3 га.

Могильники є комплексом поховань, розташованих за межами селитебних ландшафтів. З'явилися у мезоліті. За обрядом поховання в цьому підкласі виділяють трупоположення і трупопалення (захоронення попелу). Форми тафальних ландшафтних комплексів досить різноманітні: від простих ям до велетенських гробниць.

Античні могильники здебільшого називаються *некрополем* (серед найбільш відомих: Дипілонський давніх Афін, некрополь Фів у Єгипті, некрополі Ольвії та Києва), катакомбами; християнські й мусульманські могильники – кладовищем, *мавзолеєм*; могильники із захороненням попелу в різних ємностях – колумбарієм (на цвинтарі Оледорф, у Німеччині, створено колумбарій на 413 589 урн).

У Поділлі ґрунтові могильники черняхівської культури (IV ст. н. е.) поширені на місцевостях, розташованих вище від поселень, займаючи незначну площу. Тафальні ландшафти представлені продовгуватими ґрунтовими ямами, ямами з підбоєм або внутрішніми бічними виступами, а також у катакомбах. Могильники пшевронської культури розміщені на підвищених місцях з трупоспаленням. Зовнішніх ознак ґрунтові могили не мають. Обряд трупоспалення у черняхівській культурі успадкований від зарубинецької та пшевронської культур.

Могильники можна поділити на *групи: безнасипні та насипні. Група безнасипних могильників* поділяється на:

Катакомби (грец. Κατω – знизу і грец. Κομβος – сплетіння) представлені системами підземних порожнин, здебільшого штучного походження, що споруджували язичники, іудеї, християни і сарацини.

Термін «катакомби» ймовірно походить від латинської назви *catacumbas*, означаючи «у порожнинах», що згадуються як приміщення під землею в південній частині Рима і використовувались до місця, яке знаходилось менш ніж за 3 км на південь від Риму, у низині, вздовж Аппієвої дороги, між церквою св. Себастьяна і цирком Максенція. Значна частина катакомб використовувалась для відправлення культу та поховань (Рим, Неаполь, Олександрія (Єгипет), Мальта, Керч, Київ). Представлені ландшафтно-інженерними системами, які складались з коридорів і камер (крипт) для поховання. Деякі катакомби (наприклад, виявлені в 1956 на Віа Латина, менш ніж у кілометрі від Порта Латина) відносно невеликі, інші досить великі. Так, катакомба Доміцілли на Віа Ардеатіна представляє собою лабіринт коридорів довжиною в 13 км, що перетинають один одного під різними кутами і на декількох рівнях. Найпростіший тип похоронного спорудження в катакомбах – *loculus*, прямокутна ніша, вирубана перпендикулярно до стіни коридору або склепу. Згодом, коли збільшилася кількість поховань, катакомби були розширені у галереї-стілники (*honeycombs*). Коли одного рівня не вистачало, викопувалися сходи і земляні роботи здійснювались нижче (з утворенням багаторівневої системи, іноді до п'яти рівнів). Після розграбування Рима готами при Аларіхові (в 410 р.), а потім вандалами в 455 році, катакомби значною мірою втратили своє призначення як місце для поховань. Катакомби, особливо могили мучеників, стали місцями

паломництва. Щоб покласти кінець розгарбуванню мародерами катакомб, Павло I (757-767 pp.) і Пасхалій I (817-829 pp.) перенесли рештки з катакомб до церковних цвинтарів, які розташовувались у межах міста, інколи – до склепів² (під сакральними комплексами).

Кладовище – місце для поховання померлих, «священне» місце, де зберігається відповідний ритуальний етикет. Часто розташовані поблизу сакральних ландшафтів. До головних причин їх появи віднесено: а) епідемії, які прискорювали формування кладовищ; б) збільшення кількості міст та містечок; в) поява законів захоронення.

Етимологія терміну. В українській мові «кладовище» етимологічно пов'язане зі словом «класти» (Етимологічний, 1989). «Цвинтар» (від лат. Coemeterium, яке у свою чергу з грец. Κοιμητήριον – місце спочинку, κοιμάται – спати) може вживатись як синонім «кладовища» або розглядатись як подвір'я і кладовище біля церкви (в англійській мові – *churchyard*, що дослівно – церковне подвір'я). У російській мові «кладбище» походить від руського діалектизму «буй», «буйво» і давньо-шведського *bu* що означає «житло», у болгарській мові – «гровище» від *grob* (могила). В англосаксонській літературі – *burial place* (місце поховання), *cemetery* (кладовище), *churchyard* (цвинтар). Термін *burial* походить від англосаксонського *birgan*, що етимологічно пов'язане з *barrow* (курган), *burrow* (нора) і навіть *burgh* (містечко) (Last Landscapes, 2003); *graveyard* (різновид кладовища) етимологічно пов'язаний з *gård* (сад); *burying ground* (поховання), *necropolis* (некрополь), *mausoleum* (мавзолей).

Могили з трупопокладенням з'являються у черняхівських племенах. Відповідну роль у поховальних обрядах відіграли сармати та поширення християнської релігії. У дохристиянський період давні слов'яни ховали небіжчиків у житлах або поблизу них. Р. Мерінгер здійснюючи лінгвістичний аналіз готського слова *hlīja* (хлів), доводить, що у німців це слово означало не тільки житло, а й могилу (Нидерле, 1924). У I тисячоріччі слов'яни вибирали місця поховання біля протічної води, у лісах, на незначних підвищеннях,

² Склеп (в архітектурі церкви – підпілля, підземна кімната). Склепи, походять від ранніх християнських катакомб. Пізніше, християнські церкви часто споруджувалися на могилах мучеників і святих, і склеп застосовувався як підземна каплиця (наприклад – склепи М.І. Пирогова у Вінниці, Потоцьких у містечку Печера Тульчинського району Вінницької області).

на горбах або городищах. Улюбленим місцем була розвилка доріг. З появою християнства, цвинтарі формуються поблизу сакральних споруд. Межею для кладовища були загорожі або вали.

Християнське віросповідання забороняло насипати над могилами кургани. Християнські могили відразу втратили високий насип, перетворившись у звичайні могили і стали концентрувались навколо ядер сакральних ландшафтів. Така ситуація склалась на початок XI сторіччя, коли могилу обкладали тільки великим камінням. З часом кількість каменів зменшується, а їх розміри збільшуються. З XII сторіччя могила обмежується тільки 4 великими каменями.

Слав'янські кладовища (дохристиянські) зазвичай знаходились далеко від поселень, поблизу від протічних вод, на похилому схилі лісового масиву, а також поблизу вершин горбів. Часто для поховань вибирали перехрестя доріг. З появою християнства цвинтарі почали формуватись навколо церков та костелів. Давні кладовища мали різні розміри: від кількох могил до кількох сотень. Територія тафального ландшафту не мала огорожі. Якщо кладовище розташоване у городищі, межею був насипний земляний вал. У формуванні тафальних ландшафтів важливу роль відіграє орієнтація поховань. Переважала західна орієнтація, що пов'язано з християнським поховальним обрядом. У XVII-XVIII сторіччях з'являються військові, морські, тюремні (наприклад, за стінами Шліссельбурзької фортеці), інфекційні кладовища: *«У двоверстовій відстані від села Устя, на правому боці річки Смотрич, на межі полів с. Устя, видно могили, де, за переказами, поховані християни, убиті турками або татарами, під час їх набігів. Одна з таких могил називається Остаповою, за документами минулого століття, але тепер народ майже забув цю назву. Особливістю найбільшої з цих могил є те, що середина її ніби провалилася і утворює западину значної глибини, так що в ній можуть сховатися кілька людей з кіньми, як і роблять іноді злодії, за розповідями місцевих жителів»* (Історико, 1877, с. 322-323).

Кладовища у Поділлі починають інтенсивно формуватись з середини XVI сторіччя, з появою значної кількості містечок та зростанням кількості населення. Відповідно до квартальної забудови у містечках з'являються кладовища за етноознакою. Більшість сучасних кладовищ втратили етнонаціональні ознаки і представлені культурними ландшафтами.

У Правобережній Україні сформувались тафальні ландшафти

переважно під впливом української традиційної, польської, єврейської культур. Українські кладовища до XVI сторіччя з'являлись на церковних дворах, будучи цвинтарями, пізніше – на околицях міст та містечок: *«Влітку вкритий густою зеленню рослинного царства цвинтар особливо приваблює до себе, але ви повинні пробиратися по ньому, побоюючись прихованих у зелені провалів, в яких мешкають ящірки та інші гади. Восени по сільських цвинтарях, нічим не відгородженим, крім дуже неглибокої канави і розваленого насипу, бродить худоба, а біля якогось самотнього кам'яного пам'ятника розводиться вогонь пастухами, в які часом йдуть уламки хрестів і зруйнованих. Взимку весь цвинтар буває позитивно занесений снігом і по ньому рішуче немає можливості йти, не засипавши снігу в чоботи та калоші. Оскільки земля в цей час промерзає дуже глибоко, то селянин нерідко задовольняється тим, що ховає своїх рідних на недозволеній законами відстані від поверхні, не звертаючи уваги ні на які переконання. Наслідком цього і бувають глибокі провали весною на могилах, що дають можливість, якщо не заривати їх зараз же, – а це буває, мабуть, і не завжди, – собакам чи вовкам, розривати мертві людські кістки»* (ДНР, 1899, с. 101-102); *«Селянин іноді має звичай садити на могилах дорогих покійників якесь деревце або сіяти овес»* (ДНР, 1899, с. 104).

У XVIII сторіччі поховання на території церков стали забороняти, що зумовлено санітарно-епізоотичними нормами, а у XIX сторіччі ця заборона стосувалась кладовищ у межах міст та містечок. Розташування сучасних кладовищ у межах селитебних ландшафтів зумовлено історичним характером тафальних ландшафтів: коли місто продовжувало зростати за рахунок прилеглих сіл, а кладовища опинялись у межах поселенської структури.

Появу єврейських тафальних ландшафтів датують XIII століттям. У містечку Тиврові було знайдено могильний пам'ятник, поставлений громадою своєму голові у 1240 році. На камені – ім'я померлого голови громади – Самуїл.

Ландшафти регіону – переважно горбисто-пасмові місцевості, почленовані ярами та балками, зі значною кількістю струмків та річок – створювали характерні особливості у розташуванні єврейських кладовищ (місцеві жителі їх називають «окописьками»), часто відокремлені від штетлу річкою, розташовувалось за яром або на схилі горба. Тому існує думка про обов'язковість відокремлення

містечка від кладовища вище згаданими ландшафтними комплексами, що підсилює символічне значення цих меж.

Кладовища виносили за межі містечок. Тут розташовувались могили рабинів, цадиків, на могили яких приходили молитися. На кладовищах могли здійснюватись містичні ритуали, наприклад, правили весілля жебраків або сиріт під час чуми. У регіоні збереглись надгробки XVI-XVII століть. Найчастіше вони мали вигляд вертикальних кам'яних плит – стел, але зустрічаються і горизонтально покладені плити. На могилах цадиків ставили особливу споруду (огель – «намет») у вигляді кам'яного будиночка, який захищав могилу від непогоди. Переважно, могили орієнтували на схід. Часто старі єврейські кладовища використовуються для господарських потреб. Наприклад, у містечку Чечельнику («окописько» розташоване за 100 м на південь від основної ділянки та межує з городами) частина розорана та перетворена на футбольне поле; у селі Чорний острів Хмельницької області на території частини старого цвинтаря влаштовано випас худоби; у селі Миколаїв Хмельницької області на місці кладовища розташований місцевий ринок тощо. Єврейські тафальні ландшафти створюють просторову опозицію відносно містечка. Під єврейські кладовища виділяли незручні з сільськогосподарського погляду ландшафтні комплекси – вершину або схил пагорба, стрімкий берег ріки, яр або балку (Воловик, 2003).

Старообрядці, на відміну від інших християн, громадських кладовищ не мали. Померлих вони ховали у лісі або на території власних садиб. Обряд поховання здійснювали вночі, щоб про це не дізнались православні священики.

Мавзолеї (лат. Mausoleum, від грец. Mausoleion) – споруди, що включають до свого складу камеру, де розміщувались рештки померлого, а інколи й поминальний зал. Ці ландшафтно-техногенні системи характеризуються специфічними мікрокліматичними умовами (що створювались штучно), стабільність підтримується інженерними спорудами.

Мавзолеї характерні для Давнього Риму і були відомі у середньовіччі на Сході (з похованням римського імператора Адріана (зараз, костел Сант Анжело), а також імператора Аугустуса (у Римі); короля Фредеріка Вільяма III у Пруссії (зараз, Шарлоттенбург у Берліні); Тадж Махал, збудовано у XVII сторіччі (Бгра, Індія). У XX сторіччі в ряді країн створено мавзолеї

політичних діячів (В.І. Леніна в Москві, 1929-30; Хо Ші Міна в Ханой, 1975; Димитрова у Софії; усипальниця Сухе-Батора й Чойбалсана в Улан-Баторі).

У м. Вінниці розташований *єдиний у світі мавзолей, офіційно канонізований православною церквою*, де похований М.І. Пирогов. Його створення почалось у 1882 році на місці частини сільського кладовища села Вишня. Над усипальницею зведено ритуальну церкву Миколи Чудотворця.

Група варіантів насипних могильників представлена *курганами*, представлені надмогильними насипами з каменю чи землі, напівсферичної чи конічної форми, із залишками погребальних споруд (дерев'яних, кам'яних та земляних), сформованих у доетнічний страт. Під насипами курганів розташовані додаткові споруди з каменю, цегли або глинобитні стіни й склепіння. Кожне наступне поховання супроводжувалось підсипкою землі, що збільшувало їх висоту. Найдавніші з них – 4-3 тис. до н.е., пізніші – XIV-XV ст. н.е. Відомі по всій Землі, крім Австралії. В курганній групі можна виділити одиночні та групові (до 3000) кургани.

Завдяки значному поширенню та повторюваності, можуть претендувати на виділення в окремий «специфічний» підтип тафальних ландшафтів. Аналогами курганів є хіллфорти – велетенські насипні горби із вирівняними площадками (лише в Англії їх нараховується близько 3000). Саме могилу (*mogyla, gomila*) називали у давніх слов'ян тюрко-татарським словом курган (*kurhan*), маючи у середньому 1-2 м висоти. Могили-кургани, крім сакральної виконували функцію спостереження. Такі ландшафтні комплекси називали «робленими» могилами, які мали фортифікаційні споруди. Крім цього, кургани збільшували контрастність моногенних ландшафтів. За будовою вони нагадують піраміди, виконуючи концентраційну функцію енергетичних потоків.

Значну частину типу тафальних ландшафтів можна віднести до ландшафтно-техногенних систем представлених підтипом *мегалітів* (мегалітичних споруд). Вони є ландшафтно-інженерними системами, побудованими з грубо обробленого каменю. Частина мегалітів створювалась прадавніми цивілізаціями не як монофункціональні системи – тільки для тафальних процесів, а й для спостереження за Космосом або для проведення сакральних ритуалів (піраміди, дольмени, кромлехи). У більшості мегалітів

простежено зв'язок їх розташування з геоактивними структурами Землі. Мегаліти, у західній Європі датуються V тисячоріччям до н.е., в Індії (Ассам) першими сторіччями нашої ери, на острові Паски – імовірно, сучасники середньовіччя. Мегаліти також зустрічаються в Індонезії. Області поширення цієї групи тафальних ландшафтів включають території: Великобританію, західну Францію, Бельгію, Іспанію, Португалію, і острови західного Середземномор'я; Скандинавію; північ Африки; Крим, Кавказ, Близький Схід; Іранське нагір'я; Японію і М'янму; а також острови півдня Тихого океану.

До мегалітичних ландшафтів можна віднести:

Ландшафтно-інженерні системи, що знаходяться в Африці, Центральній Америці та західних районах Китаю називаються пірамідами як кам'яними, так і земляними.

Піраміди, монументальні споруди, що мають геометричну форму піраміди (інколи сходинчасту чи баштоподібну). Найвідомішими є гігантські гробниці давньоєгипетських фараонів 3-2 тис. до н.е., а також давньоамериканські постаменти храмів (у Мексиці, Гватемалі, Гондурасі, Перу). Найбільші з них – піраміди Хеопса, Хефрена і Мікеріна вважаються одним із Семи див світу. Так, піраміда Хеопса (архітектор Хеміун, 27 ст. до н.е.) сягала висоти 147 м, а довжина сторони підніжжя – 232 м. Для її спорудження використано 2 300 тис. велетенських кам'яних блоків, середня вага яких становить 2,5 т. Плити не скріплювались будівельним розчином, лише дуже точна підгонка утримує їх разом.

Мегалітичні ландшафти *Європи* розділені на окремі види.

Дольмени (від брет. *Taol maen* – кам'яний стіл) – штучні споруди з брил, у вигляді великого кам'яного ящика, накритого кам'яною плитою, інколи з гравіруванням, яке складається з символів. В англomовних працях з археології термін вживається як узагальнений тип гробниць нестандартної структури. Археологи вважають, що дольмени були приміщеннями для похорону. Вони, як відомо, служили і як вівтарі, як на острові Гернсі, де використовувалися друїдами у релігійних обрядах. Представлені в Ірландії й Уельсі, а також в англійських округах Девон і Корнуелл; на північно-заході Франції, особливо в Бретані; в Іспанії. Відомі вони також і в північній Африці, у Сирії, і в інших країнах, що розташовуються на Далекому Сході (Японія). Іноді насип, що, прилягає до дольмена має значний розмір, подібно до пагорбу

Сідбарі (Великобританія) – 52 м у висоту і 96 м у діаметрі.

Дольмени можуть бути утворені системою *менгірів* (від нижньобретонського *maen* – «каміння» та *hir* – «довгий»), які представлені «стоячим» камінням різної конфігурації, частіше за все нагадують обриси людини чи стелу, або кам'яним колом, що складається з багатьох монолітів (Карнак (Carnac) у Франції). У Поділлі дольмени сформовані у культурі кулястих амфор і поширені у Тернопільській області (села Довге, Увисла, Харитонівка).

Група менгірів інколи утворює «алеї», інколи *кромлехи* (cromlech), представлені кругами, викладеними камінням у формі спіралі або інших складних фігур із сакральними символами (Стоунхендж та Евбері в Англії). У центрі кромлеха можуть бути розташовані дольмени. Тому кромлех має сакрально-тафальний генезис. Менгіри і кромлехи пов'язані лей-лініями енергетичної сітки. Менгіри, поєднуючи одночасно принцип Світової Гори або Світового Дерева та ідею сакрального каменю. Менгір є своєрідним енергетичним аналогом горба, а кромлех – долини, замкнутого місця.

Мегаліти, розташовані у Полінезії, Меланезії і Мікронезії часто мають вигляд платформи, спорудженої з необробленого каменю, і в утворені гігантською кам'яною кладкою, без використання цементу. Відомо про три таких мегалітичних структури: *трілітон* (trilithon) у місті Муа (острови Тонга), споруджений на двох стовпах з коралового вапняку, висотою 4,9 м і 6-метрової кам'яної поперечини, укріпленої в пазах, видовбаних у верхній частині стовпів; гігантський постамент, представлений платформою для похорону *аху* (ahu) на острові Пасхи; і в Тініані, на Маріанських островах, що складається з груп конусів – стовпів коралів, з'єднаних разом.

Своєрідними є також *ступи* (пагоди) – буддистські культові споруди, де зберігались священні реліквії та відбувалось поховання відомих осіб. Їх можна віднести як до тафальних, так і сакральних ландшафтів. Це споруди канонічної 3-х частинної структури: сходинчаста основа, масивний основний об'єм, верхня частина – у вигляді багатоярусної парасольки. Райони поширення цього типу: Південно-Східна Азія (Індія, Шрі-Ланка, Таїланд, М'янма, В'єтнам, Китай). До найвищої у світі ступи відноситься пагода Джетаванарама у місті Анурадхапура (Шрі-Ланка), від якої залишилися одні руїни (її висота – 120 м).

3.1 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИСИ КУЛЬТОВИХ СПОРУД ТА КЛАДОВИЩ

Невеличкою кладкою перейшли вони через потік, за яким підносився вгору протилежний берег, що здавався вищим від того, який був у них позаду, і виступав зовсім кручею. Здавалося, що в цьому місці був міцний і надійний сам по собі пункт міської фортеці, принаймні земляний вал був тут нижчий і не визирав з-за нього гарнізон. Та зате далі підіймався товстий монастирський мур. Стрімкий берег увесь поріс бур'яном, і по невеликій лощині між ним і потоком ріс високий очерет, мало не на зріст людини заввишки. На верху кручі видно було рештки тину, які свідчили, що колись тут був город. Перед ним широке листя лопуха, з-за якого стирчала лобода, дикий колючий будяк і соняшник, що підносив вище за всіх свою голову (Гоголь, т. 2, с. 68).

Загін минув місто і наближався до самотнього монастиря. Ця споруда, зіставлена з двох цілком протилежних частин, стояла майже в кінці міста, на косогорі. Нижня половина церкви була кам'яна і, можна сказати, вся складалася з тріщин, обпалена, закурена порохом, почорніла, позеленіла, вкрита кропивою, хмелем і дикими дзвіночками, носила на собі весь літопис країни, що терпіла криваві жнива. Верх церкви з тими вигинистими дерев'яними п'ятьма куполами, котрі встановила зіпсована архітектура візантійська, ще більше спотворена варваризмом наслідувачів, був увесь дерев'яний. Нові дошки, жовтіючи між почорнілими старими, надавали їй строкатості й показували, що ще не так давно вона була полагоджена богомільними прочанами. Блідий промінь серпорогого місяця, продершись крізь кучеряві яблуні, що вкривали густим гіллям частину будівлі, впав на низькі двері й на виступаючий над ними визубрений карниз, укритий невеликими свавільно вирослими жовтими квітами, котрі того разу блищали й здавалися вогнями чи золотим написом на дикому карнизі (Гоголь, т. 7, с. 27).

Як ми їздили до криниці

Се та знаменита криниця, до якої з'їздять люди з далеких сіл навіть і стають табором на ніч під десяту п'ятницю. Я думаю про

тих мудрих людей, що ставлять церкви, монастирі й каплиці в найкращих диких місцях: вони знають що роблять, – вони промовляють не стільки до нас, як до живих в нас пращурів наших, що віками справляли священні грища по гаях і дібровах та палили там жертви (Коцюбинський, 1974, т. 3, с. 11).

Сестра

Іду, іду і не оглядаюсь. От і велика могила, що геть за околицею зеленіє. Зійшла на могилу, та й глянула тоді на своє село; а сонечко саме сходить... Село як на долоні, так мені в очах і замигтіли білі хати, колодязне цямриння, розквітлі садки й городи. Побачила й батьківське подвір'я, і ту вербу кучеряву, гіллясту, що малою ще дівчинкою під нею гралась. Стою і з місця не зворухнуся, – задивилась. Що мені там кожна стежечка, кожний кущик знайоми́ні; дивлюсь туди та дитство й дівування своє розкішне, і заміжжя щасливе, і вдівство гірке – все мов по писаному вчитую (Вовчок, 1964, т. 1, с. 27).

Мікве...

Боже, як пояснити поняття мікве жителям заходу, що звикли до овиду вузьких вулиць, як мозкам, котрі кохаються лише в технічному прогресі і котрі не здатні уявити собі глибину таїнства, більше того – ставлять під сумнів таїнство взагалі, зрозуміти, що таке мікве?

Так. Це можна спробувати зробити описовими методами і сказати, що мікве – це халупа із затуленими вікнами, всередині розділена на дві половини, одна з яких аж чорна від диму, бо тут шалапут Ріва кидає у піч букові поліна, щоб у казані нагрівалася вода, а в іншій, темнішій, стоять дві дерев'яні ванни, де щомісяця очищаються жінки, у землі викопана яма на сорок відер води, навкруг неї валяються недогарки стеаринових та лосєвих свічок з чорними гнотами – то від того, що під час нічного ритуального купання жінки на місце давніших свічок ставлять нові... (Ольбрахт, 1990, с. 342).

Куба з Вітком ходили разом із усіма, а коли вже геть споночіло, Куба потяг углиб, на старий цвинтар. Там, на могилах

позападалих, тихо було, пусто й темно – там лежали забуті, що про них і згадка давно в непам'ять пішла – як і ті дні їхні, і часи, і все пішло в забуток; там тільки лиховісно кричали якісь птахи та сумно шелестіла гущавина, а де-не-де стирчав спорохнявілий хрест – там покотом лежали цілі роди, цілі покоління – там уже ніхто не молився, не плакав, не засвічував лампадок... тільки вітер гув серед галуззя, зривав останнє листя й кидав його в темряву нічну на загибель останню... там тільки якісь голоси – не голоси, тіні – не тіні, товклися, як птахи які посліплі, об голі дерева й наче квилили, про змилювання благаючи... (Реймонт, 1950, с. 131).

Облога Буші

Посередині замкового дворища стояла досить простора, з трьома банями і окружним піддашшям церква; вона була вже повернута папством у костьол, а потім знов козаками на благочестний храм пересвячена; його відсвятив на ім'я покрови пресвятої богородці отець Василь, якого з містечка Бара вивіз сотник, пап Завістний (Старицький, 1990, т. 5, с. 7).

Яків Мамонтов. Під чорними хмарами

Подаль від села, по крутому похилу шпиля, до самого ставу спускалося селянське кладовище. Понуро стояли почорнілі хрести, облиті блідим промінням місяця. Де-не-де вони зовсім потрухлявіли і розвалилися. Могили поросли колючими чагарниками, високим бур'яном та дикими квітками. Внизу, над ставом, замислено посхилялися тихії верби і злегка тремтіли, відбиваючись в сріблястих жмурках. Сюди ледве долітали різноманітні нічні згуки. Часом тільки сичі лиховісно перекликались і будили мертвий спокій. Навколо все спало, повите тихим сумом. Але то так тільки здавалось... (Українська новелістика, 1989, с. 583).

На кладовищі ще дужче понурились хрести, ще буйніше сумують безлисті верби. Лиш на могилі з сірим кам'яним хрестом ще й досі цвітуть жовті безсмертники та різнобарвисті айстри. І хоч деякі з них і зів'яли, хоч і живих в'ялить холод і дощ січе, – дарма: вони весело здіймають до неба вродливі головки (Українська новелістика, 1989, с. 587).

Склеп Острженських стояв біля задньої стіни костьолю, великий, як будинок. Золотими літерами багатократно повторювалось на ньому одне й те саме прізвище, переплітаючись з дівочими прізвищами дружин графів Острженських та прізвищами відданих заміж панянок Острженських.

Труну опустили на землю. її зовсім не було видно за щільною юрбою. Протяжним захриплим голосом співав ксьондз *Salve Regina*, аж мороз біг по тілу.

З гуркотом і скреготом посунулась труна в чорний отвір в стіні склепу. Зовсім інакше, ніж селянські труни, що їх опускають просто в землю. Правду кажучи, так і треба: опустити труну в землю і землею засипати. Але ж небіжчик був не мужик з Мацькова, чи з Бржегів, чи з Калин, чи з іншого якого села, – це був молодий граф Острженський з Острженя, і ховати його треба було інакше, ніж мужика.

Відправа скінчилась. Молодий граф залишився на цвинтарі за костьолом, біля врослих в землю невеличких селянських могилок. Мало де ще стояв хрест, мало де позначався в зеленій траві невеличкий горбок. Не було ні часу, ні звичаю ходити на цвинтар, доглядати могили. Над цвинтарем височів лише склеп Острженських, великий, як дім (Василевська, 1965, т. 2, с. 10).

Земля

Тим часом дід Григорій, змастивши голову оливою з лампадки, пішов на кладовище до свого небіжчика-побратима. Колись, казали старі люди, наше кладовище було за селом, але з часом мертві, як і живі, поширили свої володіння, й тепер воно опинилось мало не в самому селі. В такому розташуванні кладовища було чимало вигод – тут небіжчики хоч і не почували себе майже як удома через відсутність у них будь-яких почуттів, в усякому разі, – і це можна сказати з певністю, – перебували, безумовно, вдома. Біля їх могил грались діти, в неділю сюди сходились на посиденьки баби. Старі люди казали, що в нашому селі й помирати не так страшно, як по інших селах. Нічого специфічного, врочистого, як-от гранітні чи мармурові пам'ятники, на нашому кладовищі не було. На хрестах часом сушилась білизна або якась макітра чи глечик, і хрести були прості й геть-чисто дерев'яні. Свіжий ясеновий хрест був і в діда Семена, бо він, як

відомо, й за життя не любив заліза. Біля цього хреста й зупинився Григорій (Довженко, 1964, с. 50).

Залісся

Недалеко двора, за великим старим парком, при дорозі стояла мурована гарна каплиця, яку ще отець Заборовського вибудував на пам'ятку своєї покійної жінки, котрої домовина находилася в пивниці каплиці. Ся маленька, люба на око святиня божа, в котрій не змістилося би більше, як п'ятдесят осіб, стояла мов у вінку з густого зеленого живоплоту, що великим і високим прямокутником обняв місце вічного спочинку не лише матері Заборовського, але й цілої родини єго, котра колись жила в Залісся, а тепер відпочивала ту, на своїм окремім кладовищі, здалека від хлопського кладовища, там, за селом, з єго запалими могилами та похилими хрестами. Як за життя свого, так і по смерті своїй батько Заборовського, великий аристократ, не бажав собі товариства хлопів і для своєї родини заложив окреме кладовище. І так вся панська родина лежала собі на самоті, дарма що між нею були деякі члени, котрі любили селян і були би не мали нічого против того, якби спочили на тихім меланхолійнім сільськім кладовищі в товаристві селян. Однак треба признати, що се маленьке панське кладовище з плакучими березами в углах, з алеєю обтинаних акацій від фіртки до каплиці і великим цвітником довкола каплиці, мало в собі щось величавого. А коли тут засвітило весело сонце, то кладовище се не наводило на душу тяжкої пригнітаючої задуми, лише настроїв потонувшої у тужливих мріях дівчини з задумчивим усміхом на устах. Тут, у сій каплиці, відправляв не раз приїжджий латинський священник богослуження (Маковей, 1990, с. 341-342).

В рік потім посвячували нову церкву в Заліссі. Невелика і недорога та святиня божа, в порівнянні з давньою дерев'яною церквою, була правдивою прикрасою бідного села. Вибудували її на тім самім місці, де перша стояла, поміж старими липами на горбку.

Сірі високі муровані стіни церкви, три бляхою криті бані, блискучі хрести на них виглядали далеко величавіше, ніж почорнілі балки і латаний дах давньої церкви. Тому й не диво, що ціле Залісся було на свою церкву горде. Ще вона не була готова, а вже і найменша дитина оглядала її знадвору і зсередини з великою цікавістю; тепер же, коли її посвячували, ціле село прийшло

помолитися і подивитися на велике свято (Маковей, 1990, с. 515).

Здається, цвинтарний сторож чекав наших відвідин. Нашого батька він привітав, мов доброго знайомого, одразу повідомивши йому, що замовлений батьком міньян із десяти чоловіків ще не повністю зібрався, бо ми приїхали на півгодини раніше. Мабуть, мій батько все так і запланував, бо щойно ми зійшли з брички, він повів нас до найстарішої ділянки окопища. З побожною серйозністю наш *бар-міцва* за батьковою спиною повчав нас: мовляв, тут «наші могили».

Благоговійною ходою він слідував за батьком, а ми намагалися наслідувати його, що давалось зовсім нелегко. Бо старе окопище позаростало бур'янами й кущами, що місцями міцно поспліталися між собою і над цвітом яких, дзижчачи, кружляли рої бджіл та іншої комахні. Боротьби з бджолами, які на нас накинулися, ми могли б уникнути, якби пішли втоптанною стежкою, що вела до старої частини кладовища, куди роками майже ніхто не приходив. Але нашим провідником був бар-міцва, а батько вдавав, що вірить, ніби його старший син знає найкоротшу дорогу, яка начебто прямо через кущі вела до «намету». Слово «намет» подіяло на мене, мов чарівне слово. Подумати лишень: намет посеред цвинтаря! Яким же великим було розчарування, коли ми невдовзі опинилися на оточеній замшілим камінням круглій галявині й побачили невеличку хатинку, заледве більшу, ніж сторожова будка у нашому саду, а наш брат, провідник, показуючи на будку, мовив поважним тоном: «Це намет нашого прапрапрадіда, реба Зайнвеля, мученика». – «У цій будці», – почав я, мало не плачучи від розчарування. Але батько, який протоптаною довшою стежкою прийшов раніше, застеріг мене, суворо помахавши пальцем, на що я так швидко замовк, що слова, які мені прошепотів найстарший брат: «він огель називає будкою», в тиші кладовища прозвучали майже як голосне звинувачення.

Огель – гебрайське слово, що означає намет. Але так називають і окрему почесну могилу на єврейських кладовищах, споруду з дахом, яку ставлять лише для визначних, побожних і священних осіб. Це я знав. Але бачити огель мені досі не доводилося, а цей нагадав мені садову будку, де влітку жив сторож Ярема. Але, як виявилося згодом, лише зовні. Усередині стояла невисока могильна плита з виразним написом гебрайською мовою, який легко міг прочитати кожен, хто вмів читати гебрайські

надгробки, зокрема й мої брати, але мені це далось нелегко. Долівка довкола надгробка була покрита грудками воску й рештками недогорілих свічок. Незважаючи на відчинені двері, світло було тьмяне, бо за батьком і за нами до огелю ввійшли з десятків чоловіків і, мабуть, ще більше десятка тісно, один біля одного, стояли перед входом. Цвинтарний сторож запалив свічки довкола могили. Громада стала до молитви. Мій батько тричі проказав кадїш за нашим предком, який загинув, уславивши ім'я. Після цього громада рушила до хатини сторожа, де батько пригощав усіх горілкою й медівником. Наш бар-міцва ще довго сидів там з дорослими, але нарешті вийшов надвір, щоб показати нам, «дітям», інші родинні могили (Моргенштерн, 2019, с. 18-20).

Поки ми читали надгробки, наш бар-міцва добряче віддалився від нас, пішов углиб старого окопища. Він покликав нас, уже стоячи на невисокій пошкодженій кам'яній огорожі, що відділяла окопище від луки, яка простягалася далеко за його межами. Знаками, немов ішлося про якусь велику таємницю, він покликав нас до себе. «Уже щось відкрив, Заводій», – з любов'ю мовив Шмелькеле, й ми хутко кинулися до нього. Заводій, як називали його усі діти в селі, навпочіпки сидів на маленькій, зарослій травною полянці між кущами, і його обличчя сяло від захоплення. Не удостоївши нас погляду, простягнувши руку, він показав у траву. Ми подивилися туди, але спочатку нічого, крім високої зеленої трави, не побачили. Та за мить ми вже колом сиділи навпочіпки, тримаючись за руки, щоб поділитися один з одним своїм захватом: посередині, у сухій жорсткій траві, захищене лише пронизаною світлом зеленню, причаїлось гніздо. Пташине гніздо. Надійно сховане, з трьома крихітними сірими поцяткованими яєчками, прикритими пухом. Ми були сільські діти. Така картина не була для нас чимось небаченим. У вільшанику, біля ставка, на вершечках дерев щороку гніздилися ворони. У корівнику вили гнізда ластівки. На даху млина було велике й кругле, як переднє колесо воза, лелече гніздо. Щороку до нього повертався один і той самий лелека, завжди незмінно в кінці березня, з Єгипту до свого дому на дах млина. Так, наше село було його батьківщиною. Тут лелечиха відкладала яйця, тут подружня пара вирощувала своїх дітей. У Єгипті вони були, мабуть, як багаті англійці, лише туристами. Все це було частиною природного

порядку. Але гніздо під ногами в траві, на цвинтарі! До того ж на єврейському окопищі! (Моргенштерн, 2019, с. 23).

Стара синагога у Вільно (Вільнюс, Литва), автор М. Trzebiński (1939)

Ось стежка, що веде до попівського саду. Ось і сад. Спочатку старі вишні, купка диких слив. Далі в неладі горбаті яблуні, покручений частокіл, що відділяє «другий сад» від «першого», збоку густий бузинник, з другого боку городжений пліт, а скрізь кропива, лопух, кінський щавель, дикий хміль... Колись тут були доріжки, але тепер вони обернулись у звичайні, химерно виведені стежки. Одна з них тягнеться вздовж саду під високі, розлогі горіхи. Тут перехрестя зі стежкою, що веде до хати, й тут почорнілий, похилений стіл та кілька лавиць. Звідсіль через віття слив видно

стару, білу, дерев'яну церкву. Перед церквою окремо дерев'яна дзвіниця і два хрести – «фігури». На них вішають фартушки, квіти, віночки з паперу (Самчук, 1993, т. 2, с. 10).

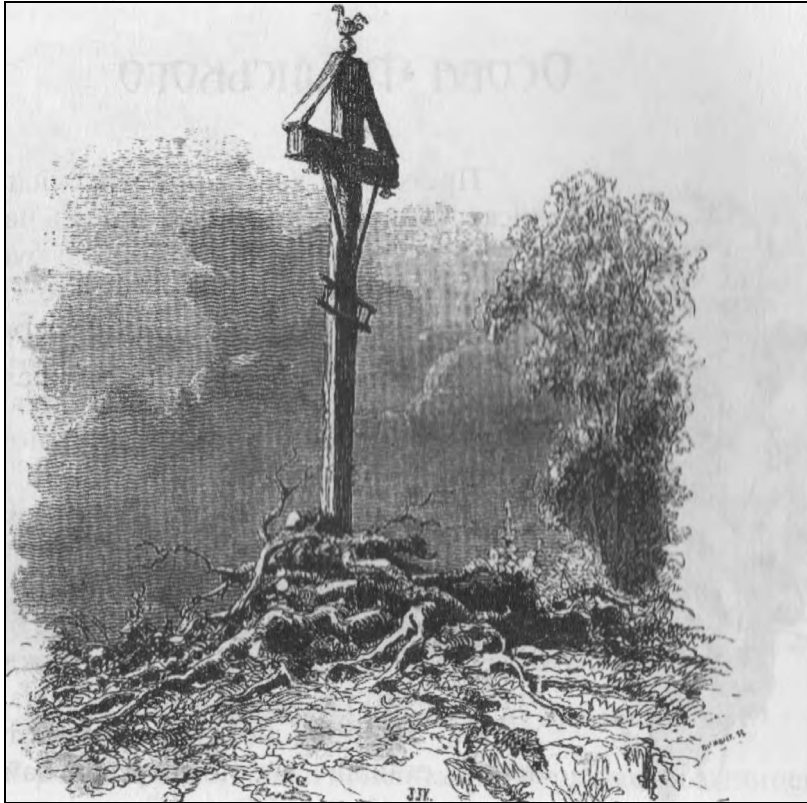
Проїхавши далі, я побачив невеликого хреста над дорогою на самотній могилі. Могила була закидана гілляками. Зрозумів, що це місце захоронення самогубця чи померлого наглою смертю. Зазвичай їх ховають на роздоріжжях, біля шляхів, і кожен перехожий зітхає тут за його душу та кидає на могилу гілку, жменю землі чи камінь. Через те над дорогами часто утворюються купи гілляк і каміння, що є ознакою таких могил. Хрест, який ми минали над самим берегом Гориня, поставлено бідолашному плисакові, який потонув у річці і тут похований. Земля йому пухом. Мабуть, плив, найнявшись, сумний, з тугою оглядався на рідну хату, дружину, може і на дітей, що стояли на березі. Плив, думаючи про рідних, і сльози залили йому очі – потонув. А по ньому й жаль короткий: за працею немає часу, свої заламували руки, жінка плакала два дні – і швидко забуто (Крашевський, 2012, с. 28).

На передодні св. Апостолів Негра і Павла 1590 р. замітний був з самого ранку па перемиськім шляху в Новім Самборі довкруги церкви св. Апостола Филипа незвичайний рух.

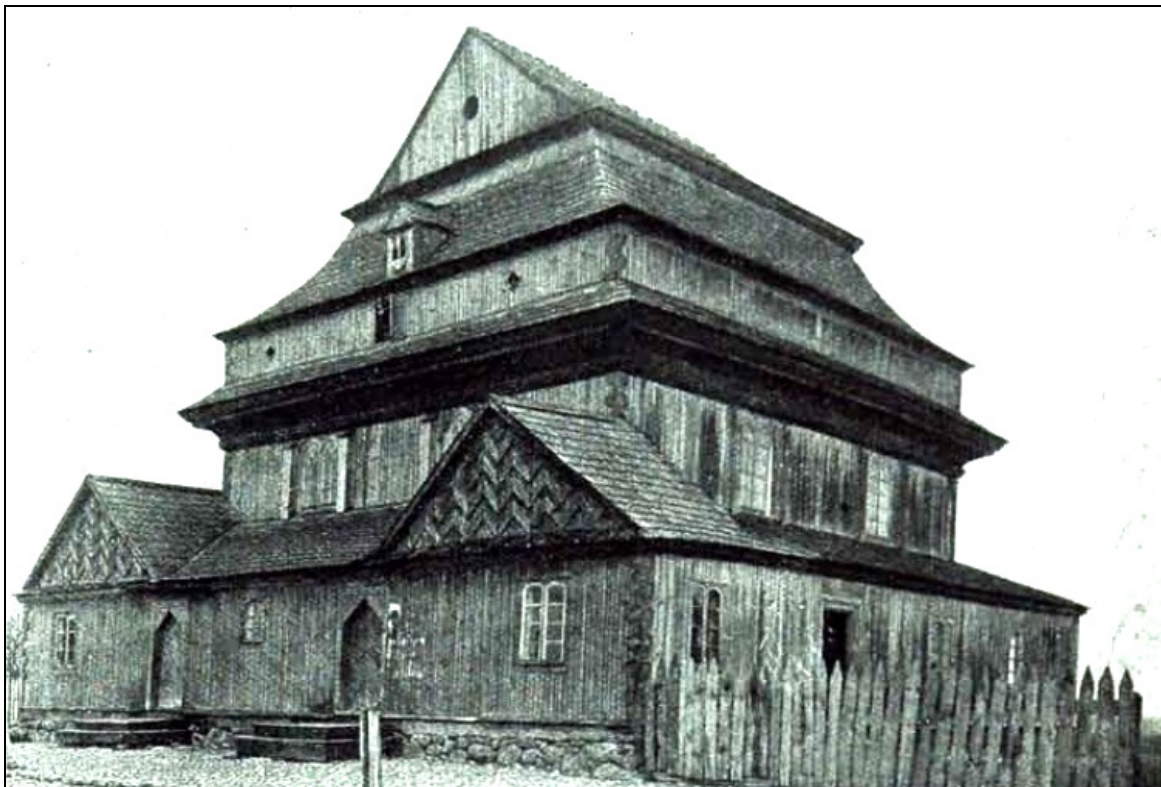
Ця церква стояла край високого берега серед хат, де жили православні. Тоді, на підставі королівського розпорядку, не вільно було в середині городських мурів ставити православних церков. Цього дня зіздилися православні з усіх сторін і ставали на площі недалеко церкви. Ціла площа заставлена возами різного рода. Вози з плетеними полукішками, з полукішками із липової кори, або дощенок, з кованими, або босими колесами. Поміж ними роїлося від людей у різних одягах. Одні поприїздили з жінками на возах, другі на конях, або поприходили пішки. Народу і не злічиш, у полотняних свитках та в синіх шляхоцьких капотах, в чоботях або постолах. Жінки повбирані святочно, аж мерещило в очах од різних кольорів – наче б того макового цвіту нати́кав.

Найбільше було шляхоцьких капот. Ціла самбірська земля від ріки Верешіці, Дністра і Стрия аж до карпацьких гір мала тут своїх заступників Народ стояв купками і готорив усюди на одну тему: цього дня мав приїхати до Нового Самбора перемиськнй влади́ка

Стецько Брилинський із Спаського монастиря, куди він у той час, не почувавши себе безпечним на владичому престолі в Перемишлі, перебрався жити (Чайковський, 1927б, с. 9-10).

Могила самогубця. Дереворит з малюнка Ю. Крашевського

Синагога у Суховолі (Польща), фото 1904 р.

Хата пані Янової тулилася до свого садка на глибокому передмісті старого Львова, поблизу старовинного жидівського кладовища, що в княжих часах належало до місцевих Караїтів. Кладовище було обведене високим муром, але на ньому ніяк не могла вдержатися заправа. Передміські вуличники засьно бігали крутим хребтом муру, який систематично й немилосердно, на злість Жидам, нищили. Жиди погодилися з таким станом річи й такжеж систематично той мур направляли. Кілька разів до року. Берегли свого цвинтарища прадідівського перед профанацією розбещених вуличників, хоча не могли з нього прогнати шумовиння, яке гніздилося й ночувало в затиші середньовічних нагробників усіх Шапір і Конів, що нестертими буквами записалися в історії львівського гета.

Поблизу цвинтаря стояв бровар, а з ним тяглися розлогі дебри й виверти Гицлівської гори. Вулиця, при якій мешкала пані Янова, вся була забудована партеровими домиками, що, окружені садами й городами, викликали вражіння більше села, аніж міста. Було тут свіже сільське повітря, багато простору й зелені, але сама вулиця зовсім не нагадувала сільської. Днями увихалися тут хмари обідраної батярні, а ночами авантюрилися п'яниці й вуличниці, як звичайно на міських периферіях (Голубець, 1928, с. 28).

Ми вилізли й поки що пішли на сільське кладовище серед степу. Цікаво, що це кладовище ніяк не скидалося на сільські, коли судити про них із віршів Жуковського чи з дитячих спогадів Багрова-онука. Нікотрих дерев'яних хрестів з дашком – самі кам'яні білі й сірі монументи. Понад монументами сновигають зелені ящірки.

На камені грубо й подекуди наївним курсивом вирізьблені прізвища покійних хліборобів. Це селянське кладовище, а кам'яні на нім монументи через те, що камінь куди дешевший від дров у херсонським степу.

Чи через те, чи через те, що мистецтво занепадає за наших часів, я не зложив ніякої елегії про це сільське кладовище, хоч і мусив це зробити як поет. Навіть філософських мрій ніяких не родило в мені те кладовище. Я тільки спробував зловити за хвоста зелену ящірку замість зеленої мрії, але й та втекла. Ман сказав щось

про те, що пишне дуже кладовище, та, згадавши за ціну на дрова, змовк. Шофер налагодив тайр.

Ми покинули сільське кладовище (Йогансен, 1929, с. 58).

В темних сінях забіліло щось. Виносять домовину, а на боки довгими смугами спливаю білий серпанок.

Домовину несуть чотири багацьки сини – парубки у білих мережаних сорочках. За домовиною ведуть маму під руки, а даліше в гущі селян заблудився Володимир. Обличчя у його нахмарене під загальний тон, голову тримаю прямо й дивиться холодно далеко перед себе. Народ суне до церкви повільно, як в погідню днину чорна хмара по небі.

День ясний, соняшний, шовкова зелень блищить в проміннях. А дзвони падають на стріхи, котяться вниз, падають на землю і дзвінками чурками пливуть по селі.

Похід вийшов на вулицю. Від маси цікавого народу тріщать плоти.

Перед церквою ріка розділяються на два рамена, одно, більше, впливаю в головні, а друге, менше – в бічні церковні двері.

Через деякий час вся маса виринаються з церкви і суне повагом на цвинтар на горб. Над помостом голів біліє домовина з серпанковими крилами. Між гробами маса розливаються на дрібні струмки, що біжать швидко, бо кожне хоче бути біля ями. Йдуть до того горбка, що його обступили молоді берези. На середині роздерла зелений килим чотирикутня, руда яма, з грудями мокрої глини по боках.

Приносять домовину, кладуть на зеленій траві. Після похоронної церемонії спускають униз (Козоріс, 1932, с. 158).

Далі, на протилежному високому березі озера стоїть церква, чорна, невелика, стара, біля неї хрест і дзвіниця – мовчазна церква, яка оживає, коли в її стінах зазвучить спів, ударять дзвони, люд її переповнить. Від неділі до неділі безмовна і глуха дивиться вона на село, мов бабуся на дітей, що гребуться в піску. Віддалік, на жовтому полі, серед селянських загонів, сільський цвинтар горбиться могилами, над якими стоять чорні – подвійні і потрійні – хрести, від невеличких, які ногою наступиш, до високих, як сосни; прості і мальовані, з розп'яттям і без розп'яття; понад усіма іншими

височить під зеленим дашком хрест Семена Бортника. Син його йому поставив; дістав після нього сто вуликів, було з чого!

Тепер питай, як живуть люди, котрі в цих хатах мешкають, в цій церкві моляться, на цьому цвинтарі лежать після смерті. Сумне це життя, а проте для людини звичної легке, тільки б хліб господь родив, тільки б не лякав їх голодом занадто багатий улов риби, бо вони вірять у прислів'я: коли риба ловиться, жито не родиться. Пояснити цю приміту неважко: риба найкраще ловиться, коли багато води, а низьким ґрунтам Полісся повені загрожують неврожаєм (Крашевський, 1979, с. 9-10).

Тож село теє, розростаючись, все далі й далі посувалося яром понад річкою, і що раз, то нова хатка починала біліти серед куців ліщини та терну, яким поросли схили долини. Над селом здіймалися хрести цвинтаря, що самотньо лежав на високій площині підгір'я; він навіював сум, і аж дивно, як люди, що позивали до таких веселих хаток, могли потім спочивати в такому похмурому місці. Мабуть, немало упирів вставало там щоночі і приходило до своїх затишних дворів.

Той цвинтар була єдина бридка частина села, якщо можна його назвати частиною села. Правда, воно майже з'єднувалося з ним; хати, що розсипалися над шляхом, чіпляючись за гору, піднімалися аж до нього. Нагорі були ворота на поле, а вже до них підступав цвинтар. Не знаю, чи придивлялися ви коли-небудь до сільського цвинтаря, який займає клопоть родючої землі, що її кожна п'ядь така дорогоцінна. Як скупі відміряють її там покійникам! Як же їм там тісно й задушно! Сусіди, побоюючись, щоб цвинтар не врізався у їхні ґрунти, оперезали його рівчаком та валом, але ніхто не надумався посадити там бодай якесь деревце, щоб шуміло та плакало над могилами... Тільки бур'янець, що всюди його вдосталь, виріс і на старих гробках, і на торішніх могилах; тільки трохи кропиви та дивгіни, яка прибралася в жовті дзвоники, зеленіє подекуди на землі, политій слізьми...

А зате який ліс хрестів та хрестиків! Не кожному вистачало на міцний дубовий, великий та пофарбований; бідніші повистругували їх із патичків, з тонких дощечок і косо, криво, абияк повтикали в землю. Перша ж буря повивертає їх, два-три роки перетворять в порошок. Там-сям жовтіє свіжа могила, на якій не встигла ще зійти

й усміхнутися зеленню травичка. А там, замість горбочка, вже тільки запала ямка. Отак і з жалем, як з могилами, буває: де ріс і розростався, невдовзі тільки пуста лишається. Через рів на валу один тільки вхід, одна тісна брамка, але нею входить покійник, тож вона ще й заширока для нього – над нею хрестик, а сама брамка давно править за місточок, бо його дилі вже хтозна-коли розсипалися й згнили, лежачи глибоко в рівчаку.

Якщо в затишному селі не чути ні вітру, ні бурі, то небіжчиків на тій горі жоден вихор не мине, кожен одвідає; немало вже хрестів поламав він тут! Подумайте, як то сумно, як тяжко мусить бути там мерцям, а як же ж то живому! (Крашевський, 1967, с. 8-9).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення сакрального ландшафту. Чим «матеріальний» підхід у визначенні відрізняється від «духовного»?
2. Назвіть критерії виділення сакральних ландшафтів.
3. За якими функціями виділяють сакральні ландшафти?
4. Які підтипи сакральних ландшафтів виділяють у межах Поділля? Проаналізуйте православний вид сакральних ландшафтів.
5. Дайте визначення «тафального ландшафту».
6. Які підтипи тафальних ландшафтів виділяють? Дайте характеристику одного з них.
7. Які тафальні ландшафти переважають в Україні?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Підготуйте реферат на одну з обраних тем:
 - «Сакральні ландшафти Вашого району (міста, містечка, села)»;
 - «Тафальні ландшафти Вашого району (міста, містечка, села)».

ПІСЛЯМОВА

У посібнику розкриті можливості етнокультурно-ландшафтного підходу. Активна освітня й просвітницька діяльність географів в останні десятиріччя у різних країнах привели до того, що ідея етнокультурного ландшафту як цілісного природно-культурного утворення вийшла за межі науки, стала надбанням суспільства. Етнокультурний ландшафт сприймається як важливий атрибут національної, регіональної й місцевої культури, елемент регіональної й муніципальної політики і як одна їх важливих суспільних цінностей.

Питання збереження традиційних і унікальних етнокультурних ландшафтів, включення в сферу спадщини принципово нового об'єкту знайшли відбиття в розробках ЮНЕСКО 90-х років XX сторіччя. Етнокультурний ландшафт розглядається у світлі природно-культурного генезису як продукт співтворчості природи й людини. Для практики спадщини такий підхід виявляється дуже важливим, оскільки він дозволяє вирішувати складні ситуації, у яких проблеми етнокультурної й природної спадщини нерозривно пов'язані.

В випадку з *асоціативними культурними ландшафтами* важливий не тільки етнокультурний ландшафт сам по собі, але його образ, міфологія, «дух місця» (*genius loci*). Таким умовам відповідають сакрально-тафальні й літературні ландшафти, поля історичних боїв, які віддзеркалені в народній пам'яті й фольклорі, літературних джерелах та образотворчому мистецтві.

Для різних класів етнокультурних ландшафтів як об'єктів спадщини характерні різні стратегії їхньої репрезентації. Наприклад, художньо-естетична стратегія, націлена на створення візуального образу етнокультурного ландшафту, відповідно до принципів і законів естетики, найбільш адекватна стосовно цілеспрямовано створених етнокультурних ландшафтів. При художньо-естетичній стратегії переважають вертикальні репрезентації, пейзажні й фотографічні форми. При цьому важливі й горизонтальні репрезентації, що підкреслюють особливості планування ландшафту. Останній підхід особливо важливий при аналізі селитебних ландшафтів.

Етнокультурна стратегія репрезентації, орієнтована на самобутність і унікальність властивостей ландшафту. Тут важливо

продемонструвати своєрідність просторової організації (село й ріка, ближні й далекі угіддя), а також найбільш характерні артефакти й соціофакти (народна архітектура, одяг, предмети народних промислів). Етнокультурна стратегія відносно об'єкту репрезентації завжди в явному або неявному виді носить охоронний характер.

Концептуальній стратегії найбільше відповідають асоціативні етнокультурні ландшафти. Ключовий момент при розробці концептуальної стратегії – ідея (концепція) репрезентації і її відповідність образу культурного ландшафту, що існує в суспільній свідомості. Можливі й спеціальні стратегії репрезентації етнокультурного ландшафту. Наприклад, територіальна стратегія рекомендується, коли поставлене завдання – продемонструвати просторову організацію етнокультурного ландшафту, до якої віднесено каркасні етнокультурні та сакрально-тафальні ландшафти.

Альбрехт Дюрер. Вид на замок Арко у Південному Тиролі (1495)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алегрія Сіро. Світ великий, та чужий. К.: Дніпро, 1976. 369 с.
2. Анонім. Историко-статистическое описаніе прихода и церкви предградія г. Винницы Педекъ и приписной деревни Тяжиловъ. *Подольскіе епархіальныя ведомости. 1869. № 7. С. 294-303.*
3. Антоненко-Давидович Б. Смерть. Повість. Лондон: Накладом «Української видавничої спілки», 1954. 131 с.
4. Антоненко-Давидович Б. Як воно починалось К.: Видавництво дитячої літератури «Веселка», 1969. 196 с.
5. Антоновичъ В. Грановщина (Эпизодъ изъ исторіи Брацлавской Украины). *Кіевская старина. Т. XX. Январь, февраль и мартъ. К., 1888. С. 74-93.*
6. Архітектура малих міст Галичини та Поділля в ХІХ – на поч. ХХ ст. *Народна творчість та етнографія. 1981. № 6. Листопад-грудень. С. 48-54.*
7. Афанасьев-Чужбинскій А. С. Поездка въ южную Россію. Очерки Днестра. СПб.: Изданіе книгопродавца А. Ф. Базунова, 1863. 438 с.
8. Багмут Ів. Подорож до небесних гір. Нотатки туриста до центрального Тієн-Шану. Харків: Державне видавництво України, 1930. 131 с.
9. Багрянний Іван. Буйний вітер. «Маруся Богуславка»: Роман; Держіть поїзд!: Уривок. К.: Універс, 2006. 584 с.
10. Бальзак Оноре де. Твори: в 10 т. К.: Дніпро, 1989. Т. 2: Людська комедія: Етюди про звичаї. Сцени приватного життя / З фр. пер. В. Шовкун. 781 с.
11. Безхутрий М. М. Сергій Васильківський. Біографічна повість. К.: Молодь, 1979. 256 с.
12. Бірчак Володимир. На нових землях. Львів: Друкарня Вид. С-ки «Діло», 1938. 176 с.
13. Василевська Ванда. Твори в восьми томах. Т. 2. К.: Дніпро, 1965. 443 с.; Т. 3. К.: Дніпро, 1965. 544 с.; Т. 6. К.: Дніпро, 1966. 516 с.; Т. 7. К.: Дніпро, 1967. 384 с.; Т. 8. К.: Дніпро, 1968. 350 с.
14. Верменич Я. Історична локалістика у пошуках дослідницького об'єкта: міська і сільська історії. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей. (Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич). Вип. 4. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 9-26.*
15. Вовчок Марко. Твори в семи томах. Т. 1. К. : Наукова думка, 1964.

468 с.

16. Воловик В. М. До питання класифікації тафальних ландшафтів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: географія. Вінниця, 2001. Вип. I. С. 99-110.*
17. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування: (монографія). Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. 464 с., іл.
18. Воловик В. М. Єврейські землеробські колонії Поділля: просторово-часовий аналіз та аспекти природокористування. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. Вінниця, 2004. Вип. 7. С. 37-46.*
19. Воловик В. М. Єврейські примістечкові господарства Поділля: просторово-часовий аналіз та аспекти природокористування. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. Вінниця, 2005. Вип. 8. С. 126-130.*
20. Воловик В. М. Історико-географічні передумови формування німецьких етнокультурних ландшафтів Поділля. *«Географія та екологія: наука і освіта»: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Умань, 14-15 квітня 2016 р. / відп. ред. О.В.Браславська. Умань: ВПЦ «Візаві», 2016. С. 22-25.*
21. Воловик В.М. Основи етнокультурного ландшафтознавства : Навчальний посібник. Видання 2-е, доповнене. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. 180 с., іл.
22. Воловик В. М. Тафальні ландшафти. *Ландшафти і сучасність: Збірник наукових праць. Київ-Вінниця.* Вінниця: Гіпаніс, 2000. С. 197-199.
23. Воловик В. М. Територіальні особливості єврейських тафальних ландшафтів Поділля. *Антропогенні географія й ландшафтознавство в XX і XXI століттях: Збірник наукових праць.* Вінниця: Гіпаніс, 2003. С. 123-126.
24. Гваньїні Олександр. Хроніка європейської Сарматії. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1006 с.
25. Геттнер А. География. Ее история, сущность и методы. 1930. 416 с.
26. Гоголь Микола. Зібрання творів у семи томах. До 200-ліття від дня народження. К.: Наукова думка, 2008. Том перший. Вечори на хуторі біля Диканьки. 256 с.; Том другий. Миргород. 240 с.; Том 5.

- Мертві душі. 360 с.; Том сьомий. Історична проза. Статті. Матеріали. 376 с.
27. Головка Андрій. Мати. Роман. Львів: Видавництво «Каменярь», 1978. 288 с.
 28. Голубець Микола. Люде і блазни. Частина I. Львів, 1928. 200 с.
 29. Городъ и деревня въ Европейской Россіи. Очеркъ по экономической географіи съ 16 картами и картограммами Веніамина Семенова-Тянь-Шанскаго, Помощника Председательствующаго Отделенія Физической Географіи Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. (Читанъ въ соединенномъ засіденіи Отделеній Статистики, Физической и Математической Географіи И.Р.Г.О. 23 февраля 1910 г.). С.-Петербургъ: Типографія В. Ф. Киршбаума, д. М-ва Финансовъ, 1910. 212 с.
 30. Грабовський П. А. Вибрані твори: В 2-х томах. Т. 1. К.: Дніпро, 1985. 599 с.
 31. Грінченко Б.Д. Твори: В 2-х т. Т. 1: Поетичні твори. Оповідання. Повісті. К.: Наук. думка, 1990. 640 с.; Т. 2. Повісті. Драматичні твори. К.: Наук. думка, 1991. 608 с. (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.).
 32. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: (Монографія). У 2-х т. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. Т. 1. С. 14-15, 18-20.
 33. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. К.: Наук. думка, 1991. (Пам'ятки іст. Думки України). Т. 5. 1994. 704 с.
 34. Д. Н. Р. О сельскихъ кладбищахъ. *Подольскія епархиальныя ведомости. 1899. № 5.* С. 101-106.
 35. Денисик Г.І. Географічне краєзнавство і художнє ландшафтознавство. *Історія української географії. Тернопіль, 2001. Вип. 4.* С. 8-11.
 36. Денисик Г.І., Воловик В.М. Художня географія і художнє ландшафтознавство. *Людина в ландшафті ХХІ ст.: гуманізація географії.* Київ, 1998. С. 158-159.
 37. Довженко Олександр. Твори в п'яти томах. Том другий. К. Дніпро, 1964. 412 с.
 38. Дяченко Д. Будова села. Харків: Червоний шлях, 1924. 92 с.: рис.
 39. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. К.: Наук. думка, 1983. Т. 2: Д – Копці / Укл.: Р. В. Болдирев та ін. 1985. 571 с.; Т. 3: Кора – М / Укл.: Р. В. Болдирев та ін. 1989. 552 с.; Т. 5: Р–Т / Укл.: Р. В. Болдирев та ін. 2006. 704 с.

40. З непокритою головою. Українська жіноча проза. К: КОМОРА, 2013. 416 с.
41. Загоруйко П. Дві сили: Оповідання. Харків: Державне видавництво України, 1930. 95 с.
42. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западнымъ казен. Железн. Дорогамъ. Сто двадцать иллюстрацій въ тексте. Составленъ по распоряженію Г. Начальника Юго-Западной жел. Дор. П. Н. Андреевымъ, заведывающимъ конторою по экономическому изслѣдованію района Ю.-З. жел. дорогъ. Кіевъ: Тип. С. В. Кульженко, Ново-Елисавет., № 4, 1898. С. 144-564.
43. Историко-статистическое описаніе церкви и прихода села Устья с приписными к нему с. Цыкловцами и деревней Козей. *Подольскія епархіальныя ведомости. 1877. № 21. С. 321-328.*
44. Івашкевич Ярослав. Новели. К.: Дніпро, 1974. 334 с.
45. Ірчан Мирослав. Твори: В 2-х т. Т. 2: Спогади; Повісті; Новели; Оповідання; Публіцистика. К.: Дніпро, 1987. 480 с.
46. Історія української культури / Під загальною редакцією д-ра Івана Крип'якевича. Львів: Видання Івана Тиктора, 1937. 718 с.
47. Йогансен Майк. Подорож людини під кепом (Єврейські колонії). [Х.]: ДВУ, 1929. 80 с.
48. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори. К.: Наукова думка, 1982. 543 с.
49. Кобилянська О. Ю. Повісті; Оповідання; Новели / Ольга Кобилянська; Вступ. ст., упоряд. і приміт. Ф.П. Погребенника; Ред. Тому І.О. Дзевєрін. К.: Наук. думка, 1988. 672 с.: портр. (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.).
50. Ковалёв А. П. Ландшафт сам по себе и для человека: Монография. Харьков: «Бурун Книга», 2009. 928 с.
51. Козланюк Петро. Твори в чотирьох томах. Том 1. К.: Дніпро, 1974. 368 с.
52. Козоріс Михайло. Голуба кров: Роман. Частина перша. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1932. 187 с.
53. Козоріс Михайло. Голуба кров: Роман. Частина друга. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1932. 264 с.
54. Короленко Володимир. Сліпий музикант. Повісті та оповідання. К.: Молодь, 1979. 204 с.
55. Короткі звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету (далі – КЗ ВУАК) за 1926. Б.в., 1926. С. 193-207.
56. Коцюбинський М. Твори в семи томах. К.: Наукова думка, 1973-

1974. Т. 1. Повісті. Оповідання (1884-1897). 408 с.; Т. 2. Повісті. Оповідання (1897-1908). 384 с.; Т. 3. Оповідання. Повісті (1908-1913). 431 с.
57. Крашевський Ю. І. Повісті. К.: «Дніпро», 1979. 427 с.
58. Крашевський Юзеф Ігнацій. Спогади з Полісся, Волині і Литви / перекл. з польської та прим. В. В. Шабаровського. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. 244 с.
59. Крашевський Ю.І. Хата за селом. К.: Дніпро, 1967. 315 с.
60. Крушельницький Антін. Перемога. Повість наших днів. Як пригоркне земля. Київ-Відень-Львів: Наклад Літературного Інститута, 1920а. 300 с.
61. Крушельницький Антін. Як промовить земля... (Розділ з повісти наших днів). Київ-Відень-Львів: Наклад Літературного Інститута, 1920б. 152 с.
62. Кубійович В. Географія українських і сумежних земель. Друге видання. Краків, Львів: Українське видавництво, 1943. 520 с.
63. Куліш П.О. Твори: В 2 т. К.: Наук, думка, 1994. (Б-ка укр. літ. Укр. нова літ.). Т. 1. Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади. 752 с.
64. Ле Іван. Твори: В трьох томах. Т. 1. К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955. 616 с.
65. Ле Іван. Твори: В 7-и т. Т. 7. К.: Дніпро, 1984. 760 с.
66. Леонтович В.М. Зібрання творів. В 4-х т. Т.1. К.: Сфера, 2004. 356 с.; Т.2. К.: Сфера, 2004. 356 с.; Т.3. К.: Сфера, 2005. 336 с.
67. Лепкий Б.С. Твори: В 2-х т. К.: Дніпро, 1991. Т. 1. Поезія. Оповідання і нариси. Історичні повісті. 862 с.
68. Лісовий П. З дороги: Нариси. Харків: Рух, 1930а. 140 с.
69. Лісовий П. З олівцем по Україні: Нариси. Харків: Рух, 1930б. 115 с.
70. Лісовий Петро. Нетрі села (статті, нариси 1922-24 рр.). Харків: Державне видавництво України, 1928. 349 с.
71. Лукіянович Денис. Вибрані твори. К.: Дніпро, 1973. 240 с.
72. Маковей Осип. Твори: В 2-х т. К.: Дніпро, 1990. Т. 1: Поетичні твори. Повісті. 719 с.
73. Мирний Панас (П.Я. Рудченко). Зібрання творів у семи томах. К.: Наукова думка, 1968-1969. Т. 1. 560 с.; Т. 2. 452 с.
74. Моргенштерн Сома. В інші часи. Юні літа у Східній Галичині. Чернівці: Книги – ХХІ, 2019. 464 с.
75. На Днестровскомъ «Побережьи». *Кіевская старина*. Т. XVIII. Июнь, июль. К., 1887. С. 638-675.

76. Населені місця Поділля. Вінниця: Держдруккарня, 1925. 443 с.
77. Нейман Ц. Люди старой Брацлавщины. *Кіевская старина*. Т. XXX. К., 1890. С. 264-281; Т. XXVII К., 1889. С. 103-120.
78. Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів у десяти томах. К.: «Наукова думка», 1965-1966. Том перший. Прозові твори. 380 с.; Том третій. Прозові твори. 448 с.; Том четвертий. Прозові твори. 400 с.; Том п'ятий. Прозові твори. 456 с.; Том шостий. Прозові твори. 468 с.; Том сьомий. Прозові твори. 460 с.; Том восьмий. Прозові твори. 492 с.; Том дев'ятий. Прозові й драматичні твори. 476 с.
79. Нидерле Л. Бытъ и культура древнихъ славянъ (авторизованное издание съ введеніемъ и дополненіями автора и предисловіемъ академика Н. П. Кондакова). Прага: Издательство «Пламя», 1924. С. 120-135.
80. Новицький А. Деревянная церковная архитектура Галиціи. *Украинская жизнь. Ежемесячный научно-литературный и общественно-политический журналъ*. № 11-12. М., 1914. С. 38-43.
81. Ольбрахт Іван. Микола Шугай, розбійник: Твори / Пер. з чес. / Упоряд., вступ, ст. та прим. О. В. Мишанича. Ужгород: Карпати, 1990. 493 с., портр. (Б-ка «Карпати» / Ред. кол. В. І. Данканич та ін.).
82. Опільський Юліан. Твори: В 4 т. Львів: Каменяр, 2000. Том 3: Опирі: Трилогія / Упоряд. М. М. Ільницького. 480 с.
83. Отамановський В.Д. Вінниця в XIV-XVII століттях: Іст. дослідження. Вінниця: Континент-Прим, 1993. 464 с.
84. Очерки домашней и общественной жизни евреев. Их верования, богослужение, праздники, обряды, талмуд и кагал. С.-Петербург: Издание книгопродавца И. Л. Тузова, 1897. С. 30.
85. Пажимський О. М. Садибні ансамблі Подільської Волині. Самчики-Хмельницький, 1997. 216 с.
86. Паучок В. К. Етногенез українського народу і становлення національної символіки. Тернопіль, 1993. 199 с.
87. Побережье Подолии. *Кіевская старина*. 1898. Сентябрь. Т. LXII. С. 65-74.
88. Природа і етнос / За ред. В. С. Крисаченко, Кисельов М. М., Мороз С. А. К.: Наукова думка, 1994. 208 с.
89. Путевые очерки Подолія. *Киевская старина*. 1885. Декабрь. С. 651-683.
90. Реймонт В. Мужики. К.: Радянський письменник, 1950. 404 с.
91. Реймонт В. Селяни: Роман, частини III, IV. К.: Дніпро, 1985. 430 с.

92. Реклю Э. Земля и люди. Всеобщая географія. Томъ V. С.-Петербургъ: Изданіе Высочайше утвержденнаго Товарищества «Общественная польза» и К, 1898. С. 844-845.
93. Ролле І. Побожье въ XVII и XVIII в. Къ истории польскаго землевладенія въ Брацлавщинѣ. *Кіевская старина*. Т. XXX. К., 1890. С. 356-476; Т. XXXI. К., 1890. С. 412-433.
94. Романчук С. П. Сакральні ландшафти. Зб. наук. праць «Проблеми ландшафтного різноманіття в Україні». К.: Інститут географії НАНУ, 2000. С. 144-146.
95. Рот Йозеф. Марш Радецького та інші романи. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2014. 608 с.: портр. (Доросла серія).
96. Рот Йозеф. Міста і люди: Есеї, репортажі та фейлетони. Чернівці: Книги - XXI, 2019. 256 с.
97. Рудницький С. Коротка географія України. Часть II (з 48 малюнками). Львів: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка, 1914. 223 с.
98. Рудницький С. Край і нарід. 40 образків з німецької книжки «Ukraina». Відень, 1916. 42 с.
99. Рудницький С. Україна наш рідний край. Коротка географія. Львів, 1921. 128 с.
100. Самчук У. О. Волинь: Роман в трьох частинах. Том перший. К.: Дніпро, 1993. 574 с.; Том другий. К.: Дніпро, 1993. 334 с.
101. Сатанів. Історичний нарис. Хмельницький: Редакційно-видавничий відділ, 1991. 200 с.
102. Свидницький А. Люборацькі. Сімейна хроніка. Київ-Ляйпціг: Українська накладня, 1886. 303 с.
103. Семенов-Тян-Шанский В. П. Район и страна. 1928. 312 с.
104. Сенкевич Г. Вогнем і мечем: Роман: У 2 т: Т. 1 / Пер. з польс. Є. Литвиненка. Тернопіль: Богдан, 2006. 544 с. (Серія “Світовий історичний роман”).
105. Сецинскій Е. Древнейшія православныя церкви въ Подоліи. Церковъ-замокъ въ с. Сутковцахъ Летичевского уезда. *Подольскія епархіальныя ведомости*. 1889. № 2. С. 49-59; № 3. С. 74-81.
106. Сецинскій Е. Исчезающій тип деревянныхъ церквей. *Труды Подольскаго церковнаго историко-археологическаго общества (бывшаго историко-статистическаго Комитета)*. Вып. X. Каменецъ-Подольскъ: Типографія С.П.Киржацкаго, 1904. С. 393-417.
107. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии. *Подольскія епархіальныя ведомости*. 1875. № 4. С.

- 126, 137; № 6. С. 189-190; № 8. С. 250-265.
108. Старицький М.П. Твори: В 6 т. К.: Дніпро, 1989. Т. 5: Повісті / У поряд., авт. приміт. Л. С. Дем'янівська. 1990. 702 с.
109. Стельмах М. П. Твори в 7-й т. Том 1 / Передм. Є. Гуцала. К.: Дніпро, 1982. 656 с.
110. Токарчук Ольга. Правік та інші часи. Роман / Переклад з польської Віктора Дмитрука. Львів: Кальварія, 2004. 224 с.
111. Тулуб З. П. Твори: В 3 т. К.: Дніпро, 1991. Т.1: Людолови: Роман, кн. 1. 553 с.
112. Тутківський П. З подорожів по Київщині. *Червоний шлях. Громадський політичний і літературно-науковий місячник. №4-5.* Харків: Б.в., 1923. С. 152-159; №6-7. Харків: Б.в., 1923. С. 136-145.
113. Українська новелістика кінця XIX – початку XX ст.: У 45 Оповіданнях. Новели. Фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі). К.: Наук. думка, 1989. 688 с. (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.).
114. Франко Іван. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. Художні твори. Повісті та оповідання (1882-1887). Том 16. К.: Наукова думка, 1978. 511 с.; Художні твори. Том 18. Повісті та оповідання (1888-1892). К.: Наукова думка, 1978. 488 с.; Художні твори. Том 19. Повісті та оповідання (1892-1896). К.: Наукова думка, 1979. 502 с.; Художні твори. Том 22. Повісті та оповідання (1904-1913). К.: Наукова думка, 1979. 518 с.
115. Чайковський Андрій. В чужім гнізді. Повість з життя ходячкової шляхти в двох частинах. Друге видання. Коломия: Видавництво «Рекорд», 1932. 377 с.
116. Чайковський Андрій. За сестрою. Оповідання з козацької старини. Дев'яте видання. Краків: Українське видавництво, 1941. 133 с.
117. Чайковський А. Малолітний. Повість з життя малоземельної шляхти. Станіславів - Київ: Бистриця, 1920. 155 с.
118. Чайковський Андрій. Не було виходу. Історія одної парцеляції. Оповідання з галицького життя. Львів: Просвіта, 1927а. 62 с.
119. Чайковський Андрій. Олюнька. Оповідання з життя ходячкової шляхти. Друге видання. Львів: Друкарня Старопигійського інститута, 1918. 267 с.
120. Чайковський Андрій. Сагайдачний. Історична повість у трьох частях. Перша частина: Побратими. Коломия: Видавництво «Ока», 1927б. 288 с.
121. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической

- експедиции в Западно-Русский край. Юго-западный отдел: материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. СПб, 1872. Т. VII. Вып. 1-6. С. 189.
122. Шевальє Габрієль. Клошмерль. К.: Дніпро, 1973. 296 с.
123. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів Тараса Шевченка. Том VI. Повісті й оповідання. Художник – Наймичка – Варнак. Друге доповнене видання. Чікаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1959. 340 с.; Том VII. Повісті й оповідання. Княгиня – Музика – Нещасний – Капітанша. Чікаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1959. 330 с.; Том VIII. Повісті. Близнята. Мандрівка з приємністю та й не без моралі. Чікаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1960. 385 с.
124. Шилкин Д. С. Лесное хозяйство. Сводъ трудовъ местныхъ комитетовъ по 49 губерніямъ Европейской Россіи. СПб.: Типографія В. Ф. Киршбаума, 1904. 228 с.
125. Шипович И. Рожецкій или Микулинскій монастырь. *Подольскія епархіальныя ведомости*. 1890. № 26. С. 592-603; № 27. С. 611-627; № 28. С. 645-653.
126. Школиченко М. Між народ. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1894. 92 с.
127. Школиченко М. На селі. Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1898. 146 с.
128. Шолом-Алейхем. Твори у чотирьох томах. Том 3. Київ: Дніпро, 1968. 472 с.
129. Cosgrove D. Landscape and Myths, Gods and Humans. *Landscape politics and Perspectives*. Providence: Berg Publisher Ltd., 1993. P. 281-305.
130. Introduction to geography. People, places and environment. 6-th edition. Edinburgh: Pearson Education Limited, 2015. 568 p.
131. Encyclopedia of sacred places / Norbert C. Brockman. 2nd ed. Santa Barbara, ABC-CLIO, LLC, 2011. 681 p.
132. Ethnobotany. A Phytochemical Perspective / Edited by B. M. Schmidt and D. M. Klaser Cheng. New York: Wiley Blackwell, 2017. 357 p.
133. Harthshorne R. The nature of geographie. A critical survey of current thogth in the light of the past. Pensilvania: Association of American Geographers, 1939. 469 p.
134. Hints on landscape gardening. Basel: Birkhäuser Verlag GmbH, 2014. 176 p.
135. History of the World Map by Map. London: DK Publishing (Dorling Kindersley), 2018. 440 p.
136. Landscape and Memory. New York: Random House Inc., 2006. 672 p.

137. Last Landscapes. The Architecture of the Cemetery in the West. London: Reaction Books, 2003. 223 p.
138. Mapping Urbanities. Morphologies, Flows, Possibilities / Edited by Kim Dovey, Elek Pafka and Mirjana Ristic. New York: Routledge, 2018. 281 p.
139. Milani Raffaele. The art of the landscape. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2009. 208 p.
140. Myga-Piątek U. Krajobraz kulturowy. Aspekty ewolucyjne i typologiczne. Katowice: Wyd. Uniwersytet Śląski, 2012. 406 s.
141. Olsen Bradford C. Sacred Places Around the World: 108 Destinations. CCC Publishing, 2004. 288 p.
142. Orda N. Album widoków gubernij grodzieńskiej, wileńskiej, mińskiej, kowieńskiej, wołyńskiej, podolskiej, kijowskiej. Warszawa: Litografia Maxymiljana Fajansa, 1873. 63 s.
143. Reuel R. Hanks. Encyclopedia of geography terms, themes, and concepts. Santa Barbara: ABC-CLIO, LLC, 2011. 407 p.
144. Przewodnik po Polsce w 4 tomach. Tom II. Polska Południowo-Wschodnia. Wydanie pierwsze. Warszawa, 1937. 540 s.
145. Sacred Places Europe: 108 Destinations / Brad Olsen. Published by the Consortium of Collective Consciousness, 2007. 320 p.
146. Scott James M. On Earth as in Heaven: The Apocalyptic Vision of World Geography from Urzeit to Endzeit according to the Book of Jubilees. *Geography and ethnography: perceptions of the world in pre-modern societies*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2010. P. 182-196.
147. Spengler Oswald. Decline of the West. Vol. 1, 2. Random Shack, 2016. 1153 p.
148. The making of the American landscape. Second edition. New York: Routledge, 2010. 543 p.
149. Wiraszka M. Rozwój przestrzenny i zabudowa miast guberni Podolskiej w czasach imperium Rosyjskiego. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2008. 365 p.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛ 1. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ	5
1.1 ТИПИ І ФОРМИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ	6
1.2 СТРАТЕГІЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА	13
1.3 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИСИ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РЕГІОНУ	17
РОЗДІЛ 2. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КАРКАСНИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ	41
2.1 МІСЬКИЙ ЛАНДШАФТ	41
2.2 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИСИ МІСТ	44
2.3 ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ МІСТЕЧКА	68
2.4 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИС МІСТЕЧОК ...	80
2.5 СІЛЬСЬКІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ	125
2.6 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИСИ СІЛЬСЬКИХ ЛАНДШАФТІВ	140

РОЗДІЛ 3. ОБРАЗИ САКРАЛЬНО-ТАФАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ	253
3.1 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИСИ КУЛЬТОВИХ СПОРУД ТА КЛАДОВИЩ.....	271
ПІСЛЯМОВА	285
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	287

**Навчальний посібник
для студентів
і викладачів географічних спеціальностей
вищих педагогічних закладів освіти**

Воловик Володимир Миколайович

**ЕТНОКУЛЬТУРНЕ
ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО.
ХРЕСТОМАТІЯ**

Комп'ютерна верстка *Воловик В. М.*